1-и прим.

ISSN 0130-5247

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Сталінізм і Україна

Чи могла бути реалізованою Продовольча програма в СРСР (роздуми історика)

Центральна Рада та українізація армії

М. П. Драгоманов про російських революціонерів початку 70-х рр. XIX ст.

Центральна Рада. Утворення УНР

Розкуркулення в УСРР

Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939—1945 рр.

Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918)

6'92

Редакційна колегія

М. В. Коваль (головний редактор), **В. М. Волковинський** (заст. головного редактора), **В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, М. Б. Озерова** (відпов. секретар), **В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спірін, В. П. Чугайов.**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров. Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун**

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль,*
канд. іст. наук *В. М. Волковинський,*
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Художній редактор *Н. М. Абрамова*
нічні редактори *А. Д. Голина, Ю. К. Бахуринська*
І. Міхнова

друку 09.06.92.
друк. Ум.
арк.

еса редакції:
01 Київ 1,
Грушевського, 4
фони 229 14 66, 228 52 34

АКАДЕМІЯ НАУК
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 6 (375)
ЧЕРВЕНЬ 1992

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Маловідомі сторінки історії

Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна *(Продовження)* 3

Новий погляд на проблему

Барановська Н. П. Чи могла бути реалізованою Продовольча програма в СРСР (роздуми історика) 14
Солдатенко В. Ф. Центральна Рада та українізація армії 26

ПОВІДОМЛЕННЯ

Історія і політика

Сарбей В. Г. Традиції шахтарського Донбасу в історичному процесі демократизації 40

* * *

Круглашов А. М. *(Чернівці)*. М. П. Драгоманов про російських революціонерів початку 70-х рр. XIX ст. 47
Зубар В. М. Про римську військову організацію у Таврриці в другій половині II ст. н. е. 57

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Наєдкіна Л. Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х — 30-ті роки) 64

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Кульчицький С. В. Центральна Рада. Утворення УНР *(Закінчення)* . . 73

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Новикова О. О. В. К. Піскорський 95

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Розкуркулення в УСРР *(Продовження)* 103

© Інститут історії України, 1992

Національна академія наук України
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії України

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Бар М., Заленський А. Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939—1945 рр. 116

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Сигидин М. В. *(Івано-Франківськ)*. Про загибель Данила Нечая . . . 123

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Гамрецький Ю. М. Про «Спомини» Д. І. Дорошенка 130
Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918) . 131

ОГЛЯДИ

Ситник О. М. *(Ужгород)*. Л. Винар. Михайло Грушевський: Українсько-російська конфронтація в історіографії 143

ДІАЛОГ З ЧИТАЧЕМ

Огляд редакційної пошти 145

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Горобець В. М. Е. В. Анисимов. Время петровских реформ 149
Гуньовський І. М. *(Львів)*. В. М. Ричка. За літописним рядком . . . 151
Мазур І. Д., Водотика С. Г. Социалистическая Черниговщина. 1946—1980 153
Знаменська М. В. О. В. Соколовская. Греция в годы первой мировой войны 154

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1991 р.) 156

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Антонова О. О. *(Канів)*. Науково-практична конференція «Канівщина на шляхах виникнення і розвитку козацької держави та проблеми збереження історичних ландшафтів» 159

ДО УВАГИ ПЕРЕДПЛАТНИКІВ!

Редколегія і редакція «Українського історичного журналу» в зв'язку з величезним зростанням вартості паперу, поліграфічних робіт та розповсюдження журналу вимушена оголосити нову передплату на «УІЖ» на друге півріччя 1992 р. Ті, хто передплатив наше видання на рік, одержать тільки 6 номерів. Нова передплатна ціна на місяць, починаючи з 7-го номера, становитиме для індивідуальних передплатників — 8 крб., на квартал — 24 крб., на півріччя — 48 крб., для колективних передплатників — відповідно 10 крб., 30 крб. і 60 крб.

Дуже сподіваємося на вашу підтримку, шановні читачі!

СТАТТІ

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі йдеться про справи, інспіровані НКВС у 1938 р. в Україні, зокрема, про невідому раніше справу так званої «української націоналістичної організації «Молода генерація». Автор торкається подій 1939—1940 рр. на західно-українських землях.

На оперативній нараді М. І. Єжов дав вказівку: на Україні потрібно розстріляти ще тисяч тридцять ворогів. Тут же було запропоновано представникам з місць скласти заявки на так звані додаткові «ліміти», тобто подальші плани знищення людей [1]. Одна з таких заявок, датована лютим 1938 р., надійшла з Харківської області. У цьому документі за підписом заступника начальника обласного УДБ НКВС Л. І. Рейхмана (пізніше він працював у НКВС УРСР) стверджувалося, що Харківщина забруднена «ворожими елементами», поки що на обліку 12 154 чол., з яких 3 748 чол. підлягають арешту в першу чергу. Л. І. Рейхман звертався з проханням до М. І. Єжова дати дозвіл на «ліміти» на 8 000 «ворогів народу», 3 000 з яких пропонував засудити по першій категорії, тобто розстріляти [2].

Про те, як у 1938 р. робилися «вороги народу», виразно свідчать, зокрема, спогади заарештованого того року працівника наркомзему УРСР, інспектора по землевпорядкуванню І. О. Гладкого: «Надвечір забрали мене на допит. Заходжу в кабінет. У слідчого на столі товста «справа». І хоча я розумію, що «справа» не моя, починається психологічний спектакль. Слідчий гортає її, поглядаючи на мене, і «дивується» моїм «витівкам», вигукуючи «Ого!», «Ага!»... Мат висить у повітрі. Потім слідчий підхоплюється й сильним ударом відкидає мене в куток. Піднімає. Підводить до столу. «От папір! Пиши! Хто тебе завербував?!... Три доби не давали спати. Повторювали те саме. Це було нестерпно. Почалися галюцинації... Чомусь я сів і почав писати. Після цього мені дали їсти, відпустили поспати. Коли ж викликали знову — привести в порядок записи — я не повірив своїм очам. На папері — прізвища моїх друзів. Написані моєю — моєю! — рукою. Такий був стан, що я не пам'ятав, як це зробив. «Ні, думаю, так не годиться»,— і все порвав. Цим викликав, звичайно, скандал, погрози» [3]

Активним провідником єжовської лінії на винищення «ворогів» на Україні був нарком внутрішніх справ УРСР О. І. Успенський [4],

---

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журнал.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—5.

[1] Дело прокурора Романовского // Правда Украины.— 1989.— 4 мая.

[2] Там же.

[3] Відкрита книга. Свідок // Прапор комунізму.— 1989.— 11 травня.

[4] О. І. Успенський в 1923—1926 рр. був начальником економічного відділу Тульського губернського відділу ОДПУ. З 1926 р. начальник економічного управління ОДПУ по Уралу, а з 1931 р.— по Московській області. В 1934—1935 рр. заступник начальника управління НКВС по Московській області. В 1935—1936 рр. заступник коменданта по внутрішній охороні Кремля. З 1936 р.— заступник начальника управ-

котрий змінив на цій посаді І. М. Леплевського. «Успенського,— згадував М. С. Хрущов,— я взнав, працюючи секретарем Московського комітету партії. Він був уповноваженим наркомату внутрішніх справ по Московській області, і я часто з ним спілкувався. Він доповідав мені про стан справ і справляв на мене тоді хороше враження. Потім він був призначений комендантом Кремля, звідки його і послали наркомом внутрішніх справ України. Я вважав, що він буде правильно інформувати мене і допомагати мені. Успенський розвинув бурхливу діяльність. Як з'ясувалось після смерті Сталіна, він буквально завалив ЦК доповідними записками про «ворогів народу». Арешти тривали» [5].

Разом з тим було б неправильно вважати, ніби О. І. Успенський діяв без тісного контакту з ЦК КП(б)У і особисто М. С. Хрущовим. У червні 1938 р. на XIV з'їзді КП(б)У О. І. Успенський виступив з великою промовою, у якій змалював справді грандіозну картину боротьби з «ворогами народу» у республіці, включаючи інформацію про те, як було «викрито» замах на самого Хрущова. «Товариші, — зазначав у промові О. І. Успенський,— я також повинен сказати, що Микита Сергійович Хрущов щоденно, невідривно, напевно, більш ніж якоюсь іншою галуззю роботи, керує нашими органами НКВС і керує ними по-справжньому, по-більшовицьки» [6].

Взагалі, за документами НКВС, з приїздом М. С. Хрущова на Україну відбувся «докорінний перелом у розгромі ворожих формувань і троцькістського підпілля», змінилася каральна практика: майже всі репресовані засуджувалися до вищої міри покарання. Робилося це, як сказано в одному з документів, «на підставі безпосередніх вказівок наркома внутрішніх справ СРСР Єжова щодо усунення антирадянського підпілля, даних ним під час приїзду на Україну (лютий), під керівництвом секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова» [7].

25—26 квітня 1938 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У. Було прийнято таке рішення: «Погодитись з постановами Політбюро ЦК КП(б)У про виключення зі складу керівних органів ЦК КП(б)У викритих ворогів народу:

1. Зі складу членів ЦК КП(б)У і Політбюро Прамнека Е. К.

2. Зі складу членів ЦК КП(б)У — Криворучка М. М., Левінзова М. Л., Михайлова О. Д., Жученка П. Я. (це прізвище дописане у документі олівцем — Ю. Ш.).

3. Зі складу кандидатів до членів ЦК КП(б)У — Краснопольського І. С.» [8].

Підпис М. С. Хрущова можна знайти і на документі «Про Лепіна Е. М.», що був прийнятий опитом членів Пленуму ЦК КП(б)У. У цьому рішенні читаємо: «Затвердити постанову Політбюро ЦК КП(б)У про вивід зі складу кандидатів до членів ЦК КП(б)У Лепіна Е. М., як викритого ворога народу» [9].

В травні 1938 р. у Москві був заарештований С. В. Косіор. «Я пам'ятаю,— зазначав М. С. Хрущов,— як на Україні узнали про арешт Косіора. Київська радіостанція звичайно розпочинала свої радіопередачі так: «Говорить радіостанція імені Косіора». Одного дня радіопередачі почались без згадки імені Косіора. І всі здогадались, що з

ління НКВС по Західно-Сибірському краю, а з 1937 р.— начальник управління НКВС по Оренбурзькій області. В січні-грудні 1938 р.— нарком внутрішніх справ УРСР. В 1938 р. — репресований.

[5] Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории.— 1990.— № 5.— С. 47.

[6] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 456—457.

[7] На сторожі безпеки Вітчизни // Радянська Україна.— 1988.— 9 серпня.

[8] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1 спр. 574, арк. 8.

[9] Там же.— арк. 9.

Косіором щось трапилось, що він, напевно, заарештований»[10]. С. В. Косіору інкримінувалась участь у зв'язках з шпигунсько-диверсійними службами іноземних держав, а також керівництво «Польською організацією військовою (ПОВ)». 26 травня 1939 р. його розстріляли. Справу С. В. Косіора і одночасно В. Я. Чубаря вів заступник начальника слідчої частини в особливо важливих справах НКВС СРСР Б. В. Родос. Коли його викликали на засідання Президії ЦК КПРС, він, за словами М. С. Хрущова, сказав: «Мені сказали, що Косіор і Чубар є ворогами народу, тому я, як слідчий, повинен був витягнути з них зізнання, що вони вороги»[11].

Арешт С. В. Косіора був використаний для посилення репресій на Україні, для викриття нових міфічних «контрреволюційних організацій». Зокрема, було викрито «заколот» у комсомолі України. За версією «драматургів» з НКВС, цей «заколот» нібито очолював перший секретар ЦК ЛКСМУ С. І. Усенко. Ось що згадував у зв'язку із подіями 1938 р. один із комсомольських працівників А. П. Варламов: «У січні 1938 року С. В. Косіора було відкликано в Москву на посаду заступника голови Раднаркому СРСР... Замість нього на Україну прибув М. С. Хрущов. А в травні того ж року в Москві Косіора було арештовано. На Україні почався «третій тур арештів». Цього разу арештували тих, «хто працював з Косіором». З Москви до Києва приїхав представник ЦК ВЛКСМ Опендак. Він мав доручення «викрити косіорівську агентуру в комсомолі». Під вогонь викриттів з членів бюро ЦК ЛКСМУ потрапив я... Мене вивели із складу бюро ЦК ЛКСМУ і звільнили від обов'язків редактора газети «Комсомолець України».

В ніч з 6 на 7 листопада 1938 року в Києві арештували п'ятьох комсомольських працівників — Пипенка, Масюренка, Макаренка, Аврашка і Кербеля. Їх обвинуватили у тому, що вони нібито є терористичною групою, яка готувала вбивство М. С. Хрущова на трибуні, під час святкової демонстрації, присвяченої 21-й річниці Жовтневої революції... Через кілька днів арештували секретаря ЦК комсомолу України Усенка, а незабаром — все бюро ЦК ЛКСМУ. Мотив? Косарєв[12]— ворог народу. Він був на з'їзді комсомолу України, значить «протягнув там у керівництво свою ворожу агентуру»[13].

Авторові цих рядків вдалося віднайти виразний документ — довідку за підписом виконуючого обов'язки начальника 2-го відділу УДБ НКВС УРСР Павличева, в якій, зокрема, зазначається, що С. І. Усенко «є керівним учасником контрреволюційної правотроцькістської організації. Приналежність Усенка до правотроцькістської організації встановлюється свідченнями її активних учасників Кербеля С. Г.— кол. керуючий Укрлегпостачу Наркомлегпрому УРСР, Пипенка З. І.— кол. зав. відділом керівних органів ЦК ЛКСМУ, Білого Б. П.— кол. відповідального секретаря Молотовської райради у Києві, Кузнецова І. У. — кол. нач. групи кадрів Наркомлегпрому УРСР, Макаренка В. О.— кол. заст. редактора «Комсомолець України», Аврашка І. І.— кол. директора експериментальних майстерень при Укр. промраді».

А далі у довідці наводились уривки вибитих у НКВС свідчень проти С. І. Усенка, стверджувалось, що «Усенко на підставі терористичних настанов, як свідчать про це матеріали слідства, з метою запобігти подальшого розгрому організації поставив питання про необхідність

---

[10] О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду КПСС // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов. Под общ. ред. А. Н. Яковлева.— М., 1991.— С. 66.

[11] Там же.— С. 41.

[12] Йдеться про О. В. Косарєва — з 1927 р. секретаря, а з 1929 р.— генерального секретаря ЦК ВЛКСМ.

[13] Як викривали «агентуру» // Радянська Україна.— 1988.— 29 квітня.

здійснення терористичного акту проти секретаря ЦК КП(б)У тов. Хрущова». У довідці, зокрема, наводились слова З. І. Пипенка: «Усенко, я і Макаренко повинні були розробити докладний план здійснення терористичного акту проти Хрущова в день 7-го листопада.

...Я і Макаренко повинні були проникнути на урядову трибуну під час демонстрації й здійснити злодійське вбивство, стріляючи з револьвера. Усенко повинен був забезпечити нас зброєю й перепустками на урядову трибуну». На цій довідці стоїть виразна власноручна резолюція: «Заарештувати. М. Хрущов. 18.XI.38 р.». На грудневому (1938 р.) Пленумі С. І. Усенко був виведений як «викритий ворог народу» зі складу членів ЦК КП(б)У [14].

Ще на початку березня 1938 р. у своєму донесенні у Москву М. С. Хрущов та командуючий військами Київського військового округу С. К. Тимошенко повідомляли, що з військ округу за рік «вичищено» близько 3 тис. чоловік, з них заарештовано більш 1 тис., «оновлені» практично всі командири корпусів і дивізій, що «в результаті ліквідації троцькістсько-бухарінських елементів могутність військ округу зросла» [15].

Тривав пошук «шкідників» і «ворогів» у сільському господарстві. Тут доречно знов звернутись до мемуарів М. С. Хрущова. За його словами, направляючи його на Україну, Сталін сказав: «Знаю ваше уподобання до міського господарства й промисловості. Хотів би попередити вас, особливо не захоплюйтесь Донбасом.., а більше уваги зверніть на сільське господарство, тому що для Радянського Союзу сільське господарство України має дуже велике значення...» [16] Загалом М. С. Хрущов послідовно виконував цю сталінську настанову. Він надзвичайно багато їздив по республіці, бував у колгоспах, постійно спілкувався не тільки з керівниками, а й з агрономами, простими сільськими трударями. Дуже непокоїв Хрущова факт масового захворювання коней у західних областях України. Використовуючи випробований прийом, НКВС республіки викрило «шкідників», які, мовляв, отруювали коней за дорученням німецької розвідки. Учасниками «шкідницької» організації були оголошені деякі харківські спеціалісти з тваринництва, з яких слідчі вичавили «зізнання» у злочинах. Цією справою зацікавився Сталін.

Вивчивши всі обставини історії із захворюванням та загибеллю коней, М. С. Хрущов, хоча й не виключав версію «шкідництва», домігся створення двох спеціальних республіканських комісій, які з'ясували, що причиною захворювання коней був грибок у кормі. Зауважимо: комісій було дві, адже Хрущов зважав на можливість проникнення у одну з них «диверсантів». Втім, була ще й третя комісія вчених-москвичів, яка також погодилася з тим, що коні захворювали не через «шкідництво». «Це була, — зазначав Микита Сергійович у своїх мемуарах,— не тільки господарська перемога — збереження тварин, а й політична, моральна перемога. Скільки голів колгоспів, тваринників, агрономів, зоотехніків, вчених склали голови як «польсько-німецькі агенти», скільки їх загинуло!» [17]

Процитуємо, однак, свідчення одного із сучасників подій, про які йшлося. Гадаємо, його спогади дають підстави дещо критично сприймати цитовані вище слова Хрущова: «Переводять до нас з іншої камери товариша Фірсова. Фірсов з Харкова, директор Інституту Експериментальної Ветеринарії. Сам він не ветеринар, просто партійний директор... Він не винний, а його б'ють, щоб признався, ніби він і

[14] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 582, арк. 3.

[15] Волкогонов Д. А. Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна.— К., 1989.— Кн. 1.— С. 537.

[16] Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории.— 1990.— № 5.— С. 60.

[17] Там же.— С. 63.

його Інститут контрреволюційні шкідники й зловмисно прищеплювали худобі смертельні хвороби... Однієї ночі веде його слідчий до якоїсь незвичної кімнати, здав його, а далі його завели до великого кабінету. Незнайомий мужчина з ромбами на комірі каже йому — я нарком внутрішніх справ Успенський. З вами буде говорити товариш Хрущов. Хрущов був тут і починає розмову з Фірсовим. Як відомо, Хрущов уважав себе за знавця сільського господарства. Він довго й уважно розпитував Фірсова про його справу. Фірсов говорив йому, що він невинний, говорив, як його били. Хрущов слухав і знову розпитував. Коли скінчилася розмова, Фірсова передали слідчому, що чекав на нього біля кабінету народного комісара. Слідчий уже на першому повороті в коридорі поставив окриленого надіями Фірсова до стінки і взявся бити його. Він бив його тим самим способом, як і до розмови з вождем українських більшовиків. Я довідався згодом, що Фірсова повернули до Харкова і там кінчили справу — його розстріляли» [18].

Навесні 1938 р. було здійснено перші арешти у справі так званої «української націоналістичної організації «Молода генерація», що нібито мала на меті «насильницьке повалення радянської влади на Україні та встановлення фашистського ладу».

Одними з найперших, у травні 1938 р. були заарештовані керуючий справами ЦК КП(б)У О. Я. Власенко та керуючий справами Раднаркому УРСР П. Н. Мілько. Після того, як з ними «попрацювали» начальник 2-го відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Казін, начальник 5-го відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Хазін, помічник начальника 2-го відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР М. І. Хаєт та ін., вони дали свідчення, які від них вимагались. Процитуємо протокол допиту О. Я. Власенка від 26 липня 1938 р.:

«**Запитання:** Ви заарештовані як активний учасник антирадянської націоналістичної огранізації. Вимагаємо розповісти про свою зрадницьку діяльність правдиво, без заперечень, або ж ми розпочнемо викриття вас свідченнями ваших же однодумців. Відповідайте.

Відповідь: Мій арешт не був для мене несподіванкою. Я розумію, що органами НКВС цілком викрито мою контрреволюційну діяльність, тому я вирішив розповісти правдиво про ту боротьбу, що я веду здавна проти партії і радянської влади, будучи активним учасником націоналістичного підпілля. У антирадянську націоналістичну організацію я був втягнутий у 1934 році Львовим, котрий був тоді помічником секретаря ЦК КП(б)У...

Запитання: Що вам відомо про керівництво контрреволюційної націоналістичної організації на Україні?

Відповідь: У неодноразових бесідах зі мною Львов повідомив мені про те, що до складу керівництва контрреволюційної націоналістичної організації на Україні входять Любченко Панас — колишній голова Раднаркому УРСР; Затонський — колишній нарком освіти і Хвиля — тодішній начальник управління мистецтв при РНК УРСР».

У своїх свідченнях О. Я. Власенко також відзначав, що після арешту М. Ф. Львова «встановив організаційний зв'язок з активним учасником націоналістичного підпілля Мільком, котрий очолював антирадянську націоналістичну організацію т. зв. «Молоду генерацію», яка була створена націоналістичним центром у 1936 році». Як свідчить протокол, О. Я. Власенко стверджував, що «приїзд Хрущова на Україну учасники «Молодої генерації» зустріли буквально багнетами і розглядали як початок остаточного розгрому всіх антирадянських сил на Україні» і готували замах на М. С. Хрущова. 20 серпня 1938 р. О. І. Успенський затвердив обвинувальний висновок у справі О. Я. Власенка. 22 вересня 1938 р. виїзна сесія військової колегії Верховного суду

[18] Семененко О. Харків — Харків.— Мюнхен, б. р.— С. 173—174.

СРСР присудила його до розстрілу, і в той же день його стратили. Розстріляний був також і П. Н. Мілько.

Одним з тих, хто проходив по цій справі, був заступник зав. відділом науки ЦК КП(б)У М. М. Середенко. Йому вдалося вижити, про що ще йтиметься, і 27 грудня 1956 р., вже реабілітований, він свідчив: «На очну ставку зі мною привели П. Мілька, зкривавленого і по-звірячому побитого. Після закінчення очної ставки П. Мілько, бачачи мій опір слідчим, заплакав і сказав: «Мишко, спасибі тобі за стійкість, може бути, ти нас, невинуватих, рятуєш, вибач, що не витримав, у мене все відбито і мені вже все одно». Його терміново якісь люди відразу ж і увели, не давши договорити, а мене Хаєт і Казін з допомогою двох помічників почали у черговий раз бити за відмову підписати те, що вони хочуть написати від мого імені. Більше П. Н. Мілька я не бачив».

Окрім О. Я. Власенка, П. Н. Мілька, М. М. Середенка, у справі «української націоналістичної організації» проходили зав. особливим сектором ЦК КП(б)У К. М. Максимець, колишній співробітник особливого сектору ЦК КП(б)У О. А. Калінін, помічник секретаря ЦК КП(б)У П. І. Клушин, заступник зав. відділом радянсько-торговельним відділом ЦК КП(б)У А. П. Ващук, голова облплану і заступник голови Чернігівського облвиконкому В. Г. Канов-Каневський, технічний секретар Політбюро ЦК КП(б)У М. П. Рубашенко, технічний секретар Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У І. С. Зей, працівник ЦК КП(б)У Д. І. Новицький, помічник секретаря ЦК КП(б)У З. М. Коган, зав. обліково-економічним відділом наркомату місцевої промисловості УРСР П. Й. Клубін, тимчасово виконуючий обов'язки директора Інституту економіки АН УРСР В. П. Теплицький, зав. відділом газети «Радянська Україна» А. Л. Белаківський, науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР І. П. Панащенко, заступник начальника Управління у справах мистецтва при Раднаркомі УРСР М. Ф. Гришко, заступник зав. шкільним відділом ЦК КП(б)У Т. О. Шматлай, заступник наркома освіти УРСР І. М. Левшин, зав. сектором комунального господарства, транспорту і зв'язку Раднаркому СРСР М. А. Мартинов, зав. сектором культури Раднаркому УРСР О. А. Бородін, нарком місцевої промисловості УРСР Т. Я. Чубар та ін. Всі вони були засуджені до тих чи інших мір покарання.

13—18 червня 1938 р. відбувся XIV з'їзд КП(б)У. Виголошуючи звіт ЦК, М. С. Хрущов спинився на боротьбі проти «ворогів народу», яка розгорнулася у республіканській партійній організації після лютнево-березневого (1937 р.) Пленуму ЦК ВКП(б): «Цей рік для Радянської країни був особливий. Знищуючи ворогів народу, очищаючи партійний і державний апарат, очищаючи лави Червоної Армії, ми домоглися ще більшого зміцнення нашої держави, ще більшого зміцнення лав Комуністичної партії, підвищили боєздатність країни соціалізму і тим самим послабили сили наших ворогів. Знищуючи ворогів народу, ми завдали удару польській, німецькій, японській та іншим розвідкам, що дорівнює виграшу великої війни» [19].

За твердженням М. С. Хрущова, труднощі, які переживала Україна при колективізації, «були організовані за завданням Пілсудського і німецьких фашистів». Всі наступні проблеми, що виникали після здійснення масової колективізації, було також віднесено на рахунок «шкідницької роботи». Висловлюючи впевненість у тому, що «ворогів народу» не так багато, у тому, що «ми ворогів в основному розбили», Хрущов разом з тим підкреслив необхідність і надалі підвищувати пильність, готовність «нещадно громити шпигунів і зрадників. І ми їх розгромим і доб'ємо до кінця». Особливо М. С. Хрущов підкреслив значення приїзду у лютому 1938 р. на Україну М. І. Єжова, а також

[19] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 548, арк. 2.

приходу на посаду наркома внутрішніх справ УРСР О. І. Успенського, після чого «почався на Україні справжній розгром ворожих гнізд» [20]. Наводив М. С. Хрущов, за його словами, «цікаві цифри про висунення на керівну роботу у обкоми КП(б)У». Всього з травня 1937 р. по лютий 1938 р. було висунуто 13 перших секретарів обкомів, з них 6 українців, «репресовано як ворогів народу — 9. Переміщені — 3. Залишився — 1» [21]. Якщо брати перших і других секретарів обкомів разом, то за період з лютого 1938 р. «з 31 працівника — 18 довелось заарештувати. Така ж картина і по наркоматах і облвиконкомах. Вороги народу розставляли свої кадри» [22].

З великою промовою на з'їзді виступив О. І. Успенський, появу котрого на трибуні делегати зустріли бурхливими оплесками і котрий підбив «попередні підсумки розгрому головних сил контрреволюції на Україні» [23]. В участі у керівництві «Польською організацією військовою (ПОВ)» був звинувачений С. В. Косіор та його брат Казимір. Ряд керівників республіки, у тому числі колишній секретар ЦК КП(б)У М. М. Попов, колишній нарком внутрішніх справ В. А. Балицький та ін. були звинувачені у створенні і керівництві «правотроцькістським центром» на Україні, який нібито мав «обласні центри». Йшлося про «викриття» також «воєнно-націоналістичної організації», «священної спілки партизанів», «організації молодої генерації українських націоналістів» та ін.[24] О. І. Успенський стверджував також, що «апарат НКВС на Україні засмічувався протягом ряду років троцькістсько-бухарінським, буржуазно-націоналістичним, сионістським та просто шахрайським елементом. Ворогам народу Балицькому і Леплевському вигідно було мати такий склад у апараті, тому що в такому складі легше було вербувати у своє підпілля» [25].

І ця промова О. І. Успенського і вся його діяльність на Україні були типовим проявом так званої «єжовщини». Ось чому, коли Сталін вирішив покінчити з М. І. Єжовим [26] та запроваджуваною ним каральною практикою, доля діячів типу О. І. Успенського була передвирішена. У мемуарах М. С. Хрущов зазначає, що якось йому зателефонував Сталін і сказавши про те, що на Успенського є серйозний «компромат», запропонував заарештувати його. Хрущов поклав телефонну трубку, як залунав сигнал. І знову це був Сталін: «Ми ось порадились і вирішили, щоб ви Успенського не заарештовували. Ми викличемо його у Москву і заарештуємо тут...» [27]

Однак здійснити цей план (десятки разів, до речі, вже перевірений на інших діячах) не вдалося. Служба М. І. Єжова підслухала розмову: О. І. Успенський, залишивши записку про те, що має намір покінчити життя самогубством, втік. Та невдовзі він був затриманий, і його життя було перерване у такий же спосіб, як В. А. Балицького та І. М. Леплевського. «Не пам'ятаю,— зазначав М. С. Хрущов,— скільки минуло часу — місяць, два або три, і мені сказали, що піймали Успенського у Воронежі. Виявляється, він прямо з Києва попрямував поїздом на Урал, а з Уралу приїхав у Воронеж. Там він спробував десь влаштуватись (чи навіть влаштувався), але був заарештований... Тут же почались арешти чекістів. На Україні заарештували майже всіх чекістів, котрі працювали з Єжовим» [28].

---

[20] Там же, арк. 4.
[21] Там же, арк. 90.
[22] Там же.
[23] Там же, спр. 544, арк. 454.
[24] Там же, арк. 460—461, 464, 466—467, 469, 475, 481.
[25] Там же, арк. 475.
[26] З квітня 1938 р. М. І. Єжов, одночасно з посадою наркома внутрішніх справ СРСР обіймав посаду наркома водного транспорту. У грудні 1938 р. його було звільнено з посади наркома внутрішніх справ, а наступного року репресовано.
[27] Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева.— С. 63.
[28] Там же.— С. 64.

Після «викриття» О. І. Успенського короткий час на Україні НКВС очолював О. З. Кобулов — молодший брат Б. З. Кобулова, який був заступником Л. П. Берія у НКВС СРСР. А потім у республіці з'явився І. О. Сєров, з яким у М. С. Хрущова склалися надзвичайно тісні стосунки. Зауважимо, що у 1954—1958 рр. І. О. Сєров очолював КДБ СРСР і був одним із тих, хто допоміг Хрущову перемогти так звану «антипартійну групу» В. М. Молотова, Л. М. Кагановича, Г. М. Маленкова, котрі домагалися зміщення Микити Сергійовича з посади Першого секретаря ЦК КПРС. Так як би не складалися стосунки М. С. Хрущова з тим або іншим наркомом внутрішніх справ, як би не ставилися останні до самого Хрущова, було б неправомірно перебільшувати його роль у репресіях. Так, він, як і інші представники сталінського оточення повинен розділити відповідальність за всі викривлення і злочини, які вчинив Сталін. Не слід, скажімо, забувати і про те, що цілий ряд списків діячів, приречених у роки терору на смерть, вже у період «відлиги» були вилучені з архівів І. О. Сєровим. Робилося це за прямою вказівкою Хрущова, адже на них стояв і його підпис [29]. Авторові цих рядків самому доводилося тримати в руках архівні справи, в котрих відсутність деяких аркушів пояснювала печатка «Вилучено у особистий архів М. С. Хрущова».

І все-таки не варто забувати, що у період, про який йдеться, органи держбезпеки мали значну автономію, свободу дій. Якщо загалом по країні вони замикалися безпосередньо на Сталіна, то багато регіональних керівників часто-густо змушені були брати на віру ті версії про «шкідників» та «шпигунів», що їх пропонували «драматурги» з НКВС.

Разом з тим слід відзначити, що приїзд М. С. Хрущова на Україну збігся з певною зміною акцентів у політиці боротьби з «ворогами народу». У цей час страшні наслідки репресій виявилися настільки очевидними, що, у відповідності з постановою січневого (1938 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) почалося виправлення помилок, які мали місце при виключенні комуністів із партії. «Пора зрозуміти, — зокрема зазначалося у постанові Пленуму,— що суть більшовицької пильності полягає в тому, щоб уміти викривати ворога, який би хитрий і спритний він не був, у яку б тогу він не прибирався, а не в тому, щоб без розбору, або «на всякий випадок» виключати десятками і сотнями з партії всіх, хто попадеться під руку» [30].

Виступаючи з доповіддю на XIV з'їзді КП(б)У, М. С. Хрущов наводив численні факти, що свідчили про масштаби негативних явищ у житті парторганізацій. На цьому ж з'їзді говорилося і про перегляд багатьох справ, про те, що з січня по травень 1938 р. у партійних лавах було поновлено 3135 чоловік [31]. Але було б, як ми вже зрозуміли, наївно на цій підставі вважати, що з приїздом Хрущова запанувала суцільна справедливість. В умовах культу особи і пов'язаного з ним антидемократизму такого взагалі не могло бути, про що свідчить, приміром, сама наведена вище кількість відновлених членів партії. Та й сам Хрущов у 1956 р., у своїй доповіді на «закритому засіданні» XX з'їзду КПРС, визнавав: «Певне оздоровлення у партійні організації внесли рішення січневого Пленуму ЦК ВКП(б) 1938 року. Але широкі репресії тривали і у 1938 році» [32].

---

[29] Волкогонов Д. А. Тріумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна.— Кн. 1.— С. 502.

[30] Про помилки парторганізацій при виключенні комуністів з партії, про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених з ВКП(б) та про заходи до усунення цих хиб // Більшовик України.— 1938.— № 1.— С. 9.

[31] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 548, арк. 78.

[32] О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду КПСС // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов.— С. 39.

Разом з тим факти свідчать, що для декого з учасників «справ», інспірованих у 1937—1938 рр. (звичайно, йдеться про тих, кого не розстріляли), критика «єжовщини» виявилась рятівною. Так, наприклад, до нового наркома внутрішніх справ СРСР Л. П. Берія апелював М. М. Середенко. Це було у липні 1940 р., на той час, коли І. П. Панащенко, А. Я. Белаковський та М. Ф. Гришко були вже виправдані. Невдовзі, у листопаді 1940 р., постановою слідчого слідчастини УДБ НКВС УРСР Губенка (цю постанову затвердив І. О. Серов) справу було припинено, і його звільнили. Тоді ж, у 1940 р., звільнили і В. П. Теплицького і інших осіб, котрих обвинувачували у причетності до «української націоналістичної організації».

25—26 грудня 1938 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У. Серед інших розглядалось питання «Про хід виконання постанови ЦК ВКП(б) «Про постановку партійної пропаганди у зв'язку з випуском Короткого курсу історії ВКП(б)». Загалом розмова точилася навколо того, як пропагувати сталінський «короткий курс», який на Україні, як у всій країні, був тоді основним підручником з історії партії для мільйонів людей. Під час виступу М. О. Бурмистенка М. С. Хрущов неодноразово кидав репліки, що виразно характеризують його невдоволення бюрократичним, формальним підходом до пропагандистської роботи. Коли він почув, наприклад, що один із київських керівників підготував директиву, за якою всі голови райвиконкомів повинні були «прикріпити» пропагандистів до окремих інженерів і техніків, Микита Сергійович не витримує і говорить: «Це велика дурість — прикріпити пропагандиста, щоб ходив за людиною. Це я не знаю, до чого доведе, до божевілля. Людина кінець кінцем і попросить амністію»[33]. І ще одну репліку М. С. Хрущова варто навести. «...Я,— говорить він,— якось чи то у «Комуністі», чи то у «Радянській Україні» нещодавно побачив знімок: академік Левантовський вивчає історію ВКП(б). Він сидить, а перед ним лежить короткий курс історії партії. Я вважаю, що це несерйозний знімок тому, що не можна ніяк підкрастися так, щоб зняти цього академіка. Виходить, що прийшов фоторепортер, посадив цього академіка, поклав книгу... Ніхто ж так не вивчає історію ВКП(б). Взагалі так не займаються серйозними справами і, по-моєму, така популяризація тільки принижує, і дехто навіть буде іронізувати, а дехто ображатися. Я просто образився би. Виходить, що академік позував. Це ж не серйозно»[34].

На цьому Пленумі зі складу членів ЦК КП(б)У «як викриті вороги народу» були виведені Д. Д. Гречухін, С. І. Усенко, О. І. Успенський, зі складу кандидатів у члени ЦК КП(б)У — П. В. Олейников, зі складу Ревізійної комісії — І. А. Жабрєв[35]. «Скільки ж тоді людей загинуло!» — так характеризує події 1937—1938 рр. М. С. Хрущов у своїх мемуарах[36]. Однак ні слова він не говорить про дуже важливий аспект своєї діяльності на Україні. Йдеться про подальше цілеспрямоване і послідовне згортання політики «коренізації». З його приїздом ця політика остаточно зійшла нанівець. Зокрема, постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. «Про реорганізацію національних шкіл на Україні» утворення навчальних закладів, в яких навчання провадилось мовами національних меншостей, кваліфікувалось як «насадження особливих національних шкіл», які були вогнищами «буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей», а їх функціонування визнавалось «недоцільним і шкідливим». Такі школи та інші навчальні заклади ліквідувалися, а учні переводилися в школи з українською і російською мовами навчання[37].

---

[33] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 584, арк. 259.
[34] Там же, арк. 260.
[35] Там же, спр. 582, арк. 3.
[36] Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева.— С. 64.
[37] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 463, арк. 2—4.

Провина за «шкідництво» у сфері народної освіти була покладена в першу чергу на наркома освіти В. П. Затонського (його заарештували у листопаді 1937 р.) та апарат наркомату освіти республіки. «Ворог народу Затонський,— зазначав М. С. Хрущов у доповіді на XIV з'їзді КП(б)У,— у своїх свідченнях говорить, як вони заплутували навчальні плани... Затонський говорить, що переатестація вчителів, яка здійснюється за рішенням уряду, проводилася так, щоб чесних вчителів скомпрометувати та вибити із школи з тим, щоб залишити петлюрівські, троцькістсько-бухаринські та буржуазно-націоналістичні шпигунські банди» [38]. Брехливе звинувачення було зведене і проти П. П. Любченка. Згадавши про нього на XIV з'їзді КП(б)У, М. С. Хрущов стверджував: «Любченко та інша сволота все зробила для того, щоб вибити російську мову з українських шкіл» [39].

Як свідчать архівні документи, питання, пов'язані з колишньою лінією на «коренізацію», постійно перебували у сфері уваги М. С. Хрущова і взагалі керівних інстанцій КП(б)У. Так, 14 квітня 1938 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає рішення про ліквідацію польського театру в Києві [40]. 20 квітня 1938 р. приймається спільна постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове навчання російської мови в неросійських школах України» [41]. Ця постанова виникла у розвиток рішення Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік і областей». 8 травня 1938 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «Про складання нового українського правопису» [42], а у жовтні 1938 р. розглядається питання про роботу реорганізованих національних шкіл. Було зазначено, що «багато шкіл не забезпечені вчителями, значно гірше за російські та українські школи забезпечені підручниками, не мають методичного керівництва і тому працюють незадовільно» [43]. У березні 1939 р. було прийнято рішення «Про ліквідацію і перетворення штучно утворених національних районів і сільрад» [44]. У квітні 1940 р. спеціальною постановою регулювалось викладання російської мови у національних школах УРСР [45]. Характерно, що на черговому XV з'їзді КП(б)У у 1940 р. ні у доповіді М. С. Хрущова, ні у виступах делегатів не згадуватимуться навіть самі терміни «коренізація» і «українізація».

Нові хвилі

Наприкінці 1938 р. терор на Україні почав вщухати. «Перед другою світовою війною,— цілком слушно зазначає В. Плющ,— Україна в національно-духовному відношенні уявляла собою кладовище,— кладовище замордованих мільйонів людей, кладовище мовчазних стероризованих мільйонів. На цьому кладовищі нібито панувала смертельна тиша... Але це була лише уявна тиша. Глибоко в підземеллі пробуджувалося життя українського народу, жила, як і раніше, вільна думка цього народу, жили мрії про вільне існування у своїй незалежній державі, виростали нові кадри борців за світле майбутнє. Так зване приєднання, під час другої світової війни, Західної України, зміцнило це підземне життя» [46].

---

[38] Там же, оп. 1, спр. 548, арк. 61.
[39] Там же, арк. 62.
[40] Там же, оп. 6, спр. 463, арк. 51.
[41] Там же, арк. 77, 93—97.
[42] Там же, арк. 117—118.
[43] Там же, спр. 467, арк. 19.
[44] Там же, спр. 509, арк. 18.
[45] Там же, спр. 578, арк. 199.
[46] Плющ В. Боротьба за Українську державу під Советською владою.— Лондон, 1973.— С. 116.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, а 17 вересня частини Червоної Армії вступили на територію Західної України і Західної Білорусії. Разом з командуючим Київським військовим округом С. К. Тимошенком у цьому поході брав участь і М. С. Хрущов. Його спогади зайвий раз підтверджують, що існувала визначена секретними протоколами (до договору від 23 серпня 1939 р. та до договору про «дружбу і кордон» від 28 вересня 1939 р.) межа, далі якої німці не йшли на схід, а радянські війська не просувалися на захід. М. С. Хрущов до кінця свого життя був переконаний у історичній неминучості «пакту Молотова — Ріббентропа». Однак сама по собі домовленість з фашистською Німеччиною викликала у нього неприємний осадок моральної властивості, ідеологічного порядку.

Аналогічні почуття він висловлює у мемуарах з приводу розпочатих з ініціативи Сталіна брутальних дій щодо Компартії Польщі та її складових частин — Компартії Західної України та Компартії Західної Білорусії. Як відомо, у 1938 р. рішенням Виконкому Комінтерну вони були розпущені. Згадуючи про перетворення на західноукраїнських землях, М. С. Хрущов зазначав: «Там нас зустрічали багато гарних хлопців, тільки я забув їх прізвища. Це були люди, котрі пройшли польські в'язниці, це були комуністи, перевірені самим життям... І дуже багато з них, отримавши визволення від нашої Радянської Армії, потрапили у наші радянські в'язниці. На жаль, це так» [47]. Характерно, що 2 листопада 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У за ініціативою Хрущова прийняло постанову «Про факти неправильного ставлення до колишніх членів КП Польщі». Цим документом партійні органи західних областей зобов'язувались подолати «огульну політичну недовіру» до колишніх членів КПП, більш активно залучати їх до активної громадської роботи.

Створення у Західній Україні партійних і державних органів, спроби організувати все життя на принципово нових засадах відбувалося у надзвичайно складних умовах. До об'єктивних труднощів додалися і проблеми, що їх породжувала антигуманна суть сталінізму. Возз'єднання західноукраїнських земель у єдиній українській державі восени 1939 р. принесло мешканцям цього регіону не тільки здійснення віковічної мрії, а й трагічні випробування. Так, з осені 1939 р. по осінь 1940 р. було репресовано за політичними ознаками, головним чином депортовано без суда і слідства і навіть без письмового звинувачення, близько 10% населення Західної України і Західної Білорусії. За архівними даними, на листопад 1940 р. з цих регіонів було вислано всього 312.000 сімей, або 1 млн. 173170 чоловік [48]. Факти свідчать, що нова влада своїми діями створювала реальне підгрунтя для невдоволення місцевого населення. Наприклад, у березні 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглянуло питання «Про факти самоправства в деяких районах Львівської області». Зазначалось, зокрема, що в деяких селах Перемишлянського і Краковецького районів місцеві органи влади «самовільно провадили розкуркулення куркульських господарств з вилученням майна, що їм належить» [49]. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У ця практика рішуче засуджувалась. Однак досвід так званого «розкуркулення», набутий у 20-ті рр., на практиці виявлявся сильнішим за постанови, що не могло не породжувати протидії.

(Далі буде)

Одержано 5.03.92.

---

[47] Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Там же.— № 7.— С. 91.

[48] Див.: Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939—1941 гг. // Новая и новейшая история.— 1989.— № 2.— С. 36.

[49] ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 578, арк. 127.

В данном разделе идет речь о делах, инспирированных НКВД в 1938 г. на Украине, в частности, о неизвестном ранее деле так называемой «украинской националистической организации «Молодая генерация». Автор касается событий 1939—1940 гг. на западноукраинских землях.

Новий погляд на проблему

Н. П. Барановська (Київ)

Чи могла бути реалізованою Продовольча програма в СРСР (роздуми історика)

Автор здійснила спробу на основі аналізу відомого документа та зіставлення його з об'єктивними законами розвитку суспільства і реальною дійсністю виявити комплекс причин неефективності функціонування агропромислового комплексу.

Загострення проблем в економічному, соціальному й духовному житті стало характерним для колишнього СРСР, зокрема для України, наприкінці 80-х — на початку 90-х років. Одним з найскладніших питань виявилося продовольче, хоча саме в цей період, здавалося б, мало статися кількісне і якісне задоволення потреб населення у продуктах харчування, оскільки в травні 1992 р. виповнилося 10 років розрекламованому свого часу документу — «Продовольчій програмі СРСР на період до 1990 року».

Треба відзначити, що необхідність ідейно-теоретичного обгрунтування й ідеологічного забезпечення прийнятої КПРС програми викликала традиційну пропагандистську кампанію, яка супроводжувалася виходом значної кількості публікацій економістів, юристів, фахівців сільського господарства. Приділили певну увагу цьому питанню й історики, зокрема історики партії. Серед їхніх праць, що вийшли на Україні, можна назвати підготовлену колективом сільськогосподарської академії [1]. Її автори зосередилися переважно на позитивному досвіді роботи партійних організацій всіх рівнів. Монографія О. Ю. Гаврилюка також присвячена діяльності партійних організацій України [2]. У брошурах, статтях та збірниках, що були опубліковані протягом 80-х років, розкривалися окремі аспекти проблеми. Так, весь випуск (1988 р., № 115) міжвузівського збірника наукових праць з історії КПРС було присвячено викриттю так званих «буржуазних фальсифікацій» Продовольчої програми, а в невеликому за обсягом дослідженні М. І. Качмар розглядалося місце останньої в аграрній політиці партії [3]. Розкрито також певною мірою стан справ в окремих складових агропромислового комплексу, зокрема у сільському господарстві. Про це йдеться у працях П. П. Панченка, Г. І. Сургая та ін.

Безумовно, на Україні склалася певна історіографія досліджуваної проблеми, однак не вона є предметом аналізу в даній статті. Треба лише підкреслити, що, як це не прикро, ефективність розробок сус-

---

[1] Деятельность КПСС по осуществлению Продовольственной программы.— Киев, 1986.— 237 с.

[2] Гаврилюк А. Е. Социальное обеспечение решения продовольственной программы: На материалах работы партийных организаций Украины.— Киев, 1989.— 228 с.

[3] Качмар М. И. Продовольственная программа СССР в аграрной политике партии.— Киев, 1988.— 67 с.

пільствознавців була низькою. Виконуючи соціальне замовлення, вони орієнтувалися на аналіз позитивних тенденцій, а спостереження і передбачення негативних явищ не були об'єктом їхньої уваги, тим більше, що й прогностична функція суспільствознавства ігнорувалася державою та її директивними органами.

Автор даної статті має на меті проаналізувати зміст прийнятого документа як прояву директивної сутності адміністративно-командної системи у його співвідношенні з об'єктивними законами розвитку суспільства, по можливості виявити причинно-наслідкові зв'язки неефективної діяльності агропромислового комплексу держави, яка за своїми природно-кліматичними умовами могла задовольняти потреба не лише свого населення, а й інших країн.

У Радянському Союзі, починаючи з перших років його існування, практично майже завжди вкрай гостро стояло продовольче питання. До початку 80-х років його керівництво підійшло з усвідомленням необхідності змін, спрямованих на вихід із скрутного становища, що складалося в цій справі у різних регіонах країни. Оскільки КПРС взяла на себе функції керівної і спрямовуючої сили в державі, саме в її правлячих колах народжувалися ідеї, які втілювалися у рішення і резолюції, реалізація яких у життя, на думку їхніх творців, мала привести народи СРСР до світлого майбутнього.

Ще на XXVI з'їзді КПРС (лютий 1981 р.) було поставлено завдання розробити спеціальну програму, яка мала забезпечити значне збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, тісніше зімкнути сільське господарство з галузями, що займаються її зберіганням й переробкою [4].

На початку 80-х років, коли в СРСР був прийнятий ряд програм, зокрема з розвитку хімії та нафтохімії, енергетики тощо, народилася й Продовольча програма, яка мала стати центральною на найближчі 10 років [5]. Реалізація її завдань покладалася на агропромисловий комплекс (АПК) — сукупність галузей народного господарства, пов'язаних з виробництвом продовольства із сільськогосподарської сировини. АПК умовно поділяється на три сфери: галузі, зайняті виготовленням і поставками засобів виробництва, безпосередньо сільськогосподарське виробництво та переробка, заготівля, зберігання й доведення продукції до споживача.

Хоча складність продовольчої ситуації і усвідомлювалася керівництвом країни, однак через ідеологічні догми і підпорядкованість економіки політиці воно не зуміло розібратися з істинними її причинами. Намагаючись пояснити їх громадськості, керівники твердили, що зростання сільськогосподарського виробництва систематично випереджало збільшення кількості населення. Однак попит на продукти харчування випереджав виробництво продовольства. Водночас почався процес сповільнення темпів приросту сільськогосподарської продукції [6]. Таким чином, увага акцентувалася на наслідках, а не причинах цього явища.

Робота над програмою тривала більше року, і в травні 1982 р. вона була затверджена на пленумі ЦК КПРС. Передбачалося, що її підготовка і здійснення стануть принципово новим явищем у системі планування й управління економікою, оскільки, на думку її творців, вона забезпечувала застосування цільового, комплексного підходу до розв'язання продовольчої проблеми [7].

---

[4] Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981.— С. 54.

[5] Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації: Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року.— К., 1984.— С. 31.

[6] Продовольча програма...— С. 8, 10.

[7] Там же.— С. 9.

Враховуючи, що, як підкреслювалося в Продовольчій програмі, не у всіх господарствах ефективно використовується головне природне багатство — земля, а колгоспи і радгоспи недодають багато продукції внаслідок недостатнього рівня комплексної механізації виробництва, поганої експлуатації та низької якості багатьох видів техніки, що не вистачає мінеральних добрив і гербіцидів, не скрізь забезпечується їх надійне зберігання й ефективне використання, що закупочні ціни не відповідають необхідним витратам виробництва тощо, особливістю аграрної політики 80-х років мало стати перенесення уваги на віддачу від капіталовкладень, зростання продуктивності сільського господарства, на поглиблення і вдосконалення його зв'язків з усіма галузями агропромислового комплексу. Йшлося про те, щоб рішуче піднести ефективність використання земель, особливо меліорованих, машин, добрив, кормів, збільшити врожайність усіх культур. З точки зору ЦК КПРС, це вимагало ще більшої уваги до піднесення кваліфікації кадрів, рекомендацій науки, вивчення і використання світового й вітчизняного досвіду [8]. Аналогічні вимоги проголошувалися і в документах, що приймалися у попередні роки, однак при цьому з поля зору партійного керівництва країни випадало таке принципове питання, як особиста зацікавленість працівників у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції, що можлива лише на засадах приватної власності, стимулюючої податкової політики або при використанні інших економічних важелів. Замість того щоб провести по-справжньому глибокі й радикальні зміни в організації виробництва, щоб поставити безпосереднього виробника в умови, коли б йому було вигідно ефективно використовувати землю, техніку і мінеральні добрива, берегти їх, тобто зробити трудівника села справжнім, а не декларованим господарем, почалося нове коло бюрократичних пошуків, що, як і в попередні роки, об'єктивно виявилися абсолютно неефективними.

Проектом Продовольчої програми, запропонованої Радою Міністрів СРСР для затвердження на пленумі ЦК КПРС, передбачалося, що основними напрямами її реалізації будуть: пропорційний і збалансований розвиток агропромислового комплексу, вдосконалення управління, планування і економічного стимулювання в усіх його галузях з максимальною орієнтацією виробництва на досягнення високих кінцевих результатів; забезпечення високих темпів сільськогосподарського виробництва на основі послідовної його інтенсифікації, високоефективного використання землі, всемірного зміцнення матеріально-технічної бази, прискореного впровадження досягнень науки і передового досвіду; всемірне поліпшення використання виробничо-технічного потенціалу агропромислового комплексу, значне підвищення віддачі від капітальних вкладень і матеріальних ресурсів, розвиток спеціалізації та концентрації виробництва на основі розширення міжгосподарських та міжгалузевих зв'язків; боротьба за економію і бережливість, скорочення втрат і підвищення якості сільськогосподарської продукції шляхом широкого впровадження прогресивних технологій виробництва, переробки і зберігання її, організації перевезень спеціалізованим транспортом; дальше поліпшення соціально-побутових умов на селі [9].

Враховуючи особливо відчутні перебої в постачанні м'яса та інших продуктів тваринництва, в одинадцятій п'ятирічці планувалося збільшити його виробництво більш як на 3 млн. т і довести його у 1985 р. до 18,2 млн. т на рік. Ця межа визначалася як мінімальна [10]. На кінець дванадцятої п'ятирічки передбачалося довести споживання м'яса і м'ясопродуктів до 70 кг на душу населення, рибопродуктів — 19, молока і молочних виробів — 330—340 кг, яєць—260—266 штук, олії —

---

[8] Там же.— С. 9, 10; Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— С. 55.
[9] Продовольча програма...— С. 30.
[10] Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— С. 54.

13,2 кг, овочів та баштанних культур — 126—135, плодів та ягід —66—70, картоплі — 110, цукру — 45,5, хлібопродуктів — до 135 кг [11].

Яким же чином передбачалося досягти поставленої мети? Поряд з проектом Продовольчої програми на розгляд і затвердження травневого 1982 р. пленуму ЦК КПРС було представлено ряд постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів, виконання яких, на думку їх розробників, мало сприяти реалізації завдань програми. Це, зокрема, рішення про поліпшення управління сільським господарством та іншими галузями агропромислового комплексу (знову ж таки на адміністративно-командних засадах); про заходи по вдосконаленню економічного механізму й зміцненню колгоспів та радгоспів (при цьому монополія на встановлення цін залишалася за державою, а передбачувані фінансові вливання лише сприяли формуванню утриманських настроїв); про заходи посилення матеріальної заінтересованості працівників сільського господарства у збільшенні виробництва продукції та підвищенні її якості (ставилися завдання сприяти повсюдному впровадженню в сільськогосподарське виробництво колективного підряду, але безпосередні виробники залишалися матеріально залежними від керівників господарств, які, в свою чергу, також перебували в залежності від вищого керівництва). Пропонувався також ряд конкретних постанов, які були спрямовані на соціальний розвиток села (але залишали поза увагою проблеми працівників інших сфер агропромислового комплексу), в тому числі про додаткові заходи по закріпленню в колгоспах, радгоспах та інших сільськогосподарських підприємствах працівників, зайнятих у тваринництві; про заходи по дальшому поліпшенню житлових, комунально-побутових і соціально-культурних умов життя сільського населення; про дальше зміцнення колгоспів і радгоспів керівними кадрами й спеціалістами, підвищення їх ролі та відповідальності в розвитку сільськогосподарського виробництва [12]. Тобто, передбачалося збереження і навіть дальше посилення командних методів у розв'язанні проблем галузі.

У зв'язку з цим проводилася велика політико-організаційна і пропагандистська робота, в тому числі й на Україні. 24 червня 1982 р. відбувся пленум ЦК Компартії республіки. Раді міністрів належало «на основі завдань, передбачених Продовольчою програмою СРСР, і контрольних цифр Держплану СРСР завершити до 1 листопада 1982 р. розробку Продовольчої програми республіки, у міністерствах і відомствах республіки скласти заходи по реалізації Продовольчої програми, в колгоспах і радгоспах — комплексні плани розвитку господарства і збільшення виробництва сільгосппродуктів» [13]. На виконання цього рішення на пленумі ЦК Компартії України 29 листопада 1982 р. було прийнято постанову «Про Продовольчу програму Української РСР на період до 1990 р.». Виконання цієї програми, всебічне піднесення сільського господарства, прискорений розвиток інших галузей агропромислового комплексу для збільшення продовольчих ресурсів було визнано найважливішими завданнями усіх партійних, радянських, господарських, профспілкових і комсомольських організацій. Вони були зобов'язані підпорядкувати розв'язанню цих завдань усю організаційну, політичну і господарську роботу [14]. Однак сама Продовольча програма УРСР опублікована не була.

На основі всіх цих рішень перебудовувалося управління агропромисловим комплексом. Створювалися центральна і республіканські агропромислові комісії, а в районах, краях, областях та автономних республіках — агропромислові об'єднання. Вважалося, що паралельно

---

[11] Продовольча програма...— С. 11, 29.
[12] Продовольча програма...— С. 74—106.
[13] Комуніст України.— 1982.— № 8.— С. 5.
[14] Комуніст України.— 1982.— № 12.— С. 25—29.

Національна академія наук України
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
Інститут історії України

спрощуватиметься і здешевлюватиметься апарат, ліквідовуватимуться зайві ланки, що забезпечить більшу оперативність та ефективність управління [15].

Як показало життя, зміни хоч і відбувалися, але такі незначні, що не зачіпали принципових засад системи. Якщо в цілому по УРСР кількість працівників апарату органів управління зменшилася у 1989 р. порівняно з 1980 р. удвічі, то в союзних органах управління вона зросла за той же час більш як удвічі [16]. Це свідчило про посилення впливу центральних органів управління на життя республіки.

Незадовго до XXVI з'їзду КПРС ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли розгорнуту постанову про управління сільським господарством, де засуджувалася практика необґрунтованого втручання в господарську діяльність колгоспів і радгоспів з боку деяких партійних та радянських працівників, відзначалося, що республікам, краям і областям, районам, колгоспам і радгоспам повинен встановлюватися єдиний план закупок сільськогосподарської продукції на п'ять років з розбивкою по роках. Аналогічні завдання висувалися і у рішеннях 1953 р. та 1965 р. На травневому пленумі ЦК КПРС 1982 р. також йшлося про необхідність рішуче позбавлятися адміністрування і дріб'язкової опіки щодо колгоспів і радгоспів, однак на ділі тиск держави на працівників агропромислового комплексу посилювався.

Проголошення у 1985 р. курсу на перебудову всіх сфер суспільного життя країни привело до дальших змін в управлінні сільським господарством та іншими галузями АПК. «Якщо ми твердо переконані в тому, що на землі повинен бути єдиний господар, — підкреслювалося на квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС, — і агропромислові об'єднання несуть усю повноту відповідальності за виконання Продовольчої програми, то слід здійснити заходи, які дадуть змогу управляти, планувати й фінансувати агропромисловий комплекс як єдине ціле на всіх рівнях» [17]. Керуючись рішеннями цього пленуму, ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у листопаді 1985 р. прийняли постанову «Про дальше вдосконалення управління агропромисловим комплексом», згідно з якою було створено Державний агропромисловий комітет СРСР і відповідні комітети у союзних та автономних республіках. Уперше агропромисловий комплекс було виділено в самостійний об'єкт планування і управління. Сподівалися, що це дасть змогу ефективніше поєднувати територіальне, галузеве і програмно-цільове планування. Під одним дахом об'єдналися міністерства і відомства, пов'язані з різними галузями агропромислового комплексу: сільського господарства, плодоовочевого господарства, м'ясної і молочної промисловості, харчової промисловості і Держкомсільгосптехніки. Крім того, до системи АПК на різних засадах увійшли Держкомліс, Центроспілка, а також міністерства хлібопродуктів, меліорації і водного господарства, тракторного й сільськогосподарського машинобудування, машинобудування для тваринництва та кормовиробництва, машинобудування для легкої і харчової промисловості й побутових приладів, по виробництву добрив, медичної та мікробіологічної промисловості. Передбачалося, що створення Держагропрому СРСР і його структур на місцях сприятиме полегшенню управління сільським господарством та скороченню управлінського апарату. Та насправді вийшло інакше. На прикладі Держагропрому України можна сказати, що всі міністерства ввійшли до його складу практично без будь-яких значних функціональних, структурних і кадрових змін, лише змінивши свої назви на управління. Структура Держагропрому України була надзвичайно громізд-

[15] Продовольча програма...— С. 16.
[16] Народне господарство Української РСР у 1989 році: Стат. щорічник.— К., 1990.— С. 59.
[17] Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС: 23 квітня 1985 р.— К., 1985.— С. 14.

кою. Це не давало можливості оперативно вирішувати назрілі питання. На ефективності його рішень позначалося й те, що він був посередником між підприємствами республіки і Держагропромом СРСР, діяльність якого, як уже відзначалося, базувалася на помилкових концептуальних засадах.

Пошуки шляхів до збільшення виробництва продуктів харчування у країні тривали і в наступні роки. Однак директивне нав'язування методів, форм і напрямів роботи не відповідало бажанням і можливостям безпосередніх виробників. Так, у 1986 р. було прийнято постанову «Про дальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни». Крім актів законодавчого характеру, того ж року уряд прийняв також ряд нормативних актів, якими визначалися повноваження різних ланок управління АПК. Продубльовано було ці рішення і ЦК Компартії України та Радою Міністрів УРСР.

Однак ситуація із забезпеченням населення країни продовольством продовжувала погіршуватися. У 1987 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про невідкладні заходи щодо прискорення розв'язання продовольчого питання відповідно до наставов червневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС». Це чергове рішення було прийняте на основі тих же концептуальниих засад, що й усі попередні. Вважалося, що єдність політичного і господарського управління АПК — важливий ленінський принцип державного управління, що втілює в собі єдність економіки і політики і гарантує успішне розв'язання насущних проблем. Держава не лише проводила свою політику у сфері аграрно-промислового комплексу, а й сама організовувала через певні структури виробництво та розподіл матеріальних цінностей. Організаційним фундаментом державного управління вважався демократичний централізм, який теоретично передбачав поєднання централізації із самостійністю та творчою ініціативою всіх органів. Одночасно він мав визначати співвідношення функцій між управлінськими органами, характер їх взаємовідносин, межі допустимого втручання керівних органів у діяльність нижчої ланки [18].

Однак на практиці мало місце, як уже відзначалося, дальше посилення централізації, наростання суперечностей між принципами й методами керівництва та вимогами виробництва. Продовольча ситуація продовжувала погіршуватися, що переконливо свідчило про неможливість щось змінити в умовах існуючих відносин власності і системи управління.

Пошуки виходу із ситуації, що склалася, тривали і завершилися традиційно створенням нового керівного органу із зміною вивіски, але практично з повним збереженням старих функцій апарату. Ліквідація Держагропрому СРСР і перетворення його у 1989 р. на Державну Комісію Ради Міністрів СРСР по продовольству і закупівлях нічого не змінили у методах управління агропромисловим комплексом [19]. Тим більше, що в Україні ця інстанція продовжувала існувати. Колишні міністерства, які в 1985 р. були перетворені на управління, стали концернами і асоціаціями за ініціативою зверху, зберігаючи владу бюрократії і її відрив від виробництва. На початку 90-х років в новому складі Кабінету Міністрів СРСР знову з'явилася посада міністра сільського господарства, який поряд із сільськогосподарським виробництвом займався й питаннями продовольства. В Україні також було введено посаду державного міністра продовольства і сільського господарства, хоча в середині жовтня 1991 р. голова Кабінету Міністрів В. П. Фокін визнав неефективність такого поєднання функцій в одній особі.

[18] Див.: АПК і право.— К., 1988.— С. 26—27.

[19] Горбачов М. С. Про аграрну політику КПРС у сучасних умовах: Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 15 березня 1989 р.— К., 1989.— С. 30.

Аналогічні бюрократичні пошуки відбувалися і на місцевому рівні, де створювалися і анульовувалися, зливалися і роз'єднувалися, переходили з одного підпорядкування в інше різні контори і установи. Докладний аналіз цього процесу може бути предметом спеціального дослідження. Важливе місце в ньому посідало кадрове забезпечення, яке нерідко ставало об'єктом маніпулювання і спекуляцій. Відновлення Міністерства сільського господарства в структурі Кабінету Міністрів України викликало відродження управлінь сільського господарства на обласному рівні, де керівні посади посіли колишні партійні працівники з консервативними поглядами на відносини власності, які не хотіли ніяких кардинальних змін. Прикладом цього може бути ситуація, що склалася на Черкащині, де керівництво обласним управлінням сільського господарства було доручене колишньому першому секретарю обласного комітету Компартії України О. Ружицькому [20]. Аналогічні процеси відбувалися і на районному рівні.

В умовах змін у суспільно-політичному житті країни поступово формувалося розуміння недоцільності збереження адміністративно-командної системи керівництва АПК. Почали складатися законодавчі передумови переходу до розв'язання продовольчого питання на засадах приватної власності і обмеження адміністративного втручання у цю справу.

Командно-адміністративна система управління економікою країни породила ще одну проблему, що заважала розв'язанню продовольчого питання. Це — виникнення диспропорцій в агропромисловому комплексі, які, в свою чергу, призвели до збільшення втрат продукції. Таке становище було зумовлене концептуальною помилкою про пріоритетність однієї з галузей в тому складному утворенні, яким є АПК, що працює на кінцевий результат — забезпечення населення продуктами харчування. Цей помилковий підхід був закладений ще на XXVI з'їзді КПРС, де відзначалося, що основою продовольчої програми є дальше піднесення розвитку сільського господарства. Про інші ж сфери агропромислового комплексу було сказано лише побіжно [21]. На таких же засадах приймалися і рішення травневого (1982 р.) пленуму ЦК КПРС, і вся Продовольча програма, хоча на нерівномірності розвитку окремих галузей АПК, зокрема матеріально-технічного забезпечення, заготівель і зберігання продукції, її транспортування, переробки і торгівлі нею, певна увага зверталася. У розділі Продовольчої програми «Розвиток матеріально-технічної бази АПК» сільськогосподарське виробництво знову ж таки визнавалося відправною точкою кардинального розв'язання продовольчої проблеми [22].

Аналіз структурних змін в АПК у 1980—1988 рр.* переконливо свідчить про надзвичайно серйозні перекоси і диспропорції, що сталися в його діяльності і, безумовно, позначилися на ефективності забезпечення населення продовольством. Так, тракторне і сільськогосподарське машинобудування становило у 1980 р. 65,5%, а у 1988 р. — 62,5% загального обсягу (у порівняльних цінах) продукції, що забезпечувала АПК засобами виробництва, а переробне машинобудування — лише, відповідно, 7,7 та 7,1% [23]. Тобто, протягом зазначеного періоду, незважаючи на продекларовану увагу до переробних галузей, ситуація в країні не тільки не змінилася на краще, а й продовжувала погіршуватися.

---

[20] Голос України.— 1991.— 2 жовт.

[21] Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— С. 54.

[22] Продовольча програма...— С. 11, 43—51.

* Скористатися статистичним довідником «Народное хозяйство СССР в 1989 г.» з цього питання, на жаль, неможливо, оскільки він подає загальні цифри виробництва сільськогосподарської і переробної техніки в млн. крб., штуках або кінських силах, а це не дає можливості виявити співвідношення їх із складовими АПК. Процентне співвідношення подається лише до 1985 р.

[23] Агропромышленный комплекс СССР : Стат. сб.— М., 1990.— С. 10.

Важливим показником місця і ролі АПК в економіці України є питома вага окремих його галузей у загальному обсязі основних виробничих фондів. Вона відбивала внутрішню диспропорцію, що склалася через політику центральних органів керівництва щодо республіки як складової частини єдиного народногосподарського комплексу СРСР. В загальному обсязі основних виробничих фондів АПК України сільське і лісове господарство становило у 1989 р. 72,3%, заготівля сільськогосподарської продукції — лише 2,6%, переробні галузі — 15,8%, ремонт тракторів та інших сільськогосподарських машин — 2,0% і будівництво — 3,8% [24]. Такий стан був наслідком державної політики пріоритетів, коли заготовлі, переробка, забезпечення ремонтної бази ігнорувалися. Наприклад, капітальні вкладення в галузях харчової промисловості передбачалося використовувати не тільки для розвитку виробництва м'ясної, молочної, плодоовочевої і рибної продукції, олії, маргарину, цукру, кондитерських та макаронних виробів, борошна, круп, а також на будівництво елеваторів, сховищ і холодильників. Однак можливості розширення цієї сфери АПК зумовлювалися не тільки і не стільки фінансовими факторами, скільки забезпеченням будівельними матеріалами, а воно було дуже обмеженим.

У дванадцятій п'ятирічці на розвиток агропромислового комплексу було виділено 32% замість запланованих 33—35% загального обсягу капітальних вкладень у народне господарство країни, в тому числі 23% (замість 27—28%) — безпосередньо для сільського господарства [25]. Отже, для всіх інших галузей АПК спрямовувалося 9% загального обсягу капіталовкладень. Однак навіть те, що було виділено саме на розвиток переробних галузей, не використовувалося сповна. За три роки п'ятирічки було використано лише 91% виділених коштів. Незадовільно використовувалися і наявні виробничі потужності, зокрема, у 1988 р. на виробництві цукру-піску на 89%, м'яса — 81, олії — 84, плодоовочевих консервів — на 74% [26].

Породженням адміністративно-командної системи, що нехтувала інтересами безпосередніх учасників виробничого процесу, став, як уже відзначалося, і такий фактор погіршення забезпечення продовольством, як зростання втрат сільськогосподарської продукції, зумовлене насамперед відчуженням трудівника від результатів його праці. З 1965 р. по 1980 р. населення країни збільшилося на 34,4 млн чол., тобто на 13% [27], а середньорічний обсяг валової продукції сільського господарства на душу населення зріс на 28% [28]. Однак ні за якістю, ні за кількістю харчування не відповідало медичним нормам. Уже на XXVI з'їзді КПРС відзначалося, що причиною зниження рівня споживання деяких видів продукції було зростання їх втрат. Тому вже тоді висувалося завдання, збільшуючи виробництво, наприклад, овочів і фруктів, поліпшувати їх транспортування, зберігання та переробку [29]. Не обминалося увагою це питання і у Продовольчій програмі. В ній зафіксовано, зокрема, що вузьким місцем є не виробництво, а зберігання, переробка й доведення продукції до споживача. Великі втрати пояснювалися тим, що потужності переробних галузей не відповідали обсягам заготівель худоби, птиці, молока, картоплі, овочів, фруктів тощо [30]. Тому програмою ставилося завдання змінити систему заготівель і транспортування сільськогосподарської продукції. Передбачалося завершити у два-

---

[24] Народне господарство Української РСР у 1989 році.— С. 326.

[25] Продовольча програма...— С. 49—50; Агропромышленный комплекс СССР.— С. 3.

[26] Агропромышленный комплекс СССР.— С. 3.

[27] Підраховано автором за: Народное хозяйство СССР в 1980 году: Стат. ежегодник.— М., 1981.— С. 7.

[28] Див.: Продовольча програма...— С. 8.

[29] Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— С. 56.

[30] Продовольча програма...— С. 12.

надцятій п'ятирічці перехід до приймання її безпосередньо в колгоспах і радгоспах, а вивозити транспортом заготівельних організацій [31]. Однак за 10 років, що минули, принципових змін у системі заготівель, переробці, зберіганні й транспортуванні сільськогосподарської продукції не сталося. Зокрема, недосконалою була і залишилася система закупівлі м'ясокомбінатами худоби у господарств. Потужності їх в республіці недостатні, обладнання застаріле, технологія зберігання недосконала, графіки завезення худоби, продиктовані господарствам згори, вели і ведуть до перестою тварин, до перевитрат кормів. За даними Європейського банку реконструкції і розвитку, і на початку 90-х років в СРСР ще втрачалися половина вирощеної картоплі, третина молока і зерна, шоста частина м'яса [32].

Таке недбале ставлення до виробленої продукції стало можливим і через фінансову політику держави щодо АПК, яка сприяла формуванню утриманських настроїв: постійне списування заборгованості з нерентабельних господарств та цінова політика, побудована на волюнтаризмі й політичній кон'юнктурі. На початку 80-х років для поліпшення фінансового становища колгоспів і радгоспів, наприклад, було вирішено списати з них 9,7 млрд. крб. за позичками, а ще 11 млрд. крб. планувалося погасити пізніше [33]. Подібні акції позбавляли керівників господарств відповідальності за результати їх діяльності. Тому й у 1988 р. майже кожне десяте підприємство системи АПК було збитковим [34].

Утриманська психологія, що формувалася у працівників АПК, позначалася і на їхньому ставленні до засобів виробництва, зокрема, до землі, стан якої має важливе значення для розвитку сільського господарства. В Україні склався найвищий по колишньому Союзу показник її використання, що призвело до ерозії грунтів, зниження вмісту в них гумусу, посилення забрудненості. До речі, американський уряд, наприклад, щорічно орендує у фермерів від 10 до 20 млн. га земель і консервує їх, щоб відновити структуру грунтів, збільшити вміст у них біологічних компонентів [35].

Недосконалість державної політики щодо АПК, тенденція до наростання адміністративно-командних функцій призводили до деформації всіх ланок функціонування комплексу, зокрема, справи організації матеріально-технічного постачання. Важливим питанням Продовольчої програми було забезпечення галузей агропромислового комплексу транспортом, тарою, тарно-пакувальними матеріалами. Протягом 80-х років забезпеченість транспорту і техніки пальним та іншими компонентами була для сільськогосподарського виробництва однією з найважливіших проблем. До речі, зменшення заготівель молока в республіці стало наслідком не тільки скорочення виробництва, а й зниження рівня забезпеченості галузі необхідним — бідонами, дезинфікуючими речовинами, фільтрувальною ватою, миючими засобами, марлею тощо, оскільки в ході багатьох реорганізацій і бюрократичних експериментів функції облзооветпостачу було передано агропромівцям [36].

Директивним шляхом визначалися протягом 80-х років і виробничі партнери колективів переробних підприємств. Наскільки ці зв'язки доцільні чи ефективні, питання не виникало. Таким чином склалася ситуація, коли від незначного збою в роботі одного з постачальників опинялася під загрозою зриву виробнича діяльність іншого. Так, пергамент, картон та дерев'яні ящики для маслосирзаводів України поставлялися підприємствами Росії. Порушення цих поставок спричинило

[31] Там же.— С. 20.
[32] Известия.— 1991.— 14 окт.
[33] Продовольча програма...— С. 18.
[34] Агропромышленный комплекс СССР.— С. 3.
[35] Див.: Знамя.— 1987.— № 3.— С. 199.
[36] Сіль. вісті.— 1991.— 14 верес.

зрив надходження продукції до Росії. В умовах політичної нестабільності все це переводилося в площину великої політики і використовувалося для нагнітання антиукраїнських настроїв [37]. Аналогічна ситуація склалася, зокрема, і з поставками до Росії зерна та цукру.

Важливою причиною, що призвела до загострення продовольчого питання, була продекларована у документах, але проігнорована на практиці необхідність великої і копіткої роботи по реалізації надбань науки. Проголошувалося, що без посилення ролі науки неможлива реалізація Продовольчої програми. Тому перед науковими закладами незалежно від їх відомчої підпорядкованості ставився цілий ряд конкретних завдань з питань поліпшення селекції і насінництва, розробки рекомендацій по використанню нових форм організації праці, по впровадженню у практику нових технологій у землеробстві і тваринництві, кормовиробництві тощо [38]. Однак за відсутності механізму впровадження досягнень науки у виробництво, зацікавленості в цьому безпосередніх виробничників, існування міжвідомчих перешкод (установи, що працювали на потреби АПК, підпорядковувалися як АН СРСР, ВАСГНІЛ СРСР, так і різним міністерствам та відомствам, співпраця між якими ускладнювалася загальною забюрократизованістю всіх галузей) наукові розробки надзвичайно довго пробивали собі дорогу в життя. Досягнення в цій сфері були винятком з правила і залежали від доброї волі і небайдужності того чи іншого керівника господарства, успіх діяльності якого зумовлювався особистими зв'язками, а не державною політикою. І хоча перед районними та обласними комітетами КПРС Продовольчою програмою ставилося завдання вчасно помічати й висувати здібних, перспективних працівників, допомагати їм оволодівати мистецтвом керівництва, господарювання й виховання [39], реальне життя показало, що партійні органи частіше заважали, ніж допомагали керівникам господарств у їх виробничій діяльності.

Крім того, що селянство України було іграшкою в руках бюрократів різного рівня, воно було ще й заложником зловживань своїх безпосередніх керівників, оскільки, за винятком окремих визначних діячів колгоспної системи (яких не так уже й багато в республіці), великий загін керівників сільськогосподарського виробництва працював методами самоправства і волюнтаризму.

Поряд з труднощами, які мали місце безпосередньо в сільськогосподарському виробництві, значні проблеми, як вже відзначалося, стояли і перед іншими галузями АПК, зокрема, тракторним і сільськогосподарським машинобудуванням, виробництвом й використанням хімічних та мікробіологічних засобів стимулювання й захисту рослин і тварин. Мала свої значні складності і будівнича галузь АПК.

Відзначаючи, що плани введення в дію підприємств сільськогосподарського машинобудування і хімічної промисловості, тваринницьких комплексів, механізованих складів для зберігання мінеральних добрив, силосних споруд, тепличних комбінатів, фруктосховищ, комбікормових підприємств, а також об'єктів харчової промисловості й торгівлі виконувалися незадовільно, травневий 1982 р. пленум ЦК КПРС вказав на традиційний для командно-адміністративної системи з її директивними методами управління шлях ліквідації цих недоліків. Партійним, радянським, господарським органам, профспілкам і комсомолу було дано вказівку рішуче виправити ставлення до будов агропромислового комплексу [40].

Вже перелічені й ряд інших причин призвели до того, що порівняно з 1982 р., коли раціон харчування населення за загальним рівнем калорійності відповідав фізіологічним нормам, але його структура

[37] Див.: Крестьянские ведомости.— 1991.— № 9.— С. 8.
[38] Продовольча програма...— С. 12, 53—55.
[39] Див.: Продовольча програма...— С. 21.
[40] Там же.— С. 13.

потребувала поліпшення[41]. З часом мало що змінилося. Досягнутий у 1989 р. рівень споживання в середньому по країні не відповідав раціональним нормам, а по м'ясу і м'ясопродуктах, рибі й рибопродуктах, олії, картоплі, цукру та хлібних виробах, овочах і баштанних культурах, плодах та ягодах навіть був нижчим від них. І хоча методика підрахунків виробництва і споживання продуктів харчування викликає значні нарікання фахівців через подвійний рахунок та включення некондиційної продукції, зокрема по м'ясу*, навіть за умови кон'юнктурної статистики результати виконання завдань Продовольчої програми з окремих показників є вкрай незадовільними. Ряд позицій, що вважалися виконаними, стали такими за рахунок включення до раціону продукції зниженої якості.

*Споживання харчових продуктів на душу населення **

		М'ясо та м'ясопродукти	Риба та рибопродукти	Молоко та молочні продукти	Яйця	Олія	Овочі та баштанні культури	Фрукти та ягоди	Картопля	Цукор	Хлібопродукти
Рекомендації Ін-ту харчув. АМН СРСР на 1990р.		70	18,2	360	265	13,2	140	75	105	35,3	115
Завдання Прод програми		70	19	330-340	260-266	13,2	126-135	66-70	110	45,5	135
1980р.	Споживання по СРСР	58**	17,6	314	239	8,8	97	38	109	44,4	138
	Споживання по УРСР	61**	16,7	331	239	10,0	115	40	133	51,8	146
1989р.	Споживання по СРСР	67**	17,2	363	268	10,4	95	41	98	42,5	129
	Споживання по УРСР	69**	18,0	363	282	11,4	119	52	129	46,3	137

* Таблицю складено за: Продовольча програма... - С. 11, 29; Агропромышленный комплекс СССР. - С. 99; Народное хозяйство СССР в 1989 году. - С. 118; Народне господарство Української СРСР у 1989 році. - С. 113.

** Включаючи сало і субпродукти.

Необхідно відзначити, що показники споживання основних видів продуктів харчування досить різко відрізнялися по регіонах. Так, у 1988 р. м'яса найбільше споживали у республіках Прибалтики (75—77 кг на душу населення), Росії (67 кг) і Білорусії (62 кг), а найменше — в республіках Середньої Азії (27—39 кг) та Азербайджані (35 кг). Найвищий рівень споживання молока і молочних продуктів був у Прибалтиці, Вірменії та Білорусії, а найнижчий — у Середній Азії й Казахстані[42]. Що стосується рівня споживання на Україні, то він був і залишається незадовільним. Вкрай низьким є споживання продуктів рослинного характеру, зокрема овочів, фруктів, ягід, баштанних культур. Значно більше норми споживало населення республіки картоплі, хліба, хлібопродуктів та цукру. Такий раціон харчування в умовах забрудненості території України радіонуклідами та канцерогенними речовинами техногенного походження веде до значного погіршення стану здоров'я її населення.

І така ситуація склалася, незважаючи на те, що, як відзначив на березневому 1989 р. пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов, «...немає жодної проблеми в народному господарстві, якою б Центральний Комітет і уряд займалися більше, ніж аграрною». Прийняттям Продовольчої програми, сказав тоді ж Михайло Сергійович, «...вдалося якось при-

[41] Там же.— С. 8.

* Мається на увазі включення сала та субпродуктів.

[42] Агропромышленный комплекс СССР.— С. 102, 103.

пинити наростання кризових явищ і навіть дещо поліпшити становище в сільському господарстві... Але рішення травневого Пленуму несли на собі відбиток часу, мали компромісний, половинчастий характер»[43].

Десята річниця після прийняття Продовольчої програми СРСР проходила на фоні дальшого погіршення ситуації з продовольством, яка дедалі більше набуває державної ваги. Ряд республік колишнього Радянського Союзу, що проголосили себе незалежними, вже прийняли законодавчі акти, які відкривають шлях підприємництву й ініціативі — цим важливим складовим комплексу заходів, спрямованих на розв'язання продовольчої проблеми. Верховна Рада України замість оперативного законодавчого рішення наболілих питань, що могли б відкрити в республіці простір для ініціативи безпосереднім виробникам продукції, продовжувала йти традиційним шляхом: у грудні 1990 р. вона прийняла постанову «Про забезпечення продовольчими товарами населення України в першому півріччі 1991 р.», що, як і багато інших документів, виявилася нежиттєздатною[44].

Протягом 1991 р. у гострому зіткненні різних точок зору на засіданнях Верховної Ради України йшло творення законодавчих основ перебудови економічного життя держави і входження її у ринкові відносини. Політичне розмежування парламентарів, зокрема позиція більшості депутатів-аграрників, позначилося як на змісті прийнятих законодавчих актів, так і на темпах втілення їх у життя. Закони про підприємництво, власність, систему оподаткування, селянське (фермерське) господарство, Земельний кодекс України та постанова Верховної Ради «Про земельну реформу», що безпосередньо стосуються продовольчої проблеми і могли б створити умови для певних змін, з одного боку, є не настільки радикальними документами, щоб справити кардинальний вплив на існуючу ситуацію, а, з другого,—навіть ці документи практично ігноруються місцевою владою. Економічне становище на початку 1992 р. свідчить про необхідність радикальних змін у господарському житті України.

Необхідно відзначити, що продовольча проблема була важливим аспектом «великої політики» в ході розпаду Радянського Союзу. Створення Державної Ради СРСР (вересень 1991 р.) і Співдружності Незалежних Держав (грудень того ж року) супроводжувалося прийняттям на найвищому рівні різних документів і домовленостей про забезпечення продовольством великих промислових центрів, зокрема в Росії. Питання виявилося настільки гострим, що між державами почали використовуватися навіть такі неприйнятні форми відносин, як шантаж, тиск, викручування рук (ви нам продовольство — ми вам ліс; ви дасте цукор — ми заберемо відходи атомної енергетики та ін.). У зв'язку з цим виникає питання про місце і роль АПК України у складі колишнього СРСР, які потребують глибокої розробки в спеціальному дослідженні.

Що ж стосується Продовольчої програми, прийнятої 10 років тому, то хід її виконання переконливо демонструє кардинальне розходження між проголошеними гаслами і реальними діями на всіх рівнях, неспроможність старої системи влади вирішувати назрілі питання. Як показує історичний досвід, ніяка навіть значна кількість рішень і директив жодним чином не здатна вплинути на рівень забезпеченості населення країни продовольством, поки ігноруються закони економіки і поки політика, а не здоровий глузд і зацікавленість визначають напрями вирішення даної проблеми. Завершуючи свій виступ на травневому (1982 р.) пленумі, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв проголосив: «Ми, комуністи, пробиваємо шлях у майбутнє, йдемо

---

[43] Про аграрну політику КПРС у сучасних умовах : Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 15 березня 1989 р.— К., 1989.— С. 5, 14.

[44] Голос України.— 1991.— 9 січ.

вперед незвіданими шляхами. Йдемо з справді революційним розмахом, штурмуючи нові й нові рубежі, піднімаючись на нові висоти. Один з таких рубежів — завдання, які поставить сьогоднішній Пленум. Завдання, як ми всі розуміємо, складні і відповідальні. Але у нас немає і не може бути сумніву, що й цей рубіж в будівництві комунізму буде успішно взято!»[45]. Однак життя сказало: «Ні!». Рубіж взяти не вдалося.

Негативний досвід реалізації Продовольчої програми свідчить, що тільки через обмеження втручання держави регулятивною і координуючою функцією, зміну відносин власності і надання можливості людям ініціативної і відповідальної праці на себе, а отже, і на державу — тільки цим перевіреним людством шляхом можна прийти до цивілізованого і заможного життя і до розв'язання продовольчого питання. Десятиліття змарнованої праці має стати уроком для України на майбутнє.

Одержано 20.11.91.

Автор предприняла попытку на основе анализа известного документа и его сопоставления с объективными законами развития общества и реальной действительностью выявить комплекс причин неэффективности функционирования агропромышленного комплекса.

[45] Продовольча програма...— С. 22.

В. Ф. Солдатенко (Київ)

Центральна Рада та українізація армії

Розкривається суперечливість процесу українізації армії влітку — восени 1917 р., з'ясовуються причини недостатньої підтримки з боку керівників українського національно-визвольного руху добровільних формувань «Вільного козацтва», висловлюються міркування з приводу масштабів українських збройних сил, їх морально-бойових якостей.

У червні 1917 р. Тимчасовий уряд направив у Київ для переговорів з Центральною Радою делегацію у складі І. Церетелі, О. Керенського, М. Терещенка. Переговори були схожі швидше на диктат сильнішої сторони, ніж на рівноправну розмову. Міністри відмовились іти на зустріч з широким складом Центральної Ради, поки не нав'язали свою волю її керівництву (М. С. Грушевський, В. К. Винниченко, С. В. Петлюра). Причому досягнуту угоду, за оцінкою М. С. Грушевського «результат торгу», мали без будь-яких змін затвердити пленум Центральної Ради і Тимчасовий уряд. Церетелі запропонував повторити на Україні у більш широкому масштабі «кавказький експеримент» — створення крайового органу з представників усіх національностей, які тут проживають. Однак Центральна Рада брала зобов'язання рішуче заявити, що із створенням такого органу припиняться всілякі спроби самочинного здійснення автономії України, аж до Установчих зборів. В результаті триденних дискусій (28—30 червня), перенесених врешті-решт і на засідання Ради, з'ясувалося, що і Рада в цілому приймає запропоновану І. Церетелі декларацію, яку слід було оголоси-

ти як універсал Центральної Ради після затвердження Тимчасовим урядом [1].

Тут стався новий конфуз. Тимчасовий уряд відкинув і цей текст декларації, з яким його ознайомив по телефону Церетелі. Міністри-кадети взагалі пригрозили, що вийдуть з уряду, якщо декларація буде оголошена у представленому вигляді. Тоді В. Винниченко знову прийшов на засідання Центральної Ради і умовив тих, хто зібрався, все-таки затвердити декларацію, оскільки Церетелі бере на себе зобов'язання провести голосами соціалістів розроблений документ, якщо кадети і вийдуть в результаті з уряду. Під особисту відповідальність В. Винниченка Рада схвалила декларацію. Тим часом після додаткових зусиль В. Винниченка та І. Церетелі декларація була представлена Тимчасовому уряду і голосами міністрів-соціалістів 2 липня схвалена. У відповідь міністри-кадети Мануйлов, Шингарьов і Шаховський подали у відставку, викликавши урядову кризу.

У декларації Тимчасовий уряд визнавав Генеральний секретаріат вищим органом для керівництва крайовими справами на Україні. Склад секретаріату мав затверджуватись урядом за згодою з Центральною Радою. Остаточне розв'язання питання про автономію України відносилось до компетенції Установчих зборів. Значне місце у документі відводилось військовому питанню. «Тимчасове правительство,— говорилось у декларації,— узнаючи необхідним зберегти під час війни бойову єдність армії, не вважає можливим допустити заходів, які можуть порушити єдність її організації і команди, як, наприклад, зміни в сучасний момент загального мобілізаційного плану шляхом негайного переходу до системи територіального комплектування військових частин або надання командних прав яким-небудь громадським організаціям. Разом з тим Правительство вважає можливим далі сприяти тіснішому національному об'єднанню українців у війську — через формування окремих частин виключно українцями, поскільки цей спосіб, на погляд військового міністра, буде можливий з технічного боку і не порушить боєвої сили армії» [2]. Таким чином, хоч і з застереженнями, Тимчасовий уряд вперше офіційно дав згоду на створення українських військових підрозділів.

Одержавши з Петрограда повідомлення про прийняття декларації, Українська Рада обнародувала свій Другий універсал. Він вважався багато в чому кроком назад у порівнянні з першим, оскільки задля досягнення компромісу з Тимчасовим урядом Центральна Рада змушена була прийняти його умови. Однак щодо військових формувань — Другий універсал означав певне просування вперед. Він конкретизував положення урядового документа: «Що торкається комплектування українських військових частин, то задля цього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового міністра, при Генеральному Штабі і Верховнім Главнокомандуючім, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по опреділенню військового міністра, буде являтись з технічного боку можливим без порушення боєспособності армії» [3].

Можна було чекати, що документи як уряду, так і Ради нададуть нового імпульсу українізації армії, а Українська Рада кінець кінцем

---

[1] Грушевський М. Спомини // Київ.— 1989.— № 10.— С. 140—145. Щоправда, угода була схвалена 100 голосами проти 70 при великій кількості тих, хто утримався. В рішучу опозицію до угоди стали члени УГВК, які кілька разів залишали засідання, проводили власні наради. Очевидно, не останню роль тут відігравало і те, що делегація комітету не спромоглась в ході затяжних переговорів з О. Ф. Керенським домогтись дозволу на українізацію частин армії (1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 143, 147; Киевская мысль.— 1917.— 1 июля.— № 160).

[2] Цит. за: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. Т. 1.— Відень, 1921.— С. 93—94.

[3] Літ. Україна.— 1990.— 22 берез.; Укр. іст. журн.— 1991.— № 8.— С. 23.

на законних підставах буде форсувати створення українського війська. Та цього не сталося. Саме в цей час українізація армії зазнала серйозного збою. Під час червневого наступу на Південно-Західному фронті, що розпочався 18 червня 1917 р., головною ударною силою були 6, 17 і 41 армійські корпуси. Їх і визначили для українізації. Та, зазнавши величезних втрат під час тернопільського прориву, ці частини потім змушені були відступити. Генеральний комітет направив в цей час на їх поповнення біля 30 тисяч солдат-українців і звернувся до Тимчасового уряду, щоб армійським наказом ці корпуси були-таки визнані українськими. Однак, у відповідь було заявлено, що слава полків належить всій російській армії, а для українізації визначать інші корпуси. Генеральний комітет розпорядився зупинити 138 ешелонів, що направлялись на фронт. Якийсь час понудьгувавши на залізничних коліях, зневірившись у своїй корисності, солдати почали роз'їжджатись по домівках, просто дезертирувати [4].

Липневі події значно загострили ситуацію в країні, привели до посилення позицій правих сил. Особливого забарвлення протікання кризи набуло в Україні, передусім в Києві. Сталося так, що саме на момент прийняття Другого універсалу випало солдатське заворушення, що дістало гучного розголосу як «виступ полуботківців». Незважаючи на те, що цю подію не обминав жоден історик, який аналізував розвиток революції в Україні в 1917 р., тут залишається дуже багато неясного. Брак документів (можливо, про це хтось своєчасно потурбувався), непослідовність, непередбачуваність поведінки і самих полуботківців, і тих, хто мав до цієї справи відношення [5], не дають змоги однозначно передати і оцінити хід подій *.

На початок липня на розподільчому військовому пункті у с. Грушки близько Києва зібралось біля 5 тис. солдатів-українців (значна частина їх прибула з Чернігова). Серед бранців були й явні дезертири, навіть карні елементи. Їх хотіли негайно відправити на фронт, але вони заявили, що не рушать з місця, поки не одержать дозволу сформуватися в окрему військову частину, а саме, в полк ім. гетьмана П. Полуботка. Цю ідею, за свідченням учасників подій, висунули представники Українського військового клубу ім. П. Полуботка в Києві, зокрема, поручик М. І. Міхновський (очевидно, на зразок плану організації полку ім. Б. Хмельницького, який в цілому успішно здійснився в квітні 1917 р.).

Розглянувши 4 липня вимоги полуботківців, які під впливом агітаторів чимраз дужче висловлювали бажання залишитися в Києві «боронити волю України», Центральна Рада спорядила до них делегацію (В. Винниченко, М. Ковалевський, С. Петлюра, О. Шульгин та ін.). Однак солдати дуже прохолодно зустріли останніх і відмовились виконати рішення Української Ради та її Генерального комітету про негайний виступ на фронт. Військові власті домагались того ж, відмовившись видати солдатам зброю, спорядження, їжу, ліки тощо. Не зваживши на умовляння емісарів Центральної Ради, більша частина полуботківців приступила до виконання наміченого їх проводирями плану **. Намічено було захопити всі найважливіші пункти Києва, в

---

[4] Кедровський В. Українізація в російській армії // Український історик.— 1967.— № 3—4. (15—16).— С. 73.

[5] Грушевський М. Назв. праця.— С. 134—136, 146—148.

* Найдетальніше і найпрофесійніше це виглядає у праці Д. Дорошенка: Історія України.— Т. 1.— С. 364—369.

** Такий план (документ) одержав через російську контррозвідку П. Мілюков, зміст якого він виклав у праці «История второй русской революции».— Т. 1., в. 2.— София, 1922. — С. 80—81. Д. Дорошенко ставиться до інформації П. Мілюкова з певною пересторогою (Назв. праця.— С. 365), інші автори цілком йому довіряють як істинному (Збаразький С. Крути. — С. 52—53). З посиланням на періодику 1917 р. вважали, що такий план існував і дослідники 20-х років (1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 153—154).

першу чергу Печерську кріпость і Арсенал, Київську Раду робітничих депутатів, Штаб Київської військової округи, товарну станцію, державну скарбницю і банк, головну команду міліції, мости на Дніпрі, адміністративні будинки тощо. Мотивувались ці дії так: «...Ми, українці-козаки, не хочемо мати свободи лише на папері або півсвободи. По проголошенні І Універсалу (ми ІІ Універсалу не визнаємо), ми приступаємо до заведення порядку на Україні. Задля цього ми всіх росіян і ренегатів, які гальмують українську роботу, скидаємо з їх постів силою, не рахуючись з російським урядом. Визнаючи Ц. Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли все опануємо силою, тоді цілком підпорядкуємось Ц. Раді. Тоді вона порядкуватиме у Києві і по всій Україні як у власній хаті...» [6] І суть, і стиль документу, і характер передбачуваних дій мають досить підстав, щоб погодитись з міркуваннями про те, що виступ полуботківців ініціювали «самостійницькі» елементи в Українському військовому клубі, Генеральному комітетові і самій Центральній Раді (М. Міхновський, Лук'янів, Павелко, Горемика та ін.).

Захопивши 5 липня вночі зброю в казармах 1-го запасного Українського полку, полуботківці рушили до Києва. Дорогу їм спробували заступити богданівці, але не спромоглися зробити цього, причому частина богданівців перейшла на бік заколотників (за деякими відомостями їх командир, полковник Ю. Капкан, був у курсі справ змовників, але не пристав до них, грав у подіях подвійну роль) [7]. Полуботківці захопили штаб міліції, заарештували її начальника а також коменданта міста, роззброїли юнкерів, зайняли інтендантські склади, розгромили помешкання полковника Оберучева, спробували захопити скарбницю й банк, затіяли перестрілку з юнкерами і солдатами 2-го запасного понтонного батальйону, висланих проти них Штабом округи.

Тим часом прийшли повідомлення про розстріл демонстрації в Петрограді *. І Генеральний військовий комітет уже ранком ухвалив вжити рішучих заходів проти полуботківців, а полковник Ю. Капкан, мобілізувавши увесь Богданівський полк, посилений кулеметною ротою, приступив до повернення захоплених повсталими пунктів. Причому у більшості випадків це відбувалося під виглядом зміни варти. Майже не чинили полуботківці опору і проти їх роззброєння, хоч частину рушниць, боєприпасів і навіть кілька кулеметів вони захопили з собою у Грушки. Центральна Рада повідомила в Петроград про ліквідацію виступу [8], розповсюдила по Києву спеціальну відозву з цього приводу. Тим часом робились зусилля, щоб змусити полуботківців повернути захоплену зброю і якомога швидше відправити їх залізницею з передмістя Києва. Для проведення переговорів солдати направили до Центральної Ради делегацію, яку спочатку заарештували, а після звільнення втягли у затяжні дебати. Делегати згодились на все, аби їх відправили на фронт окремою частиною. На той момент полковник К. Оберучев віддав наказ силою обеззброїти полуботківців і відправити на фронт, що й було здійснено. При цьому трьох солдат було вбито, багатьох побито і пограбовано, декого заарештовано (звільнено потім аж у жовтні, після повстання у Петрограді). Очевидно, саме у зв'язку з цими подіями В. К. Винниченко і С. В. Петлюрі вдалося домогтися покарання — відправки з Києва до одного з штабів на Ру-

---

[6] Цит. за: Дорошенко Д. Історія України.— Т. 1.— С. 366.

[7] Там же.— С. 367.

* К. Оберучев намагався пізніше довести, ніби між виступом полуботківців і виступом солдатів Петроградського гарнізону був тісний зв'язок (Оберучев К. Воспоминания.— Нью-Йорк, 1930.— С. 289), але його слова не знаходять підтверджень.

[8] Вісник Українського Генерального військового комітету.— 1917.— № 5—6.

мунському фронті М. І. Міхновського [9]— серйозного опонента у справі українізації армії, військового будівництва в цілому та й шляхів будівництва української державності взагалі *.

Щодо позиції Центральної Ради, її керівництва у справі українізації армії вельми промовистий є епізод, який наводить в своїх мемуарах М. С. Грушевський. 4 липня до нього з'явилась депутація від ешелону, що прямував з Саратова на фронт. Солдати ешелону — українці оголосили себе полком ім. М. С. Грушевського і просили Голову Центральної Ради прийняти від них парад. М. С. Грушевського бентежила не лише делікатність прохання щодо найменування частини, а й перспектива відмови солдат їхати на фронт. Після певних вагань він згодився прийняти парад лише за твердої умови, що солдати негайно відправляться на фронт [10]. Ці події були досить показовими. Процес українізації військових сил відбувався знизу. Центральна ж Рада, кинувши у маси притягальні лозунги національного відродження та згуртування, домагалась легітимізації цього процесу, вкотре виявила непослідовність, не зважилась спертися на підтримку власного населення, примножити тим самим свою силу, авторитет. Вона, як не дивно, продовжувала більше прислухатись до позиції Тимчасового уряду. Останній же по-своєму, по-великодержавницьки сприймав коливання Ради, дуже реалістично розраховуючи, що без належної фізичної сили, без збройної опори Українська Рада не складає серйозної загрози, не зможе протистояти грубому натиску, змушена буде згодитися з тим, що їй буде продиктовано з Петрограда.

Підтверджень цьому чекати довго не довелось. Уже наприкінці липня розігрались трагічні події з Першим Українським козачим полком ім. Б. Хмельницького. Після свого сформування полк не відправився на фронт, як це планувалося спочатку. Не останню роль тут відіграло те, що Центральна Рада, не маючи більше військової сили, не поспішала віддаляти його від себе. Полк став «більмом на оці» військовому начальству [11] і навколо нього, та і в Києві взагалі, стали нагнітатися пристрасті. Так, командуючий Київської військової округи полковник К. Оберучев на противагу проханням Ради надіслати до Києва кубанських козаків-чорноморців (можна було розраховувати на прихильність останніх до українців), став стягати сюди донців і кірасирів [12]. Навіть військовий міністр О. Ф. Керенський під час переговорів у Києві вимагав відправки богданівців на фронт, підбурюючи Центральну Раду до рішучих дій натяками на те, що українські козаки вже нікого не послухають. Коли ж була досягнута угода з Тимчасовим урядом, Українська Рада зважилась відправити богданівців на фронт. Призначили урочистості, посвятили прапора, відслужили молебінь і надвечір 26 липня перший ешелон українських солдатів (командував ним Ю. Капкан, оскільки Д. Путника-Гребенюка за наказом полковника К. М. Оберучева, тодішнього комісара Тимчасового уряду при Штабі Київської військової округи ще в квітні заарештували і відправили на фронт) відійшов від станції Київ-II. На радощах богданівці здійснили рушничний салют, з яким злилися залпи з Батиєвої гори у бік ешелону. Коли поїзд проїжджав повз станцію

---

[9] Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 359; Прохода В. Симон Петлюра, вождь Українського Війська // Воєнно-науковий журнал.— Табор (Варшава).— 1936.— № 28—29.— С. 13.

* З неприкритою ворожістю ставився до М. І. Міхновського Голова Центральної Ради М. С. Грушевський. Їх стосунки виливалися іноді навіть в грубі сутички, а пізніше Михайло Сергійович при кожній нагоді згадував М. І. Міхновського як «нашого» «українського фашиста», безвідповідального авантюриста тощо (Грушевський М. Спомини // Київ.— 1989.— № 9.— С. 110, 111, 124, 133, 134 та ін.).

[10] Грушевський М. Назв. праця.— № 10.— С. 146.

[11] Грушевський М. Назв. праця.— № 11.— С. 116—117.

[12] Винниченко В. Відродження нації.— Київ — Відень, 1920.— Ч. 1.— С. 325—328.

Київ-1, в нього почала стріляти міліція, що охороняла залізницю, і патрулі полку кірасирів. Щоправда, обійшлося без жертв. Та коли через годину проїздив другий ешелон, він був обстріляний з обох боків кірасирами і донцями, заздалегідь розставленими обабіч колії. Після зупинки поїзда богданівців атакували солдати-великороси з вигуками: «Ми вам покажемо автономію, хохлацькі морди!» [13] В результаті сутички вбили 16 і поранили 30 українських вояків, обезброїли старшин, тоді як з протилежного боку ніхто не постраждав. Зброю й майно солдатів пограбували.

Мала Рада, обговоривши інцидент на екстреному засіданні, звернулася до військового міністра з вимогою негайно припинити дальшу відправку богданівців, вивести з Києва кірасирів і донських козаків, негайно звільнити з посади начальника Київської військової округи полковника Оберучева. Військове міністерство не задовольнило жодного з цих домагань. А слідство (його очолив генерал фон Ремер), не без втручання того ж таки К. Оберучева, невдовзі констатувало, що «справа по ст. 110 припиняється через те, що винних не знайдено» [14]. Вина була покладена перш за все на тих же богданівців, які при від'їзді сильно перепилися і сп'яну без ладу палили в повітря, чому не зашкодили старшини полку [15].

Через три дні після розстрілу влаштували урочисту церемонію поховання загиблих богданівців. 16 трун, вкритих червоною китайкою, везли на волах, погоничі були одягнені в ошатне українське вбрання. Процесія пройшла через все місто з військового шпиталю на Флорівську гору, т. зв. Замчище, де монастир відступив їм місце на братську могилу. Вражаючі думки навіяли похорони на Голову Центральної Ради. «Я йшов з іншими членами Ц. Ради,— писав М. С. Грушевський,— в сій сумній, величній і гарній процесії і думав гіркі думи про те, що українці взагалі найкраще вміють ховати. Вони великі майстри в сім і вкладають в похоронні церемонії всю душу. Але підтримати за життя, в боротьбі, котру ведуть до останнього найбільш енергійні й віддані інтересам загалу люди — не їх діло, вони тримаються гасла: «моя хата скраю», беруть нейтралітет і вичікують, хто кого переможе: свій чи чужий, і коли свій поляже — справляють йому похорони і записують до національних святців...

Інцидент був сумний, бо з різних боків відкривав небезпеку, що нас окружала. Відмітив ту ворожнечу, що нас чіпала включно до рішучості вистріляти «українську зграю», як тільки підійдуть догідні обставини. З другого боку, з'ясував, який слаб(к)ий і нездатний до боротьби матеріал було се наше українське військо, з котрим так носились наші націоналісти, такі надії покладало, і воно саме раз у раз гіпнотизувало наше громадянство гучними фразами про свою готовність підтримувати український рух, Центр(альну) Раду, українських провідників і боронити їх до останнього. Ся українська гвардія, що давала себе обстрілювати і не виявила ніякого інстинкту самооборони; сі вояки й старшини, які давали себе ображати, бити, забивати, не виявивши хоч би якоїсь елементарної реакції, і то не десь в лісі, а на очах свого полку, своїх сотень, в такім значнім зборі; сі вояки, що подіставали рани від попечення, ховаючись під локомотивами від обстрілу. Все се було дуже серйозною осторогою і дуже сумною прогнозою на будуще. Півроку пізніше ся прогноза справдила себе вповні, коли богданівці, повернені до Києва, і всякі полки, охрещені такими ефектними йменнями, наділені прапорами, одностроями, шапками і т. д., так тихенько розтікались на всі боки додому, щоб

---

[13] Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 130; Винниченко В. Назв. праця.— С. 328—329.

[14] Нова Рада.— 1917.— 8 верес.— № 133.

[15] Там же.

вичекати, чим скінчиться вся ці історія, і хто кого переможе: українці чи кацапи» [16].

Тим часом, після чергового кількатижневого оббивання порогів, нових принижень і глумління, Тимчасовий уряд кінець кінцем розглянув представлений Центральною Радою «Статут Вищого Управління України» і 4 серпня 1917 р. ухвалив «Тимчасову Інструкцію для Генерального секретаріату Тимчасового уряду на Україні». Документ явно відступав від основних положень досягнутих місяцем раніше угод. Тимчасовий уряд переміщував центр ваги з Ради на Генеральний секретаріат. Останній визнавався «вищим органом Временного правительства по справах місцевого управління Україною» [17], а територія останньої обмежувалась п'ятьма губерніями — Київською, Волинською, Подільською, Полтавською і Чернігівською. Єдине, що належало Центральній Раді — це представляти уряду на затвердження склад генеральних секретарів. Компетенції останніх, на відміну від пропозицій Української Ради, було значно звужено. У затвердженій урядом структурі не знайшлося місця для секретаріатів військових справ, шляхів, пошти і телеграфу, юстиції і продовольства [18].

За планами Центральної Ради «завданням Секретаріату у військових справах є українізація військ, як у тилу, так, по змозі, і на фронті, пристосування військових округ на Україні, організація їх відповідно до потреб українізації війська» [19]. Вилучення ж цього секретаріату із структури урядового органу ще раз продемонструвало дійсні позиції Тимчасового уряду, який після липневих подій вів себе щодо України дедалі зухваліше, довело, що уряд прагнув будь-що не допустити зміцнення сил, які виборювали автономію України. Ясна річ, що за таких обставин державотворчі задуми Центральної Ради не просто ставали проблематичними, вони практично унеможливлювались.

Коли на пленарних засіданнях Центральної Ради обговорювалось питання про ставлення до Інструкції уряду, виявилося величезне обурення ворожістю великодержавників щодо України. (Рішуче засудили Інструкцію, як і ставлення урядових кіл до Першого універсалу Центральної Ради, більшовики Києва, що направили до Ради в цей час своїх представників). Найімпульсивніші промовці, наприклад М. Порш, пропонували оголосити Тимчасовому уряду негайну рішучу боротьбу, «шпурнути інструкцію назад, межи очі уряду». Однак від цих пропозицій довелося досить швидко відмовитись. Поряд з іншими факторами чи не найважливішим було те, що, маючи на своєму боці величезний авторитет і могутні антиурядові настрої у найширшому середовищі українства, ініціатори національно-державного творення завчасно не потурбувалися про формування власних збройних сил — природного гаранту досягнення жаданої мети. І хоч прийнятою резолюцією Центральна Рада не стільки підкорялася Інструкції, скільки полемізувала з нею, засуджувала ставлення уряду до законних і поміркованих вимог українців [20], на ділі вона згодилась з тим, щоб формування Генерального секретаріату здійснювалось на принципах і в складі, які відстоював Петроград. При цьому Рада оцінювала ситуацію не як мир, а лише тимчасове перемир'я.

На подання Центральної Ради від 21 серпня Тимчасовий уряд затвердив склад Генерального секретаріату. Питання про секретаря у військових справах не порушувалося, хоч до цього Генеральним секретарем військових справ Рада вже призначила С. П. Петлюру [21]. На

---

[16] Грушевський М. Назв. праця.— С. 118.
[17] Цит. за: Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 128.
[18] Там же.
[19] Цит. за: Христюк П. Назв. праця.— С. 80.
[20] Там же.— С. 118—119.
[21] Винниченко В. Назв. праця.— Ч. II.— С. 37—38, 41.

думку В. Кедровського, цим було завдано шкоди і діяльності Українського Генерального військового комітету, який теж, до речі, очолював С. В. Петлюра, оскільки військове командування просто перестало зважати на комітет [22]. Лише в «Декларації Генерального секретаріату України», схваленій Малою Радою 29 вересня, знову порушувалось питання про необхідність затвердження секретарства військових справ з досить обмеженою компетенцією: формування українських військових частин і право на представлення верховній військовій владі на затвердження і звільнення військових чинів у військових округах на Україні і українських військових частинах [23].

Природно, за таких обставин надзвичайно непростим, суперечливим аж до відчаю був морально-психологічний стан керівників українського руху. В. К. Винниченко в своєму «Щоденнику» чесно признавався самому собі у неймовірній плутанині тогочасних думок, настроїв, почуттів: «І злість, і сум, і сміх. Генеральний Секретаріат України є крайова вища влада. Це всім, хто читає газети, відомо. Але всім, хто читає й не читає їх, видно, що проявів тої влади поки що дуже мало. Панки Кирієнки * тішаться з того, глузують, стараються на цьому грунті підкопатись і завалити той фундамент, який з такими труднощами, камінець за камінцем ми складаємо...

Правда, ми всі — дитяча нація. Ми щойно вилупились і на нас ще тільки жовтенький пушок державности в куточках дзьобиків, ще цілком свіженькі заїди, і як часом і смішно, і сумно, коли стане пухнате, з заїдами створіннячко бойовничим півнем, напинається, кричить і наїжує свій жовтенький пушок...

А з Півночі вп'ялися в ту власть і ні на сантиметр не хочуть упустити. Розбитий, безсилий, нікчемний паралітик люто вчепився задубілими централістичними пальцями за «єдіную неделімую» власть і з тупою злістю не пускає. Мало того, ще плюється, ще силкується здискредитувати нас, ще пускається на провокації» [24]. Остання обставина, думається, теж грала немаловажну роль. Очевидно і те, що, крім врахування об'єктивних факторів (військовий стан, абсолютна перевага на боці Тимчасового уряду тощо), неабияке значення мало те, що Центральна Рада не наважувалась загострювати проблему українізації війська, виходячи зі своїх уяв про федеративний устрій Російської держави і відповідних принципів військового будівництва. Цим же пояснюється і її дещо прохолодне ставлення до випадків самочинної націоналізації війська, які множились з розвитком подій на фронті і були одним з природніх виявів наростання демократичних процесів.

Так, певний час Українська Рада дистанціювалася від подій, що розгорнулися в 34-му армійському корпусі VII армії Південно-Західного фронту. Корпус складався з двох дивізій — 104 і 153, частини яких дислокувалися від фронту аж до Білої Церкви. Командував корпусом колишній царський генерал, крупний поміщик П. П. Скоропадський (що само собою додавало певної настороженості у стосунках з демократичними елементами). Та сталося так, що саме йому, нащадкові старовинного гетьманського роду було запропоновано провести українізацію корпусу, перейменувавши його на 1-й Український корпус. І висунув цю пропозицію, а 18 липня 1917 р. видав спеціальний наказ, не хто інший, як Верховний головнокомандуючий генерал Л. Г. Корнілов [25]. Остання обставина, очевидно, теж певною мірою

---

[22] Кедровський В. Назв. праця.— С. 75.

[23] Нова Рада.— 1917.— 30 верес.— № 150.

* На той час Кирієнко був Комісаром Тимчасового уряду при Штабі Київської військової округи, постійно конфліктував з Центральною Радою на грунті українізації військових частин.

[24] Винниченко В. Щоденник // Київ.— 1990.— № 9.— С. 118—119.

[25] Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 145, 370.

насторожувала керівництво Центральної Ради. Хоч запідозрювати генерала у якихось політичних інтригах не варто було. З прямолінійністю мислення військового і болем патріота, який тяжко переживав анархію і розруху на фронті, Л. Г. Корнілов вбачав в українізації один із засобів підвищення боєздатності армії. Щоправда, то був лише швидкоплинний епізод і своєї мети генерал уже прагнув досягнути за допомогою встановлення в країні військової диктатури.

Проте, як би там не було, Л. Г. Корнілов надав поштовху для українізації 34-го корпусу. П. П. Скоропадський, повагавшись деякий час, з ентузіазмом взявся за справу, хоч це привело до гострого вияву суперечностей і навіть конфліктів між військовослужбовцями росіянами і українцями[26]. Кінець кінцем 34-й армійський корпус став Першим Українським корпусом і почав поповнюватися воїнами запасу, добровольцями, сотнями вільного козацтва, досягнувши загальної чисельності в 40 тис. бійців[27] (за даними Д. Дорошенка чисельність корпусу восени 1917 р. складала навіть 60 тис.). Полки 1-ої дивізії дістали спеціальні назви: Київський полк ім. гетьмана Б. Хмельницького, Стародубський полк ім. гетьмана Скоропадського, Полтавський полк ім. гетьмана Сагайдачного, Чернігівський полк ім. гетьмана П. Полуботка. Старшини (їх особливо бракувало, тому на службі залишалися й хороші професіонали-неукраїнці) одержали відзнаки: блакитні погони з жовтими смугами[28].

Восени українізація захопила значною мірою і 6-й армійський корпус XI армії (4 і 16 дивізії) Південно-Західного фронту, особливо 16 дивізію, де було обрано командний склад з українців[29]. З фронтів, віддалених від України, чи не найбільший розмах українізація набула на Північному (Ризькому) фронті, особливо в XII армії, де служило близько 120 тис. українців (всього на фронті у I, V і XII арміях — 360 тис. українців). Культурно-просвітницька діяльність тут почалась ще навесні 1917 р. Згодом організувалася армійська Рада, а 6 травня 1917 р. в Ризі відбувся з'їзд українців XII армії, що вирішив звернутися до властей з проханням про українізацію 21-го армійського корпусу і про формування в інших частинах українських сотень і куренів. Але належного зв'язку між українцями різних частин армії налагодити не вдалося, спорадичними вони були і з Центральною Радою, яка, на думку солдатів, не виявляла до них великої уваги чи інтересу. В результаті український рух в 136-й пішій дивізії, в 3-й пішій Особливій дивізії і 21-му армійському корпусі лише подекуди вдалося закріпити організаційно, хоч і цього виявилося недостатньо для того, щоб частини діяли як українські і принесли користь справі української державності[30]. Схожі процеси відбувалися також в 9-му корпусі Західного фронту і 36-му — Румунського фронту[31].

Загалом же, на корпусному рівні українізація на той час широких масштабів не набула, хоч тенденція до українізації війська виразно виявлялася на всіх фронтах. На рівні менших військових з'єднань також позначалися ті ж загальні тенденції, хоч в одних випадках масштабніше, результативніше, в інших же справа не йшла далі декларацій, зрозумілого вияву політичних симпатій, які не завершилися ще визначеними організаційними кроками і рішеннями. Так, наприклад, в Умані солдати-українці 14-го піхотного резервного полку за-

---

[26] Революционное движение в русской армии. 27 февраля — 24 октября 1917 года // Сб. док.— М., 1968.— С. 346, 356—357. 510.

[27] Субтельний О. Україна. Історія.— К., 1991.— С. 303; Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність.— Мюнхен, 1958.— С. 36.

[28] Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 375—376.

[29] Революционное движение в русской армии.— С. 512; Шанковський Л. Назв. праця.— С. 22.

[30] Савченко В. Український рух у російських частинах у 1917 та 1918 рр. // За державність (Каліш). Зб.— 4. 1934.— С. 48—61.

[31] Шанковський Л. Назв. праця.— С. 23.

жадали перейменування їх в Український полк ім. Гонти. В Житомирі один з піхотних полків переіменував себе в Український полк ім. П. Сагайдачного. В Ростові-на-Дону сформувався полк ім. П. Полуботка (5000 солдат-українців). В Саратові сформувався полк ім. Мазепи. В Москві було створено Український запорозький полк[32]. В інших містах теж оформились полки, батальйони і навіть сотні. Проте активної ролі в наступних змаганнях вони майже не відігравали. На рівні невеликих частин українізація здійснювалась здебільшого самочинно, як реакція на ідею, заклик, проте без організаційного втручання, направляючої ролі українського центру—Центральної Ради. Так, Ю. Науменко пише, що в штурмовому курені (ударному батальйоні смерті) 102-ої пішої дивізії 39-го армійського корпусу Особливої армії Південно-Західного фронту ініціатива була цілком за низами: «Мушу зазначити, що цілий цей процес повільного перетворення російської частини в українську відбувався цілком самочинно, без якихбудь наказів згори і навіть без заохочувань чи підтримки українських чинників з Києва»[33].

Слід, звичайно, враховувати, що без серйозної підтримки проводити українізацію в невеликих частинах, з неукраїнським командним складом, в оточенні інших частин, що нерідко з різних причин не симпатизували подібним спробам, було дуже нелегкою справою. Більш ефективно цей процес здійснювався в Києві, де військове міністерство у вересні 1917 р. дало згоду на українізацію запасного гарматного дивізіону, запасного інженерного полку, телеграфної запасної роти, запасного батальйону самокатників і розгортання запасного кулеметного батальйону в український полк двохбатальйонного складу. Обіцяли дозвіл на формування нового запасного піхотного полку і двох кавалерійських[34].

Розуміючи, що процес українізації багато в чому буде залежати від наявності командних кадрів українців С. В. Петлюра домігся від Верховного головнокомандуючого Л. Г. Корнілова згоди на переведення офіцерів-українців в частини, які визначались для українізації і заміни офіцерів-неукраїнців[35]. А у вересні Український Генеральний військовий комітет взяв дозвіл на відкриття в Києві двох українських піших шкіл підпрапорщиків і українських відділів при інженерній та артилерійській військових школах[30]. До першої української школи підпрапорщиків було зараховано біля 250 учнів, а урочисте відкриття відбулося під час роботи III Українського військового з'їзду — 22 жовтня 1917 р.[37]

Очевидно, з чисто військових критеріїв українізація армії не завдала б тієї шкоди боєздатності армії, якою постійно залякували обивателів урядовці, військове начальство *. Можливо, боєздатність у певних частинах навіть зросла б. Українізовані частини проявляли себе на фронті з хорошого боку, в усякому разі, були не гірші за інших. Та на перший план висувалися політичні міркування. Виходячи

---

[32] Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 358—359.

[33] Науменко Ю. На переломі / Причинки до історії українізації частин в російській армії. Луцьк — Рівне в 1917 р. // За державність. Зб. 5.— С. 188.

[34] Вісник Українського Генерального військового комітету.— 1917.— № 18.

[35] Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 370.

[36] Там же.

[37] Вісник Українського Генерального військового комітету.— 1917.— № 19—20.

* Діячам Центральної Ради, передусім С. В. Петлюрі, не раз доводилося спростовувати публічно докори військових властей, що українізація армії шкодить боєздатності фронту, а українські частини є «явным узаконением скопления дезертиров и самовольно отлучившихся солдат». Немало інсинуацій плодилось і навколо діяльності Генерального військового комітету (Нова Рада.— 1917.— 2 верес.— № 128). Всеукраїнської Ради військових депутатів, обраної ще II Всеукраїнським військовим з'їздом і затвердженої лише в вересні 1917 р. (Нова Рада.— 1917.— 2, 7 верес., 11 жовт.— № 128, 132, 159 та ін.).

саме з них, робилося все, щоб внести дезорганізацію у процес українізації армії: по кілька разів перевизначались частини, в які повинно було надійти українське поповнення і кінець кінцем воно потрапляло зовсім не в ті частини, які планувалось українізувати, командування в українських частинах залишалось в більшості неукраїнським, повсюдно діяли виборні комітети з представників загальноросійських партій, що з різних причин неприхильно, нерідко вороже ставились до українізації тощо. У вересні Ставка Верховного головнокомандуючого прийняла рішення вислати за солдатами-українцями, які перейшли до 20 серпня 1917 р. в українізовані частини, їх документи. Якщо ж вони зробили це після означеного терміну, «вважати їх дезертирами і віддавати їх під військовий суд» [38].

Заступник Голови Українського Генерального військового комітету В. Кедровський відзначав: «Український генеральний комітет намагався якнайбільше стягнути на Україну, в запасні полки українців, щоб таким чином українізувати місцеві залоги, але російське командування цьому перешкоджало, і в більшості залогами на Україні були російські запасні частини, з тим розрахунком, що в кожному більшому скупченні запасних частин українські мали бути в меншості. Разом з тим українізовані частини лишалися поза межами України, де вони були оточені переважаючою більшістю московських військ, «верных Временному правительству» й ворожих взагалі українському національному рухові.

Не зважаючи на всі заходи й домагання Українського військового комітету, ні одна добре впорядкована з українізованих частин не була переведена на Україну або на один з українських фронтів» [39].

Звичайно, впливали й інші фактори. Серед них: столітні традиції існування єдиної імперської армії, нездатність оперативно скористатись з вигідної ситуації, що склалась, відсутність навичок жити і творити в демократичному суспільстві, певна інерція в мисленні і діях провідників українського руху в армії. Впливали і такі обставини, як посилення репресій командування на фронті після липневих подій, коли відновили смертну кару. Спроба ж формувати національні частини нерідко свавільно кваліфікувалась як зрада, дизертирство тощо з усіма наслідками, що звідси витікали. Так що, думається, не варто перебільшувати розмах процесів українізації війська. Від платонічного виразу прихильних почуттів Центральній Раді, Українському Генеральному військовому комітетові до здатності бути надійною опорою у боротьбі за українську державність, як свідчать факти, дистанція виявилася досить значною. І далеко не всім військовим частинам, які рахувались як українські в 1917—1918 роках, вдалося її подолати.

Резонним з цього погляду виявляється зауваження В. Проходи: «Україна в першому періоді визвольної боротьби своєї с в і д о м о ї н а ц і о н а л ь н о ї с и л и ще не мала, а тогочасні провідники й не хотіли її мати. Ті ж українізовані й з українськими назвами військові частини були українськими лиш в національно-культурному відношенні, в обсязі ж своєї чинності вони були по інерції в колі інтересів російської державності» [40]. Д. Дорошенко також змушений був визнати, що «реальної користі від цієї українізації було небагато: солдати розбігалися, не доїхавши до фронту, а у себе в казармах нічого не робили, тільки мітингували, а в потребі не хотіли навіть пальцем

[38] Нова Рада.— 1917.— 20 верес.— № 141.

[39] К е д р о в с ь к и й В. Назв. праця.— С. 74; В. Винниченко додає до цієї картини: «Зформовані українські частини без пуття ганялись з місця на місце, ніде їм не було притулку. Часто вони не мали ні зброї, ні муніції, домагались цього, «хлопотали» по всіх штабах, канцеляріях, але нічого не діставали. Генеральний комітет не мав ніякої фактичної сили й не міг розпорядитись ні одним патроном, ні одною парою чобіт. Його взагалі не визнавало російське командування, вважаючи цілком приватною, самочинною організацією»... (В и н н и ч е н к о В. Назв. праця.— С. 198).

[40] П р о х о д а В. Назв. праця.— С. 12.

поворухнути, щоб помогти Україні, але на ширші маси громадянства навіть зовнішні ознаки «українізації» війська робили враження й підіймали авторитет українського руху» [41].

Не випадково, очевидно, деякі активні учасники процесу українського військового будівництва, як, наприклад, В. Кедровський, критично оцінюючи його здобутки, вважають, що вже на осінь 1917 р. «українізовані частини, бачачи ворогів з усіх сторін й не маючи надії на свою перемогу, почали деморалізуватися й нарешті розкладатися» [42]. Тому при підході до питання про українізовані частини, їх кількість, склад, бойові якості треба бути більш обережними, зваженими, застерігатися від спокуси видати бажане за дійсне. Так І. Мазепа, а за ним і інші автори без будь-яких застережень наводить уривок із спогадів одного з членів Українського Генерального військового комітету В. Кедровського, надрукованих в американському щоденнику «Свобода» за 1928 рік: «До кінця серпня 1917 року організоване українське вояцтво виросло в таку численну силу, що воно вже сміливо могло стати на всьому військовому фронті, що переходив через територію України, і замінити всі залоги на Україні. На фронті було 27 українізованих дивізій, а всього було українізованих вояків коло 4 мільйонів» [43].

Як відомо, в 1917 р. на фронті загалом було 4 млн. українців. Вони, звичайно, охоче голосували за представників українських партій в ході різних кампаній, надсилали своїх представників на різні зібрання українців, залюбки читали українські газети і запроваджували національну атрибутику, обирали різні комітети, Ради, виявляли щирі наміри до гуртування на національному грунті. Проте всі вони не могли бути політично активними елементами, зорганізованими в боєздатні самостійні частини, на які можна було б розраховувати як на надійний український фактор у ході не лише безпосередньо військових дій, але й тоді, коли від озброєної маси чекали вияву політичної волі, демонстрації її сили. Мабуть, у плані викладених міркувань дещо реалістичнішим виглядає твердження О. Шульгина, що з 4 млн. солдат-українців українізацією було охоплено ледве 1,5 мл.[44]. Ще критичніше підходить до цього питання О. Субтельний, вважаючи, що «улітку 1917 року близько 300 тис. українських солдатів стихійно реорганізувалися у всеукраїнські формування, заприсягнувши на вірність Центральній Раді» [45]. Тому доводиться констатувати, що на осінь 1917 року українізація війська не набрала серйозної сили ні в кількісному, ні в якісному відношеннях. І Центральна Рада, чимало говорячи про необхідність проведення цієї роботи, насправді надавала їй надзвичайно мало уваги. Натомість вона захоплювалась показовими акціями (військові паради, присяги, демонстрації, молебні, все те з українською символікою, в традиційно українському вбранні, тощо).

Не змогла Рада належним чином оцінити і можливу роль «Вільного козацтва», що стихійно зароджувалося і зміцнювалось в той час. Перше формування вільних козаків відноситься ще до березня 1917 р. На Звенигородщині з метою «охорони порядку і здобутої волі» із селян старшого віку (молодь переважно була в армії) організувався перший загін добровольців. Почин підтримали на всій Київщині, він

---

[41] Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 62.

[42] Кедровський В. Назв. праця.— С. 76.

[43] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції.— Т. 1.— С. 29; Полонська-Василенко Н. Історія України.— Т. II.— С. 465; В Енциклопедії українознавства за В. Петровим наводяться дещо інші дані: 16 українізованих дивізій або 64 піхотних полки з артілерією й кінними та спеціальними частинами (Т. І. Париж—Нью-Йорк.— 1949.— С. 59), але й ці відомості одержано, думається, більше за формальними ознаками, ніж за сутнісними.

[44] Енциклопедія Українознавства.— Т. 1.— С. 507.

[45] Субтельний О. Назв. праця.— С. 303.

швидко поширився на Чернігівщину та Катеринославщину [46]. У квітні відбувся з'їзд «Вільного козацтва», який обрав кошового отамана, селянина С. Гризла. Влітку 1917 р. «Вільне козацтво» нараховувало вже кілька тисяч членів і заложило коші: імені Семена Палія, гетьмана Сагайдачного та ін. У своїх ухвалах «Вільне козацтво» визнавало владу лише Центральної Ради та Генерального секретаріату [47].

2 вересня 1917 р. «Нова Рада» вмістила повідомлення про те, що для завідування процесом організації «Вільного козацтва» був призначений член Генерального військового комітету Певний. Він звернувся до всіх селянських спілок, «Просвіт», кооперативів, губерніяльних та повітових Рад і до волосних управ з відозвою, в якій повідомляв, що «Генеральний комітет постановив в найближчому часі приступити до організації товариств, які б поставили собі за мету: «удержати непорушно порядок та спокій населення, зберегти хазяйство і все добро народне від нищення і грабування та взагалі стояти на сторожі спокою і порядку на Україні». У відозві зазначалося, що самодіяльні організації на зразок вільних козаків під назвами «Січ», «Народне ополчення» та ін. виникають і в інших місцях. У зв'язку з цим висловлювалось прохання надіслати відомості про стан справ у цій галузі. Проте у тому ж номері була вміщена і стаття «Козача романтика», в якій звучали скептичні нотки з приводу організації загонів вільних козаків, містилась критика на адресу «романтичних» публікацій, зокрема в «Робітничій газеті».

3—7 жовтня в Чигирині відбувся з'їзд «Вільного козацтва» за участю 2 тис. делегатів, що представляли 60 тис. організованих озброєних добровольців Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Катеринославщини, Херсонщини й Кубані. Своїми постановами з'їзд зробив спробу надати «Вільному козацтву» специфічної організаційної форми в загальнонаціональному масштабі: «1. Закладаючи по стародавньому звичаю предків-запорожців перші підвалини організованої збройної сили української демократії, поставити собі найпершим завданням, щоб вільне козацтво стало військом народу, а не пануючих класів, до якої б нації ці класи не належали.

2. Утворити Генеральну козацьку Раду з Наказним отаманом на чолі. Генеральна Рада має в найближчім часі скликати губерніяльні з'їзди, щоб обрати кошових отаманів з старшиною, що надасть організованості і сили козацькому рухові.

3. З огляду на те, що Генеральна Рада робитиме велике діло по охороні здобутків революції та прав народу, а також бере на себе захист краю від руїни в час демобілізації, з'їзд домагається, щоб на утримання Генеральної Ради та всієї старшини було призначено державні кошти. Генеральна Рада «Вільного козацтва» має перебувати стало в м. Білій Церкві на Київщині» [48].

До Генеральної Ради «Вільного козацтва» було обрано 12 осіб, а почесним отаманом «дав згоду бути» командир 1-го Українського корпусу П. П. Скоропадський [49].

«Вільне козацтво» могло стати серйозною військово-політичною силою. Лідерам Центральної Ради, що орієнтувались на зразки західноєвропейської демократії, засвоїли парламентські манери і смаки і тому не наважувались на рішучі кроки в українізації армії, ніщо не заважало виявити належну турботу про вільних козаків, залучити їх на свій бік, в разі потреби спертися на їх силу. Проте керівники українського національно-визвольного руху, з упередженням ставлячись до П. П. Скоропадського, не зразу подолали стриманість і щодо явища, яке вони, за елементарною логікою, могли лише вітати і всіляко під-

[46] Мазепа І. Назв. праця.— С. 29.
[47] Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 77—78.
[48] Нова Рада.— 1917.— 15 жовт.— № 163.
[49] Там же.— 14 жовт.— № 162.

тримувати. Є в історіографії й оцінки, які натомість особистнісного моменту намагаються підкреслити негативний вплив П. П. Скоропадського на вільних козаків. Так, П. Христюк пише: «Одначе здорове зерно вільного козацтва не дало тих наслідків, які могло дати. Особливо це треба сказати про сільське вільне козацтво, яке «добрі людці» постарались задурити козацькими жупанами, старими пістолями, чубами та гайдамацькими шликами. Генеральна Рада, обрана на І з'їзді, попала під великий вплив різних «самостійницьких» елементів і авантюрників — генерала Скоропадського та його попихача — молодого старшини Полтавця — Остряниці. Користуючися національно-романтичними козацькими традиціями, що ще жили в селянстві, Скоропадський почав вживати, через своїх агентів, заходів до того, щоб використати національний романтизм в реакційних цілях — а саме, щоб зробити вільне козацтво організацією заможнішого селянства, спосібного стати підпорою гетьманщини. Це й загубило козацтво. Після цього воно спинилось в своїм буйнім розвитку» [50].

Звичайно, подібні міркування несуть на собі відбиток колишнього політичного суперництва. Та лише на цій основі відкидати їх в цілому не варто. Вони відбили і реальні речі. За іронією долі в день відкриття з'їзду «Вільного козацтва» в Чигирині В. К. Винниченко скликав у Києві з'їзд губернських і повітових комісарів Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Волині і Поділля: прибуло 80 губернських та повітових комісарів. В умовах анархії, що дедалі більше захоплювала край, великі дебати викликало саме питання про «Вільне козацтво». Частина комісарів вбачала в ньому оборонця ладу й спокою, тоді як більшість боялись давати зброю населенню, передрікаючи в результаті криваві сутички на грунті класових і економічних суперечностей *. З'їзд більшістю 25 голосів проти 20 при 5, що утримались, висловився проти «Вільного козацтва», оскільки «завдяки некультурності, неорганізованості і нахилу широких мас іти за різними демагогічними гаслами, озброєння широких верств людності може знищити завойовану свободу і стати на перешкоді заведенню ладу на місцях» [51].

З одного боку поважно ставлячись до думки виборної адміністрації краю, Українська Рада водночас не могла ігнорувати і військової сили 60 тис. вільних козаків. Визрівало і розуміння можливості їх використання в державних справах. Рада затвердила Статут «Вільного козацтва», вітала заклики з'їзду в Чигирині до повсюдного утворення добровольчих загонів. Однак тут же виявлялася і непослідовність Центральної Ради. Вона вважала «Вільне козацтво» не стільки військовим формуванням, скільки міліційним і аж до січня 1918 р. підпорядковувала його секретарству внутрішніх справ, а не секретарству військових справ» [52].

Одержано 12.02.92.

Раскрывается противоречивость процесса украинизации армии летом — осенью 1917 г., выясняются причины недостаточной поддержки со стороны руководителей украинского национально-освободительного движения добровольных формирований «Вільного козацтва», высказываются соображения по поводу масштабов украинских вооруженных сил, их морально-боевых качеств.

---

[50] Христюк П. Назв. праця.— С. 188.

* Що такі побоювання були не безпідставні, свідчать численні факти. Так, вже через 10 днів після завершення з'їзду міська дума того ж таки Чигирина змушена була ухвалити постанову про заснування «комітету громадської безпеки» для боротьби з самовільними арештами і конфіскацією майна, що здійснювались вільними козаками (1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 299).

[51] Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 150—151.

[52] Енциклопедія Українознавства.— Т. 1.— С. 1177.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Історія і політика

В. Г. Сарбей (Київ)

Традиції шахтарського Донбасу в історичному процесі демократизації *

Автор, порівнюючи факти і статистику соціально-економічного і політичного руху робітників (насамперед шахтарів) Донбасу в період революції 1905—1907 рр. та в наш час (1989—1991 рр.), знаходить багато схожого і повчального, що вимагає уважного вивчення як істориками, так і політиками.

Критика комуністичної партократії, яка за роки перебудови в засобах масової інформації набула нечуваного раніше розмаху і знайшла відгук у широких народних мас, певною мірою кинула тінь і на робітничий клас, від імені якого завжди виступали лідери КПРС, прикриваючи диктатуру всеосяжної бюрократичної, адміністративно-командної системи лицемірними посиланнями на положення марксистсько-ленінської теорії про диктатуру пролетаріату як державне оформлення віковічної мрії людства про соціалізм. І навіть коли в так звані «застійні часи» вожді партії проголосили імперсько-унітарну радянську державу загальнонародною, вони не переставали загравати з робітничим класом, нагадуючи всім, що він, мовляв, авангардна рушійна сила суспільства. Обдаровуючи його «аристократію» крихтами з панського столу у вигляді певних матеріальних, службових, громадських та ідеологічних привілеїв, з одного боку, залякуючи основну масу робітників, як і всіх трудящих, тоталітарно-репресивним режимом, з другого, носії і провідники вищезгаданої панівної системи намагалися приручити робітничий клас, який завдавав стільки клопотів своїм неспокійним характером правлячим колам ще дорадянських політичних режимів. Отже, в очах решти трудящих мас багатонаціонального радянського суспільства створився образ робітничого класу СРСР як вірного прислужника комуністичної партократії. До певного часу такі уявлення були характерні і в «перебудовні» роки, адже публічні маніпуляції іменем робітничого класу продовжувалися, а його так звані «передовики», здебільшого успадковані з часів застою, не соромилися привселюдно відрекатися від найвищих загальнолюдських і національних духовних цінностей заради забезпечення мінімуму матеріальних благ. Згадаймо того донбаського шахтаря, який в присутності Генерального секретаря ЦК КПРС пообіцяв заговорити рідною українською мовою лише після того, як матиме доволі ... ковбаси. Звичайно, такі заяви не робили честі тим, хто їх проголошував, тим більше, що вони безпідставно поширювалися на всю сучасну робітничу масу в критичних виступах деяких освічених інтелігентів.

Останні, як правило, більш красномовні, ніж їх конкуренти з робітничого середовища, у передвиборних обіцянках здебільшого вигра-

* В основу статті покладено доповідь, проголошену автором 6 грудня 1991 р. у Харкові на Міжнародній науковій конференції «Робітничий клас і національне питання».

вали бій за місце у депутатському корпусі Рад народних депутатів усіх рангів: від селищної до Верховної. Інтелігенти виявилися й активнішими промовцями на різноманітних всесоюзних і республіканських з'їздах, на сесіях всесоюзного і республіканського парламентів. Отже, ейфорія перших перебудовних років, коли на передній план висунулася боротьба за максимальне розширення гласності, саме інтелігенції принесла заслужену популярність. Та зрештою кількарічні словесні парламентські баталії не внесли кардинальних змін на краще в життя широких народних мас. Поглиблення ж соціально-економічної кризи й поготів підірвало довіру народу до тих, хто при владі.

Ось у цей трагічний час нашої історії, коли нагальною стала потреба переходити від слів до діла, і нагадав знову про себе як про могутню силу суспільства, з якою не можна не рахуватися, робітничий клас СРСР, у тому числі й робітники України. Зокрема, про свої насущні економічні потреби влітку 1989 р. заявили масовими страйками шахтарі всіх вугільних басейнів Радянського Союзу. Союзний уряд змушений був піти на поступки і виробив цілу програму задоволення вимог страйкарів. Однак оскільки ця програма в основному так і залишилася на папері, 1990 року страйк шахтарів повторився. Страйкували також транспортники, робітники заводів, студенти.

Керівні діячі ЦК КПРС тоді ще заявляли, що справедливі вимоги робітників треба активно підтримувати. Однак вони негайно відмежувалися від страйкових акцій, коли навесні 1991 р. ті набрали політичного характеру. Робітники вимагали відставки Президента, Кабінету міністрів СРСР і розпуску Верховної Ради СРСР. І хоча тепер страйковий рух за своїми масштабами значно зріс, охоплюючи цілі промислові галузі, міста, республіки, офіційні засоби масової інформації запевняли, що нібито це справа рук «так званих демократів», «екстремістів», «рухівіців» тощо. У дійсності не робітничий клас слухняно виконував поради «інтелігентної еліти», а, навпаки, — як правило, демократична інтелігенція приєднувалася до страйкуючих робітників, вбачаючи в них реальну силу, спроможну забезпечити істотні соціально-економічні перетворення у суспільстві.

Можна нагадати й загальновідомі переконливі факти подібного роду з недавньої зарубіжної і віддаленої вітчизняної історії. Так, завдяки спілці робітників та інтелігенції перемогла славнозвісна «Солідарність» у Польщі. Прихід до влади більшовиків у жовтні 1917 р. був забезпечений і тим, що вони наполегливо вербували собі однодумців на заводах, фабриках, шахтах. У наш час дедалі більше людей усвідомлюють, що робітники мітингують, страйкують, голодують заради добробуту всього суспільства. Організуються незалежні профспілки, «фонди солідарності». Страйкоми на місцях здійснюють реальну владу. Словом, спочатку стихійний, робітничий рух набирає дедалі більш організованого характеру, а робітничий клас дає про себе знати як про могутню рушійну силу суспільства, що має власний світогляд, спосіб мислення, моральні принципи.

Відроджений у нинішні перебудовні роки робітничий рух у країні, охопленій всеосяжною кризою, здивував увесь світ непохитністю і організованістю соціально-економічних та політичних акцій. Вони злякали як відвертих, так і прихованих охоронців адміністративно-командної системи, а також і тих демократів, які зверхньо дивилися на робітників, вважаючи, що без проводирів з інтелігентних кіл вони не обійдуться. От і залунали розпачливі голоси погроз чи умовлянь «справа», і «зліва», адресовані робітникам: мовляв, не розвалюйте народне господарство (насправді давно розвалене «зверху»!), не підривайте республіканські суверенітети.

Однак найширші маси трудящих дедалі більше переконуються, що саме робітничий клас є найпослідовнішим прихильником справжньої кардинальної перебудови. Не на себе він «тягне ковдру», як нерідко

запевняли високі радянські офіційно-державні особи, фактично нацьковуючи не дуже досвічених у політиці обивателів на політично свідомих робітників. Насправді корінні інтереси робітничого класу ніколи не суперечили загальним соціальним і національним інтересам народних мас. І свою демократичну позицію він підтвердив, з одного боку, недавніми рішучими вимогами відсторонення від управління державою всіх тих, хто не виправдав надій народу щодо перебудови, а, з другого, обстоюванням ідеї «круглого столу» з представників усіх партій і рухів для пошуків шляхів виходу суспільства з кризи.

Інтернаціональне ніколи не суперечило національному в соціалістичному ідеалі, до здійснення якого прагнув робітничий клас. Про це свідчать зокрема, вимоги робітників України, які відстоюють як свою інтернаціоналістську позицію, так і Декларацію про державний суверенітет і Акт про незалежність нашої республіки. Фактично знову відроджуються революційні традиції робітничого класу, забуті ініціаторами перебудови «зверху». Між тим, звернення до цих традицій, вивчення їх сьогодні викликає значний загальнопізнавальний і навіть прикладний інтерес.

Порівняння нинішнього й минулого завжди повчальне й корисне. Виявляється, що сучасні тенденції до зближення суспільних інтересів робітничого класу та інших трудящих класів і соціальних верств сягають у часи, коли пролетаріат на Україні тільки формувався, гартувався у праці і боротьбі за соціальне й національне визволення всіх мас трудящих від експлуатації.

Уперше в Російській імперії визвольний рух став справді масовим у період 1905—1907 рр. Всі основні струмені цього руху (робітничий, селянський, національний, просвітньо-культурний) на Україні протікали дуже бурхливо і знаходили свій вияв у страйках та демонстраціях робітників, аграрних заворушеннях селян, діяльності Української думської громади, просвіт, появі української періодичної преси. Пролетаріат України, і зокрема один з передових його загонів, представлений робітниками Донбасу, у 1905—1907 рр. використовував усі форми і засоби боротьби, спрямовані на демократизацію суспільства.

Так, за даними «Хроники революционного рабочего движения на Украине (1900—1917)», упорядкованої працівниками Інституту історії України АН України, тільки на території тих українських земель, які входили до складу Російської імперії, в період революції 1905—1907 рр. відбувся 881 політичний виступ робітників, з них у формі вуличних демонстрацій, мітингів, зборів, сходок — 635, різного роду заворушень аж до збройних повстань — 68, страйків політичного характеру з вимогами скасувати самодержавний лад, передати владу загальнонародним Установчим зборам — 178*. У межах сучасного українського Донбасу ця статистика виглядає так: загальна кількість політичних робітничих виступів — 101, з них вуличних демонстрацій, мітингів, зборів, сходок — 59, виступів проти царських властей і збройних повстань — 15, страйків політичного характеру — 27.

Як українські, так і російські соціал-демократи того часу вважали робітничий рух наймогутнішим чинником революції 1905—1907 років, наголошуючи на тому, що її не можна зрозуміти без вивчення статистики страйків. Як і на всій Україні, більшість їх мала економічне спрямування, тобто йшлося про вимоги підвищення платні та поліпшення умов праці й побуту робітників. Однак протягом усього періоду революції — від початку 1905 р. до середини 1907 р. — у таких населених пунктах Донбасу, як Луганськ, Юзівка, Дружківка, Алчевськ, Єнакієве, Микитівка, Лідіївка, Ясинувата зафіксовано й ряд політичних страйків. Крім того, донбаський пролетаріат брав участь у Всеросійському загальному жовтневому страйку 1905 р. Що ж до так зва-

* Тут і далі підрахунки зроблені автором.

них економічних страйків, спрямованих на поліпшення умов праці та побуту робітників, то перше місце у Донбасі, крім Юзівки і Луганська (відповідно 13 і 8), займали також Горлівка (8), Микитівка (7), Єнакієве та Алмазна (по 6).

Всього за весь період 1905—1907 років в українському Донбасі відбулося 127 економічних страйків. За архівними матеріалами відомі результати лише 57 з них: 6 закінчилися повним задоволенням вимог страйкарів, у 23 страйках було досягнуто компромісних угод з підприємцями, а у 28 робітники зазнали поразки. Ці показники відбивають загальну тенденцію компромісного розв'язання економічних страйків. Так, за даними 1905—1907 років, по Україні вона ще виразніша: всього тут відбулося тоді 1146 економічних страйків. Наслідки відомі за архівними документами по 567, з них закінчилися для робітників: перемогою — 104, компромісом — 280, поразкою — 183.

Дуже разючою є цифра, що характеризує загальну кількість учасників економічних страйків в українському Донбасі 1906 р. Виявляється, що тоді цей регіон дав майже половину страйкарів України: 35364 з 74699. А шахтарі кам'яновугільних, залізорудних, марганцевих та інших видобувних підприємств України висунулися в 1906 р. на перше місце серед страйкуючих. Того року вони страйкували 35 разів, в той час як робітники-харчовики — 29, машинобудівники — 18, друкарі — 16, металурги — 15 разів.

Страйковим рухом 1905—1907 рр. на українських землях у складі Російської імперії був охоплений 221 населений пункт, у тому числі: 60 міст і містечок, 50 робітничих селищ, 93 села. В Донбасі в той період страйкували робітники Горлівки — 35 разів, Луганська — 34, Єнакієвого — 26, Слав'янська — 9, Дебальцевого — 8.

Як правило, це вже були не стихійні виступи, а добре організований і цілком цілеспрямований страйковий рух, здебільшого керований демократично обраними страйковими комітетами. На Україні у 1905—1907 рр. страйкоми діяли у Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Олександрівську, Полтаві, Бердянську, Кременчуку, Сімферополі, Євпаторії, Феодосії, П'ятихатках, Верхньодніпровську, Долинській, Сарнах. Зокрема, «Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900—1917)» зафіксувала діяльність страйкомів у таких населених пунктах Донбасу, як Юзівка, Дружківка, Алчевськ, Користовка, Селезневське.

Однак цей перелік неповний, оскільки історія страйкомів періоду революції 1905—1907 рр. — суцільна «біла пляма» історичної науки, майже заборонена у часи культу і застою тема, якнайтісніше пов'язана з висвітленням діяльності багатьох революціонерів—робітників, які у роки сталінщини зазнали репресій. Вивчення ж історії страйкомів 1905—1907 рр. має практичне значення в наш час, коли внаслідок безпорадності і втрати авторитету в масах місцевих партійних, радянських і профспілкових організацій новостворювані страйкоми значною мірою взялися самі за розв'язання болючих проблем життя гірників. Практичні дії шахтарських страйкомів нашого часу та їхніх попередників на поч. XX ст. багато в чому схожі. Як тоді, так і тепер страйковий рух не обмежується лише соціально-економічними вимогами до місцевих або відомчих властей. Страйкоми висувають і найрадикальніші політичні вимоги аж до відставки урядів Радянського Союзу чи України, відверто проголошують свій страйк політичним, як це було, наприклад, у 1990 р. у Горлівці [1].

У відповідь на хвилю страйків комісія республіканської Верховної Ради підготувала проект Конституції України, в якому вперше в нашій історії записана стаття про право на страйк. Однак вона сфор-

---

[1] Лисовенко Н. Обращение страйкомов Донбасса // Известия. — 1990, 1 июля.

мульована так, що фактично перетворюється у статтю про право заборони страйку властями: «Страйк не допускається, — читаємо в цьому проекті, — якщо він може створити загрозу життю і здоров'ю людей або дестабілізувати функціонування служб, які забезпечують нормальну життєдіяльність суспільства, а також якщо учасники страйку переслідують політичні цілі» [2].

Як бачимо, це витончено казуїстичне формулювання дає змогу властям заборонити під будь-яким приводом усякий страйк, а політичний взагалі викреслює з життя нашого нині вкрай політизованого суспільства. Верховна Рада Радянського Союзу затвердила 20 травня 1991 р. закон, за яким страйки з політичних мотивів проголошені незаконними. До речі, цим законом скористався у дні серпневого путчу генеральний прокурор СРСР Трубін, який тоді розіслав прокурорам республік, країв та областей телеграму з вимогою не допустити можливих порушень цього закону [3]. Народний Рух України, навпаки, закликав громадян республіки «не підкорятися волі путчистів», а застосувати Всеукраїнський страйк як «єдину дійову зброю в боротьбі за волю і добробут своєї родини, нашої Української держави» [4].

Із самого початку шахтарського руху 1989—1991 рр. його керівники — діячі страйкомів — підкреслювали, що йдеться не про бунт за шматок мила чи ковбаси, а головним чином за темпи перебудови і проти її гальмування на місцях [5]. Страйкоми Донбасу забезпечували нормальне соціально-побутове життя населення, не допускали хуліганства, пияцтва, рішуче присікали провокаційні спроби спрямувати шахтарів на погроми торговельних закладів [6]. За цим стежили самі шахтарі із загонів по забезпеченню правопорядку, організованих, до речі, на зразок бойових робітничих дружин 1905 р.

На жаль, діяльність останніх поки що не знайшла достатнього висвітлення, хоча відомо, що саме з метою захисту населення від контрреволюційних погромів і виникли перші бойові дружини робітників у містах і селищах України, і зокрема — в Донбасі. Це власне були загони самооборони (їх так і називали — «самооборона»). Там, де вже діяли Ради робітничих депутатів, ці загони підпорядковувалися їм, а де Рад ще не було, учасники «самооборони» самі обирали своїх керівників. Старі ж місцеві власті, як правило, не наважувалися заборонити діяльність цієї справді народної міліції, авторитет якої як надійної охоронниці порядку зростав у масах прямо пропорційно тому, як царська поліція виявляла повну безпорадність у захисті населення від погромників і хуліганів з декласованих злочинних елементів суспільства.

В наш час слід було б уважно вивчити досвід таких дружин самооборони, зважаючи на те, що у багатьох містах вони створювалися на найширшій демократичній основі. Разом з робітниками в них брали участь учні та студенти, службовці різних установ та підприємств. У Донбасі такі дружини діяли в Юзівці, Горлівці, Микитівці, Єнакієвому, Дебальцевому, Алчевську, Гришиному, Дружківці, Авдіївці, Краматорську.

Під час революції 1905—1907 рр. великого розмаху набув профспілковий рух. У Донбасі найактивніше профспілки діяли у Луганську, Юзівці, Алчевську, Єнакієвому, Костянтинівці, Дружківці, Лисичанську, Кадіївці. Причому відмітною особливістю їх було те, що вони

---

[2] Проект. Конституція (Основний Закон) України // Радянська Україна.— 1991, 8 серпня.

[3] Дни Трубиных продолжаются // Комсомольская правда.— 1991, 21 сентября.

[4] Заява Народного Руху України з приводу державного перевороту в СРСР // Літературна Україна.— 1991, 22 серпня.

[5] Забастовка: вынужденная мера защиты законных прав, но тот ли это путь? / Сост.: А. Т. Гаврилов, Н. И. Лавров.— М., 1989.— С. 20.

[6] Там же.— С. 86, 105.

формувалися як спілки за професіями, а не за належністю до тієї чи іншої промислової галузі чи підприємства. І як би ми сьогодні не критикували цей організаційний принцип, в якому дійсно є як позитивні, так і негативні сторони, важливо, що саме у такій формі він був задуманий і втілений у життя самими масами і напевно в період революційної кризи суспільства він найзручніший і найефективніший.

Не випадково ж і в наш час гірники знову висунули вимогу створення своєї справді професійної спілки [7]. Така незалежна профспілка гірників, створення якої проголошено на всесоюзному з'їзді шахтарів улітку 1990 р. в Донецьку, за твердим переконанням його творців, найкраще захищатиме соціально-економічні й політичні права та інтереси своїх членів. Отже, вважаємо, що вивчення демократичних традицій народженого у вогні революцій 1905—1907 рр. профспілкового руху має сьогодні не лише науково-теоретичне, а й суто практичне значення.

Заслуговує пильного дослідження й досвід перших робітничих Рад і делегатських зборів, які були найяскравішим виявом державотворчої самодіяльності робітничих мас і разом з тим втіленням на практиці тактики «лівого блоку» проти царського самодержавства, що передбачала спільні дії всіх соціал-демократичних, соціалістичних партій та безпартійних революційних демократів. У період революції 1905—1907 рр. Ради робітничих депутатів діяли у багатьох містах України. Зокрема, в Донбасі вони або споріднені з ними депутатські збори були створені у Єнакієвому, Горлівці, Юзівці, Луганську, Маріуполі, Алчевську, Дебальцевому, Краматорську.

На нашу думку, уважне вивчення практичної діяльності цих Рад було б доцільним і в наш час, коли сама правомірність їх функціонування піддається сумніву як зліва, так і справа. Ці сумніви грунтуються на безпідставному ототожненні самої ідеї Рад з комуністично-тоталітарною радянською владою. Однак І. С. Плющ на першій же прес-конференції після обрання на посаду Голови Верховної Ради України висловився про радянську владу однозначно: такої влади у нас ніколи не було, була лише ширма для парткомітетів. Сама форма Рад була б протидією виконавчій владі і президентській формі правління, і саме тому Ради — наша перспектива [8]. Звичайно, не всі нині поділяють таку думку. Зазначимо, що й недавні претенденти на посаду Президента України не виявили одностайності щодо Рад. Якщо Володимир Гриньов і В'ячеслав Чорновіл переконували виборців у тому, що нібито система Рад уже повністю себе вичерпала і підлягає ліквідації як така, то Левко Лук'яненко обстоював необхідність лише реформування Рад, посилаючись при цьому навіть на менталітет українського народу. Посилання, на нашу думку, цілком правомірне, якщо пригадати, що своєрідна система Рад була в основі створеної народною творчістю української козацької державності від часів Запорозької Січі — християнської демократичної республіки — до високорозвинутої структури державно-управлінських органів періоду Гетьманщини XVII—XVIII ст.

Центральна Рада на Україні 1917—1918 рр. також у своїй діяльності спиралася на так звані українські ради, які функціонували в губерніях, повітах, містах. Однак про них радянська історіографія не згадувала й словом, хоча про Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, що тоді існували паралельно, написано чимало. Нагадаємо також, що в останній день свого існування, 29 квітня 1918 р., Центральна Рада обрала першого в історії Президента України — Михайла Грушевського. Історики переконані, що вивчення всякого

---

[6] Там же.— С. 86, 105.

[7] Почему они покинули съезд // Известия.— 1990.— 16 июня.

[8] Плющ І. Радикальні реформи і радянська влада — це наша перспектива // Вечірній Київ.— 1991, 10 груд.

історичного досвіду є корисним і потрібним. Так само заслуговують спеціального дослідження перші Ради робітничих депутатів 1905—1907 років. На Україні вони, безперечно, виникли не без впливу українського менталітету. І є навіть підстави на основі конкретно-фактичного матеріалу довести, що перша на території тодішньої Російської імперії Рада робітничих депутатів у 1905 р. виникла не в текстильному центрі країни — Іваново-Вознесенську.

Датою народження цієї Ради вважається спільне засідання повноважних депутатів від робітничих колективів ряду промислових підприємств, яке відбулося 15 (28) травня 1905 р. З цього дня засідання відбувалися регулярно протягом двох з половиною місяців, поки продовжувався загальний міський страйк робітників-текстильників. По суті це був страйком. Та й називали його самі його учасники депутатськими зборами, або зборами повноважних депутатів [9]. Лише з осені 1905 р., коли подібні робітничі організації стали масово і одночасно виникати у багатьох містах Російської імперії, в тому числі одними з перших на Україні — в Києві, Катеринославі, Миколаєві, з'явилася їх узагальнена назва: Ради робітничих депутатів. Отже, до прямих попередників тих Рад можна віднести й Іваново-Вознесенські збори повноважних депутатів. Однак у такому разі першою Радою робітничих депутатів того періоду слід визнати Луганські депутатські збори, які функціонували як постійно діючий орган захисту інтересів робітників під час їх тижневого страйку і після нього в лютому 1905 р. [10]

Таким чином, першість у створенні Рад робітничих депутатів на території Російської імперії належить пролетаріату України, а ще точніше — робітникам Донбасу. Незалежна Україна має віддати їм данину належної поваги за наполегливість у загальнонародній справі боротьби за демократизацію суспільства як на початку, так і наприкінці нинішнього століття. Багато ще треба зробити і фахівцям історикам, щоб якомога повніше висвітлити цей історичний внесок у побудову Української незалежної демократичної держави. Я не бачу перебільшення у словах всесвітньовідомого скульптора Ернста Неізвестного, який після зустрічі з шахтарями Воркути заявив кореспондентові газети «Известия»: «Вони все дуже добре формулюють, у них, чумазих, що вилізають з шахт, дуже добрий мозок. Їх багато там. Вони, можливо, — наше майбутнє» [11]. Гадаємо, що те ж саме можна сказати й про шахтарів Донбасу.

Хотілося б послатися і на авторитетне висловлювання Олени Боннер — дружини і соратниці правозахисника академіка Андрія Сахарова. Весною 1991 р. на запитання щотижневика «Московские новости», заради чого страйкують шахтарі, вона відповіла категорично: «Не за себе, а за всіх нас» [12]. Цілком погоджуючись з цією заявою, висловлюємо впевненість у тому, що шахтарі Донбасу залишаться у перших лавах борців за загальну соціальну справедливість також і в незалежній Українській державі.

Одержано 09.01.92.

Автор, сравнивая факты и статистику социально-экономического и политического движения рабочих (прежде всего шахтеров) Донбасса в период революции 1905—1907 гг. и в наше время (1989—1991 гг.), находит много похожего и поучительного, что требует внимательного изучения как историками, так и политиками.

* * *

[9] Первый в России.— М., 1975.— С. 36, 49.

[10] История рабочих Донбасса.— Киев, 1981.— Т. 1.— С. 91—92.

[11] Иванов-Смоленский Г. Возможно, мы родимся вновь. На это надеются наши соотечественники, живущие в «зарубежье» // Известия.— 1991.— 30 ноября.

[12] Боннер Е. Они голодают не за себя // Московские новости.— 1991.— 31 марта.

А. М. Круглашов (Чернівці)

М. П. Драгоманов про російських революціонерів початку 70-х рр. XIX ст.

Розглядаються праці М. П. Драгоманова, в яких у історико-політичній чи в літературно-публіцистичній формі висвітлюються питання російського революційного руху. Головну увагу приділено його аналізу проблеми бакунізму та нечаєвщини.

Вітчизняна історіографія поки ще недостатньо насичена дослідженнями ідейної, історичної та публіцистичної спадщини Михайла Петровича Драгоманова. Тому, гадаємо, кожне звернення до якогось аспекту його творчості є виправданим й актуальним. Тим більше, що соціально-політичні та історіософські погляди Михайла Петровича співзвучні пошукам нашого часу.

Значний інтерес становлять праці Драгоманова, в яких у історико-політичній чи в літературно-публіцистичній формі розглядаються проблеми російського революційного руху. І хоча ці питання в попередні десятиріччя вже знаходили певне висвітлення на сторінках монографій, зокрема Р. П. Іванової [1], В. Л. Лукеренка [2] та В. Г. Сокуренка [3], існує потреба у зверненні до них. До цього спонукає і тісний, безпосередній зв'язок російського революційного та соціалістичного руху з соціалістичним та національно-визвольним рухом на Україні. Зрештою, повноцінна ретроспектива подій 1917—20-х років на Україні неможлива без детального аналізу питань, пов'язаних з ідейно-теоретичною та практичною діяльністю революційних сил України та Росії в їх взаємозв'язку та суперечностях.

Дослідження М. Драгомановим проблем російського революційного руху другої половини XIX ст., що базувалося на широкій документальній основі та багатющому особистому досвіді, і сьогодні становить цінне джерело для істориків визвольного руху народів Російської імперії та українсько-російських відносин. Ми не в змозі розглянути всі різнобічні оцінки Драгомановим діячів російського революційного руху. Спробуємо лише торкнутися деяких проблем революційної діяльності в Росії на початку 1870-х років у баченні Михайла Петровича. Адже саме цей період характеризується новим піднесенням опозиційних сил народів Російської імперії, коли виникають і розгортають свою суперечливу діяльність провідні течії російського революційного руху: «бакуністи», «лавристи», «ткачовці» та інші, складаються умови для народження соціал-демократії, що в цілому визначило суспільно-політичний розвиток Росії та України наступних десятиріч. Нашу увагу насамперед привертають такі постаті, як М. О. Бакунін та С. Г. Нечаєв, їх оцінка в працях М.П. Драгоманова, а також його думки про вплив деяких явищ у революційному таборі на початку 1870-х рр. на майбутній соціально-політичний розвиток народів Російської держави.

Саме на початку 1870-х рр. Драгоманов особисто знайомиться з діячами російського революційного руху і в цей час зростає його інтерес до цих проблем. Так, в «Автобіографії» Драгоманов згадує, що в 1869—70-х рр. він спостерігає вплив нечаєвщини та революційних студентських заворушень в Петербурзі на настрої та поведінку своїх учнів — студентів Київського університету [4–5]. І на все життя виносить

---

[1] Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II пол. XIX ст.).— К., 1974.

[2] Лукеренко В. Л. Світогляд М. П. Драгоманова.— К., 1965.

[3] Сокуренко В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века (М. Драгоманов, С. Подолинский, О. Терлецкий).— Львов, 1966.

[4–5] Драгоманов М. Автобіографія.— К., 1917.— С. 19.

відразу до «нечаєвщини», сприймаючи її не як індивідуально-випадкове явище, а як своєрідний глибинний феномен російського «нігілізму». З 1873 р., з закордонної подорожі, у Цюриху починається знайомство Драгоманова з представниками революційної еміграції з Росії. З того часу в нього встановлюються систематичні зв'язки з російськими революціонерами, він вивчає різні течії серед них. Михайло Петрович у женевський період своєї діяльності (1876—1889 рр.) підтримує стосунки з редакціями газет «Вперед»[6] і «Работник», остання з яких складалася з молодих послідовників Бакуніна[7], а також з «землевольцями», «народовольцями», «чорнопередільцями» і т. д. У публіцистиці й листах цього періоду та пізніше Михайло Драгоманов висловлює чимало думок щодо проблем діяльності революціонерів початку 1870-х рр. Особливе значення має і той факт, що до його рук потрапили деякі архівні матеріали, листування М. Бакуніна, О. Герцена, М. Огарьова, яке він старанно вивчив і підготував до друку, спочатку німецькою, а потім і російською мовою[8]. Ці та інші джерела, а також праці революціонерів того часу, пресу та революційну літературу 1870-х рр. Драгоманов використовував для аналізу російського революційного руху, його історії та прогнозів розвитку.

Чи не найбільшу увагу Драгоманов приділяє постаті Михайла Олександровича Бакуніна. Про цю увагу свідчить, зокрема, біографічний нарис Михайла Петровича про Бакуніна, його коментарі до вищезгаданого листування цього діяча та ряд праць, що тією чи іншою мірою торкалися особи М. Бакуніна. Інтерес Драгоманова до бакунізму та до його натхненника по-різному сприймався і оцінювався ще в минулому столітті. Так, прихильники анархізму вбачали в драгомановському аналізі бакунізму злісні наклепи на свого кумира[9–10], інші ж, ворожі громадівству і федералізму Михайла Петровича, намагалися ототожнити їх погляди, навіть називали Драгоманова «учнем Бакуніна»[11]. На наш погляд, обидві точки зору відбивали лише вузько-партійні симпатії та пристрасті їх авторів.

Про яке «явне бажання дискредитувати»[12] Бакуніна можна говорити, свідчить хоча б пояснення Драгомановим мотивів свого звернення до особистості видатного анархіста в згаданому біографічному нарисі про Бакуніна. Наголошуючи на масштабності та впливовості ідей і діяльності цього російського революціонера, він пише: «...Кожний повинен погодитися, що це був один з найбільш видатних росіян. До того ж, його діяльність спрямовувалася не тільки на Росію; це був один з небагатьох росіян, що мав вплив на розвиток відомих справ у всій Європі»[13]. Драгоманов також, чи не вперше, намагався не з позицій партійності, не із засад гурткової критики, а історично зважено оцінити головні ідеї та діяльність Бакуніна, визначити в ній як негативне, хибне, так і позитивне, творче.

---

[6] Листи Михайла Драгоманова до редакторів російського соціально-революційного видання «Вперед» (1876—1878): З архіва «Вперед». — Львів, 1910; Драгоманов М. Австро-рутенські спомини // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці.— 1971.— Т. 2.— С. 179—186.

[7] Драгоманов М. Листи до Ів. Франка та інших. 1881 — 1886. — Львів, 1906.— С. 133.

[8] Michail Bakunins social-politicher Briefwechsel mit Alexander Herzen und Ogarjow: Mit einer biographishen Einleitung, Beilagen und Erlänterungen von Prof. Michail Dragomanov.— Stuttgart, 1985; Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву: с приложением его памфлетов, биографическим введением и объяснительными примечаниями М. П. Драгоманова.— Женева, 1896.

[9–10] Балашов И. Г. М. А. Бакунин.— М., 1906.— С. III; Черкезов В. Биографический очерк // М. А. Бакунин. Избраннные сочинения.— П.; М., 1919.— С. 21.

[11] Дашинський І. Промова // Михайло Петрович Драгоманов: Его юбилей, смерть, автобіографія и спис творів.— Львів, 1896.— С. 314.

[12] Черкезов В. Биографический очерк.— С. 21.

[13] Драгоманов М. М. Бакунин. Биографический очерк // М. А. Бакунин.— М., 1906.— С. 1.

Безумовно, що й самі оцінки Бакуніна відбивали особисті світоглядні позиції Михайла Петровича. Зокрема, він був близький до сприйняття соціалістичного ідеалу як кінцевої мети визвольного руху, що, на його думку, означало побудову суспільства без будь-якого гноблення, заснованого на засадах колективної власності та асоційованого використання землі, фабрик, засобів виробництва [14–16].

Близькими до бакунінських були й федеративні принципи Драгоманова, хоча федеративні теорії цих двох діячів й далекі від тотожності. Вони базувалися на різних історико-політичних та національно-культурних засадах і відрізнялися принциповою незгодою в розумінні місця федерації та федеративних зв'язків у суспільно-політичній еволюції людства. Так, Драгоманов гостро критикував російських анархістів за те, що вони вважали за можливе побудову нового, вільного суспільства на уламках зруйнованої державної машини одразу, «на другий день після революції» [17]. Він вкрай скептично оцінював перспективи реалізації соціалістичного ідеалу в тому хаосі соціальної, класової боротьби, яка, за Бакуніним, і мусить витворити з себе вільно-федеративний союз общин [18–19]. І, чи не найголовніше, — в той час, як Бакунін та інші російські революціонери 70-х рр., розвиваючи теоретичні розробки М. Чернишевського та О. Герцена, агітували за побудову соціалістичного суспільства на базі селянської общини, визволеної з-під деспотії царату та чиновництва, грабунку поміщиків та куркулів, — саме Драгоманов постійно і наполегливо спростовував аргументацію народницької віри в общинний соціалізм. Цією критикою він об'єктивно підготував відому теоретичну боротьбу В. Г. Плеханова та його товаришів по групі «Визволення праці». Оскільки погляди на сільську общину та її можливості є принципово важливими, спинимося на них детальніше.

Так, Михайло Петрович визначив, що ідея «общинного соціалізму» значною мірою базується на думці М. Г. Чернишевського про можливість «стрибка» Росії за допомогою соціальної революції відразу в соціалістичне майбутнє. Ці ж ідеї, з певними індивідуальними модифікаціями, відстоювали і революціонери початку 70-х рр. М. Бакунін та С. Нечаєв, а також діячі російської секції І Інтернаціоналу, що займали антибакунінські та антинечаєвські позиції. Всі вони, сперечаючись про деталі, не піддавали сумніву самої ідеї — наріжного каменя народництва 60—70-х рр.

Розгорнутий критичний аналіз цих поглядів міститься в багатій на філософські та соціологічні ідеї праці Драгоманова «Шевченко, українофіли та соціалізм» [20]. Те, що автор розглядає ідеї М. Бакуніна та російських народників у праці, адресованій насамперед українській читацькій аудиторії, зайвий раз підкреслює, що він мав на меті застерегти своїх земляків від прикрих помилок російських революціонерів. У цій статті, заперечуючи принципову можливість революційного стрибка Росії в соціалізм, Драгоманов зазначав: «...Росія причипилась до Європи XIX ст. зі складом життя XVI—XVIII ст., а де в чому й ще давнішого. Це дає осібний характер усьому громадянському руху в Росії, в якій передові люди не можуть не брати з Європи найновіших думок і не тільки прикладати їх до своїх далеко старіших порядків,

---

[14–16] Драгоманов М. Переднє слово до «Громади» // Громада, 1878.— № 1.— С. 45—47; Драгоманов М. Естественные области и пропаганда социализма на плебейских языках восточной Европы // Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова.— Париж.— Т. 2.— С. 330.

[17] Драгоманов М. «Le Revolte» об иллюзиях конспираторов и революционеров // Вольное Слово.— Женева, 1882.— № 49.

[18–19] Бакунин М. Государственность и анархия // Избранные сочинения.— Т. 1.— С. 96.

[20] Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм // Літературно-публіцистичні праці.— К., 1971.— Т. 2.— С. 7—128.

а й випереджувати думкою ті стадії, які пробігає життя російське слідом за Європою і навіть зневірятись у цих стадіях раніше, ніж вони наступають у Росії»[21]. Отже, Драгоманов заперечує твердження народників про те, що нібито в «особливому», а вірніше, відсталому становищі «...є велика вигода Росії, яка б то незабаром зразу вскочить у найновішу стадію громадського зросту Європи»[22].

Відомо, що з цього принципового твердження про можливість «стрибка» через капіталізм російські революціонери, зокрема М. Бакунін, робили дійсно широкі висновки: і про необхідність і можливість прискорення соціальної революції ціною напруження всіх сил і про другорядність, а то й ворожість революційній справі політичної боротьби, конституційних прав тощо[23]. Своє розуміння витоків цих ілюзій та ставлення до них Драгоманов виклав у своїй праці «Историческая Польша и великорусская демократия»: «Весь трагізм становища передових людей в Росії полягає в тому, що їм доводиться боротися із самою застарілою політичною формацією в той час, коли європейська практика викрила недостатність і тих форм, що в Європі настали за падінням форм, подібних російській деспотії. Від цього ж ці передові люди і *тішили себе в 60-ті та 70-ті роки надією потрапити в четвертий клас історичної школи, пропускаючи другий та третій»* (виділено мною. — А. К.)[24]. Зрозуміло, що при такому ставленні до висхідного пункту ідейного розвитку російського революційного руху 60—70-х рр. Михайло Драгоманов не міг не піддавати гострій (хоча зазначимо, що за тоном, безумовно, толерантній) критиці й інші вади російських революціонерів цього періоду.

Принциповими є незгоди Михайла Петровича з ідеями російських революціонерів 70-х рр. про перспективи загальноросійської революції, її можливості та завдання. На думку Драгоманова, така революція, охоплюючи всю суму визвольних рухів народів Російської імперії, за своїм змістом є революцією політичною та загальнодемократичною, а за історичним завданням подібною до Великої французької революції кінця XVIII ст. або революції в Німеччині 40-х рр. XIX ст.[25] І лише після її завершення перед російськими революціонерами відкриваються можливості та реальні підстави для безпосередньої організаційної та пропагандистської соціалістичної діяльності[26]. Для російських революціонерів-«семидесятників» майбутня революція була саме соціальною, а не політичною, тим більше, що остання створює буржуазну державність і тому не може бути метою соціалістів-революціонерів.

Розглядаючи позиції та діяльність М. Бакуніна, М. Драгоманов підкреслює свій цілковитий розрив та незгоду з анархо-бунтарською течією, що її уособлював Бакунін і яка, за вірним висновком Драгоманова, дійсно була пануючою в першій половині 70-х рр. серед рево-

---

[21] Там же.— С. 64.

[22] Там же.

[23] Див. наприклад: Горев Б. И. М. А. Бакунин.— М., 1923; Полонский В. Жизнь Михайла Бакунина.— Л., б/д; Графский В. Г. Бакунин.— М., 1985; Пирумова Н. Социальная доктрина М. А. Бакунина.— М., 1990 та ін.

[24] Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. — Женева, 1882.— С. 352.

[25] Драгоманов. Толците и отверзнется // Вольное Слово.— Женева, 1883.— № 56—57; Драгоманов М. Московские славянофилы и самодержавие // Вольное Слово.— 1883.— № 60; Драгоманов М. Соловья баснями не кормят: Письмо к генералу Лорис-Меликову // Собрание политических сочинений.— Т. 2.— С. 297.

[26] Драгоманов М. Тираноубийство в России и поведение западной Европы // Собрание политических сочинений. — Т. 2. — С. 355; Драгоманов М. Переднє слово до «Громади». — С. 46—50; Драгоманов М. Мужицькі бунти й письменні бунтарі. // Вибрані твори. — Прага, 1937. — Т. 1. — С. 193—205.

[27] Драгоманов М. Мужицькі бунти й письменні бунтарі.— С. 193—195; Драгоманов М. Украинская «Громада» в рецензии г. Стефановича // Община.— Женева, 1879.— № 8—9; Драгоманов М. Накануне новых смут.— Женева, 1886.— С. 4—6.

люційних гуртків в Росії [27]. Прагнення бакуністів розбудити, об'єднати та роздмухати за допомогою таємної революційної організації всеросійський бунт і таким чином здійснити соціальну революцію Драгоманов піддавав нищівній критиці. Для нього було очевидно, що орієнтація на мужицькі бунти, козацько-розбійницькі виступи та їх перетворення у соціальну революцію є хибним теоретичним постулатом Бакуніна та його послідовників у Росії. При цьому Михайло Петрович чи не найпершим у вітчизняній історіографії вказав на принципову суперечливість віри у всемогутній бунт-революцію, з його сумнівними суспільними наслідками і безсумнівною кривавістю та жорстокістю, та кінцевого ідеалу російського анархізму — «суспільства вільних людей» [28]. Наприклад, у статті «Динамито-анархическая эпидемия и самоуправление» Драгоманов пише з цього приводу: «...Власне, поняття про анархію, як про безвладдя, виключає принциповий культ революції, ... оскільки останній обов'язково має на меті загарбання влади та її збереження певною меншістю (нехай й передовою): більшість бо насильства не потребує, а просто влаштовується, як хоче; здійснення ж соціалістичного ідеалу не можна уявити без перейняття їм більшості, тому, власне, *соціаліст і не може мати культу революції»* (виділено мною. — А. К.) [29]. Бакунін, який не бачив перед собою грунту для еволюційної, політичної праці (як і інші російське революціонери 70-х), робив ставку саме на підготовку та розгортання соціальної революції, а в її межах на соціальну ліквідацію експлуататорів та інших «ворогів народу». Він вважав, що за таких умов російський та інші народи Російської імперії, зруйнувавши її вщент, серед хаосу та безвладдя, боротьби та крові збудують світле соціалістичне майбутнє, ледве не на наступний день після революції [30]. Драгоманов переконливо доводив містичність, антинауковість та практичну хибність анархо-бунтарських постулатів.

Порушуючи питання про перспективи революції, Михайло Петрович стверджував, що в Росії взагалі відсутній необхідний соціально-економічний та політико-культурний грунт для соціалістичної перебудови, а саме — розвинутий та свідомий пролетаріат, що виникає на базі сучасної промисловості, немає політичної свободи, науково-культурних передумов нового ладу, а тому говорити про соціалізм, а тим більше — на «другий день» після революції, він вважав за неможливе [31]. Ще неприпустиміше, на його думку, розбудовувати такі плани, покладаючись на силу існуючої народної самосвідомості, не кажучи вже про «інстинкти», які є силою темною і, здебільше, реакційною. В статті «Le Revolte» об иллюзиях конспираторов-революционеров» Драгоманов спробував цілісно розглянути революційні уявлення анархістів — послідовників Бакуніна—та висловити своє ставлення до цього кола ідей. Він писав, що революція як збройне повстання меншості є явище саме державно-політичного характеру і тільки в цьому відношенні має певний сенс. «...Певної меншості буває достатньо для руйнування існуючого державного ладу, — продовжував він, полемізуючи з анархістами, — але не завжди буває достатньо для становлення його. Та що може зробити будь-яка меншість у такій справі, як введення спіль-

---

[28] Драгоманов М. Биографический очерк...,— С. 44—48; Драгоманов М. Накануне новых смут.— С. 5.

[29] Драгоманов М. Динамито-анархическая эпидемия и самоуправление // Вольное Слово.— Женева, 1882, № 59.— С. 1.

[30] Див. наприклад: Бакунин М. Наука и народ // Бакунин М. А. Философия, социология, политика. — М., 1989. — С. 142; Бакунин М. А. — С. Г. Нечаеву. 2.VI.— 1870 г. // Литературное наследство: Герцен и Запад.— Т. 96.— М., 1985.— С. 499—524.

[31] Драгоманов М. Абсолютизм и капитализм // Вольное Слово.— 1882.— № 24; Драгоманов М. Конституция и народ // Вольное Слово.— 1883.— № 53.

ного користування майном, що вимагає добровільної згоди і високого морального розвитку від величезної більшості населення?!»[32] Торкаючись анархо-бакунінського міфу про можливість стихійного, некерованого саморозвитку революції як громадянської війни пригноблених проти пануючих класів, Драгоманов запитував: «...Яким чином війна може обійтись без влади, якщо б це спочатку і не малося на увазі? Анархісти, не звільнившись від державних звичок, вигадали, щоправда, для припинення муляючих око суперечностей, розділити акт революції на два моменти: в один день — руйнування, на другий день — реорганізація; перший нібито проводиться самочинним народним повстанням, хоча б і хаотичним, а потім із хаосу народ самочинно ж встановлює повний порядок». Нарешті, завершуючи розгляд бакунінських ідеом, Драгоманов підкреслює утопичність і помилковість подібних розрахунків анархістів 70-х рр.: «...Хаос може привести тільки до хаосу ж, який закінчиться диктатурою першого, хто взяв ломаку»[34].

Михайло Петрович і як історик, і як політик прагнув не тільки дати оцінки цій концепції, але й, певною мірою, простежити причинність її появи та значного поширення серед революціонерів початку 70-х рр. XX ст. Факторами, що призводили до появи хімеричних теоретичних побудов, були, зокрема, поєднання боротьби проти залишків феодалізму з опором новоявленій капіталістичній експлуатації, відсутність умов для відкритої політичної боротьби під поліцейсько-бюрократичним гнітом, погане знання прогресивних європейських соціально-політичних наук та вчень. Усе це, на думку Драгоманова, й сприяло дивовижному поєднанню новітніх європейських соціалістичних вчень з російською відсталістю, що породило таке явище, як народництво 70-х рр.[34]. Антинаукові тенденції, екстремістські настрої різних гуртків російського народництва непокоїли його й тому, що він спостерігав і в українській, зокрема, студентській, молоді та й у своїх товаришів-радикалів свідоме чи мимовольне тяжіння до цих уявлень та помилок в практичній роботі, характерних для російського революційного руху 70-х рр.[35]

Особливий трагізм цього руху Драгоманов вбачав у непослідовності, тяжінні до неетичних, безглуздих, навіть з точки зору власне революційних інтересів та ідеалів, дій та вчинків[36]. Зокрема, його вкрай дивувала бакунінська дилема: наука чи революція — і непокоїло її широке розповсюдження серед молоді початку 70-х рр. Якщо Бакунін вважав, що очищення революцією тільки і є запорукою справжньої, нової, безбуржуазної науки, то Драгоманов переконливо доводив хибність і штучність такого підходу, тим більше неприйнятного в умовах Російської держави[37]. Він, наприклад, стверджував, що такий підхід не витримує критики навіть з точки зору інтересів того «мужика», на якого покладалися прихильники Бакуніна: «...Тоді, як дехто з соціалістів із інтелігенції одкидав науку теоретичну й технічну і такі інші вигадки «буржуазного світу», або одкладав їх на «післяреволюційний час», люди з самого народу показали, що вони напроти того раді здобути в свої руки ту силу, й між ними показали такі особи, які навіть

---

[32] Драгоманов М. «Le Revolte» об иллюзиях конспираторов и революционеров // Вольное Слово.— 1882.— № 49.

[33] Там же.

[34] Драгоманов М. Динамито-анархическая эпидемия и самоуправление; Переписка Михайла Драгоманова з Михаїлом Бучинським.— 1871.— 1877.— Львів. —1871. С. 282—283; Драгоманов М. Смерть Александра II // Собрание политических сочинений.— С. 341—343.

[35] Драгоманов М. Народні школи.—С. 106—108. Драгоманов М. Листи до Франка та інших. — Львів, 1908. — Т. 2. — С. 120—121; Драгоманов М. Два учителі : Спомини.— Львів, 1902.— С. 63—64.

[36] Листи до Ів. Франка та інших.— Львів, 1906.— Т. 1.— С. 176.

[37] Див. напр.: Народное дело.— Женева, 1868.— № 1; Бакунин М. Наука и насущное революционное дело: Философия, социология, политика.— 144—145.

книжною наукою, не кажучи вже про ремесло, обігнали багатьох з тих «проповідників» соціалізму й організаторів із «інтелігенції», так що вже час, мабуть, покинути це старе слово; дедалі все більше виясняється, власне, серед самих мужиків недостача голої проповіді мужицького повстання»[38]. Альтернативу ж бакунінсько-нечаєвській «безнауковості» визвольного руху Драгоманов досить глибоко розглянув у своїх працях 70-х рр., де визначив завдання і місце освіти для поступу мас навіть в брутальних умовах тогочасної Російської імперії[39].

Заслуговує на увагу й звернення Михайла Петровича до історії організаційних пошуків російського революційного руху початку 70-х рр. Він аналізує намагання російських революціонерів поєднати теорію та практику І Інтернаціоналу з діяльністю російських революційних гуртків й чвари між марксистами та бакуністами в міжнародному Товаристві робітників та їх наслідки для російського та європейського революційного руху[40]. З особливою увагою розглянув Драгоманов організаційні проекти та ініціативи Бакуніна. І донині в історіографії не припиняється суперечка між дослідниками ідейної спадщини Бакуніна, зокрема з приводу бакунінських «Альянсів» та «Братств»[41]. Драгоманов, на нашу думку, принципово вірно розв'язав питання про витоки та спрямованість бакунінських організаційних проектів. Він пов'язав їх з життєвим, революційним досвідом Бакуніна, його анархістською теорією і особистими нахилами та рисами характеру. Зокрема, саме Михайло Петрович звернув увагу російських читачів на масонські витоки організаційних проектів Бакуніна, чітко визначив організаційний та ідейний централізм бакунінських таємних товариств та їх, в кінцевому рахунку, суперечність політичній доктрині Бакуніна. При цьому свої висновки Драгоманов підтверджував бакунінськими документами, листуванням та прокламаціями, які самі демонстрували читачеві дійсну природу проектів видатного анархіста[42]. Розвиваючи критику бакунізму, розпочату Російською секцією І Інтернаціоналу, Михайло Петрович доводив нереальність, неможливість досягнення ідеалу вільної людини у вільному суспільстві за допомогою такого типу революційної діяльності та організації, яку відстоював Бакунін. Водночас Драгоманов прагнув виявити причини суперечності між анархістськими ідеалами Бакуніна та його централістсько-диктаторською організацією. Їх він вбачав у поєднанні анархістського нетерпіння із ставкою на люмпенські прошарки суспільства, сільску бідноту і навіть розбійників. Цьому Драгоманов давав таке пояснення: «...Як не парадоксально може здаватись наше зауваження, але ми скажемо, що ця віра Бакуніна в «безпардонні» елементи населення становить ту основу, на якій і зросла віра Бакуніна в конспірації та в диктатури. Відвертаючись від елементів професійних, з певною освітою, енергійна людина відвертається від довіри до органічної ходи прогресу та починає вірувати в катастрофи, а потім й в диктатури гуртків та осіб, котрих катастрофи можуть просунути на авансцену та які самі можуть викликати ці катастрофи»[43–44]. Ці висновки Драгоманова досить органічно випливали з того масиву документальних матеріалів, які він мав у своєму користуванні та видав друком. Зви-

---

[38] Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм.— С. 131.

[39] Драгоманов М. Народні школи на Україні серед життя і письменства в Росії. — Женева, 1878; Драгоманов М. Переднє слово до «Громади» // Громада.— № 1.— С. 41—50.

[40] Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм.— С. 108—110; Драгоманов М. Динамито-анархическая эпидемия й самоуправление; Малоруський інтернаціоналізм // Твори.— Т. 1.— С. 152—160 і т. д.

[41] Див. наприклад: Рудницкая Е. Л. Русская революционная мысль. Демократическая печать, 1864—1873.— М., 1984; Стеклов Ю. М. Михаил Александрович Бакунин.— М., 1934.— Т. 2; Пирумова Н. Бакунин.— М., 1970.

[42] Див.: Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. Огареву.

[43–44] Драгоманов М. Критико-биографический очерк.— С. 44.

чайно, що цей джерельний масив не був на той час вичерпним, але важко не погодитись з кінцевим висновком Михайла Петровича про цього видатного революціонера. Так, підсумовуючи його діяльність, Драгоманов писав, що вона, як в межах І Інтернаціоналу, так й російського революційного руху 70-рр. «...принесла більше шкоди, ніж користі для самої справи, якій він же (Бакунін. — А. К.) хотів послугувати»[45]. При цьому Драгоманов зауважував: «Та звинувачувати в цьому треба не тільки особисті якості самого Бакуніна, але і загальні умови російського життя». І, вірний власному розумінню «педагогічності політики», Михайло Петрович звертався до читача із сумним визнанням того, що російські люди «приречені вчитися не стільки позитивними прикладами, скільки спостереженням помилок попередників та сучасників»[46].

Свідомо акцентуючи увагу саме на негативних оцінках Драгомановим революційної спадщини М. Бакуніна, ми хотіли цим не тільки продемонструвати розбіжність їх позицій, але й показати, що подальша критика бакунізму в російській історіографії та політичній літературі грунтувалася на працях цього історика та публіциста. Водночас критичність Михайла Петровича не є свідченням його цілісного несприйняття як постаті Бакуніна, так і його ідей. Так, коли по смерті останнього почала з'являтися література, що або намагалася дискредитувати цього видатного анархіста, або спрощено тлумачити його діяльність, Драгоманов виступив проти подібних спроб. Зокрема, в газеті «Вольное Слово», що виходила в Женеві за його редакцією, він надрукував статтю «М. А. Бакунин о правде и нравственности в революции», де наводив цитати з листування Бакуніна, які підтверджували моральні вимоги революціонера до своїх однодумців, до чистоти революційної справи[47]. Щоправда, пізніше Драгоманов більш різко висловив своє ставлення до моральності Бакуніна, диференційовано підійшов до його оцінок саме з етичної точки зору, особливо в так званій нечаєвській справі. Він розкрив тісний зв'язок між діями Нечаєва та позицією Бакуніна на початку 70-х рр. і вважав, що перші не досягли б такого розмаху без підтримки Михайла Олександровича. А щодо висновків старого революціонера про невід'ємність революційної боротьби від етичного, загальнолюдського ідеалу та цінностей, які цитував Драгоманов у вищезгаданій статті, то це вже був гіркий, хоча й цілком вірний, висновок Бакуніна із свого попереднього життя, з поразки в планах революційної дії, які Михайло Олександрович пов'язував з Нечаєвим[48]. Співчутливо й з повагою ставився Драгоманов до особистості Бакуніна, його загальнослов'янських ідей, високо цінував його підхід до самостійності українського народу, з інтересом сприймав його спроби створити український журнал і плани щодо революційної роботи на Україні[49]. А співвідносячи ідеї Бакуніна з віддаленою історичною перспективою, Драгоманов вважав, що коли настане час для федеративних ідей, то ім'я цього революціонера здобуде величезну популярність як одного з попередників федералістської партії, для якої Михайло Петрович бачив найкращі політичні перспективи в умовах багатонаціональної Російської імперії[50]. Звичайно, що така висока відзнака бакунінської спадщини насамперед свідчила про цінність

---

[45] Там же.— С. 104.

[46] Там же.

[47] Драгоманов М. М. А. Бакунин о правде и нравственности в революции // Вольное Слово.— 1882.— № 26.

[48] Письма М. А. Бакунина к А. И. Герцену и Н. П. Огареву.— С. 350—352.

[49] Драгоманов М. По вопросу о малорусской литературе // Літературно-публістичні праці.— Т. 1.— С. 389; Драгоманов М. Историческая Польша.— С. 236—246; Грушевський М. З починків українського соціалістичного руху: Начерки і фрагменти // З починків українського соціалістичного руху.—Відень, 1992.— С. 27.

[50] Драгоманов М. Историческая Польша. — С. 236.

«федеративної ідеї» для самого Драгоманова. Однак такі різнобічні оцінки говорять про об'єктивність підходу історика до суперечливої і непересічної особистості Бакуніна.

Протилежним, суто негативним було ставлення Драгоманова до С. Г. Нечаєва і «нечаєвщини» як горезвісного явища в історії російського революційного руху початку 70-х рр. XIX ст. З першого знайомства з цим феноменом за звітами в «Санкт-Петербургских ведомостях» Михайло Драгоманов не залишав його поза своєю увагою. У ньому він вбачав крайній прояв російської революційної традиції, що поєднувала полум'яну віру в найвищу моральність революції та вибір аморальних засобів у діях. З метою протидії цій тенденції Драгоманов і аналізував діяльність Нечаєва, що відбивала драматичну епопею блукань російських революціонерів між Сцилою високих ідейних поривань та Харибдою аморальної вседозволеності.

Драгоманов аналізував діяльність Нечаєва як окремо, так і у спілці з Бакуніним. «...Цілком розуміючи бажання багатьох накинути вуаль на цю частину життя Бакуніна, — писав він, — ми не могли, тим не менше, приховати від нащадків ні фактів, ні листів із цього часу, між іншим і тому, що з приводу стосунків Бакуніна з Нечаєвим на першого кинуто вже чимало бруду і марксистами і консерваторами. Краще вже розповісти правду у всій її документальній наготі, бо тільки правда все виправдовує, тому що все пояснює і, до того ж, вчить нащадків» [51–53]. Драгоманов відзначав, що спочатку, відразу ж після публікації матеріалів процесу в 1871 р., нечаєвщина справила гнітюче враження на молодь, однак пізніше, коли подробиці стерлися з пам'яті, були зроблені навіть окремі спроби ідеалізації Нечаєва та нової популяризації серед молоді його засобів революційної діяльності. У зв'язку з цим Драгоманов доходить цілком слушного висновку: «... Хвороба нечаєвщини сидить глибше і розповсюджена більше, ніж можна було передбачити» [54–55]. Драгоманов усвідомлював феномен Нечаєва як крайній прояв небезпечних тенденцій російського революційного руху, як вияв моральної дезорієнтації, а то й деградації певних революційних кіл, як наслідок впливу задушливої політичної атмосфери в Росії на молодих, навіть чистих душею людей. Він послідовно і пристрасно відстоював неприпустимість виправдання та освячення «теорії» привнесення в революційний рух брехні, підступності, ієзуїтства [56], започаткованих С. Нечаєвим при певному потуранні Бакуніна. Втім, Драгоманов не спинявся лише на етичній критиці нечаєвщини та її пізніших варіантів. Він також зазначав, що принцип «мета виправдовує засоби», якого дотримувався і Нечаєв, «непрактичний для людей з ідеями, тому що відкриває дорогу чистим, професійним шахраям, а оскільки останні спритніші в застосуванні цього приципу, ніж ідеологи, та й залишать їх в дурнях» [57]. «Нечаєвський досвід» Михайло Петрович намагався використати не тільки для прищеплення відрази до аморалізму в середовищі російських революціонерів, де його етична позиція з гострих питань політичної боротьби викликала (незважаючи на окремі спроби дискредитації) загалом високу оцінку [58]. Докладаючи величезних зусиль для створення українського поступово радикального руху, Драгоманов прагнув забезпечити його діяльність у

[51–53] Драгоманов М. Критико-биографический очерк.— С. 101, 102.

[54–55] Там же.— С. 102.

[56] Див.: напр.: Драгоманов М. Терроризм и свобода, муравьи и корова.— Женева, 1880; Драгоманов М. «Народная воля» о централизации революционной борьбы в России.— Женева, 1882; Драгоманов М. К биографии А. И. Желябова // Вольное Слово.— 1882, № 39—40.

[57] Переписка М. Драгоманова з М. Павликом.— Т. 7.— С. 126.

[58] Див. напр.: Любатович О. С. Далекое и недавнее: Воспоминания из жизни революционеров (1878—1889 г.) // Былое.— Петербург, 1906.— № 5.— С. 231, 235; Аксельрод П. Б. Пережитое и передуманное.— Берлин, 1923.

цілковитій згоді з принципом: «Чиста справа вимагає й чистих засобів». Так, у програмі «Вільна Спілка», яка мала значення політичного та організаційного проекту українських опозиційних організацій, він фіксував такі «антинечаєвські» положення: «Будь-яка крадіжка, будь-яка брехня, безумовно, неприпустимі». Так само ж категорично він заперечував і право з боку членів організації на «вбивство навіть шпигуна» [59], засвідчуючи таким чином свою позицію щодо вбивства Нечаєвим студента Іванова. Зазначимо, що це вбивство було схвально зустрінуте в середовищі російських революціонерів, де, крім діячів Російської секції Інтернаціоналу, більшість задовольнилася роз'ясненнями Нечаєва, що Іванова вбито як шпигуна «охранки». Отже, принципи недоторканості людського життя, пріоритетності прав людини в суспільно-політичному розвитку Драгоманов вважав головними у революційній діяльності.

Звернення Драгоманова до початків так званого дійового народництва, яке вийшло на авансцену політичної борьби на початку 70-х рр., допомагає глибше зрозуміти ті процеси, що відбувалися в російському революційному русі. Простежуючи тенденції його розвитку від декабристів, петрашевців, шістдесятників і до революційних угруповань 70-х рр., Драгоманов відзначав інваріантність перспектив російської революції і водночас неодноразово попереджав російських революціонерів про те, що тенденції централізму, якобінства та аморалізму, однобічно зрозумілого революційного прагматизму, які досить виразно заявили про себе з початку 70-х рр., можуть призвести до зворотніх наслідків. А саме до того, що революція в Росії встановить не той справедливий лад, про який мріяли російські та українські революціонери, а щось протилежне, потворне, наприклад «демократичний цесаризм, навіть з **комуністичними замашками**» [60].

Отже, драгомановська історіографічна та політологічна спадщина, при всій її яскраво-публіцистичній спрямованості, містить у собі цінні свідчення з історії російського революційного руху початку 70-х рр. XIX ст., відбиває розуміння істориком генезису багатьох драматичних явищ у середовищі російської революційної демократії. Всю свою енергію та інтелект Драгоманов віддавав справі розвитку на Україні європейсько-поступового демократичного руху і намагався для цього використати позитивний і негативний досвід європейської і російської революційної думки та традиції.

Одержано 01.08.91

Рассматриваются работы М. П. Драгоманова, в которых в историко-политической или литературно-публицистической форме освещаются вопросы российского революционного движения. Главное внимание уделяется его анализу проблемы бакунизма и нечаевщины.

---

[59] Драгоманов М. Вольный Союз — Вільна спілка: Опыт украинской политико-социальной программы.— Женева, 1884.— С. 20.

[60] Драгоманов М. Тираноубийство в России и поведение Западной Европы // Собрание политических сочинений.— Т. 12.— С. 355.

В. М. Зубар (Київ)

Про римську військову організацію у Тавриці в другій половині II ст. н. е.

На основі епіграфічних і археологічних джерел розглядається питання про систему римської військової організації у Тавриці в другій половині II ст., а також з'ясовується проблема так званого Таврійського лімеса, наявність якого у Північному Причорномор'ї стверджував М. І. Ростовцев.

Питання щодо системи організації римських військ, розташованих у II—III ст. в античних містах Північного Причорномор'я, вже неодноразово порушувалося дослідниками [1]. Однак, незважаючи на деякі цікаві спостереження і висновки, до цього часу не можна вважати, що цю проблему розв'язано остаточно. Поява нових джерел, а також нова інтерпретація вже відомих, поряд з розробкою більш загальних питань римської історії і військової організації, дають можливість по-новому подивитися на систему римських залог на Таврійському півострові і проблему так званого Таврійського лімесу *, на існуванні якого останнім часом наполягають деякі дослідники [2].

Основними джерелами з розглядуваної теми є епіграфічні пам'ятки і матеріали археологічних досліджень, що проводилися як до революції, так і у радянський час. Серед них особливе значення має напис Тіберія Плавтія Фелікса Феррунтіана, який було знайдено в африканському місті Ментарі. В ньому сказано, що він, зокрема, був «...trib(unus) milit(um) leg(ionis) I Italicae, praepositus vexillationibus Ponticus aput Scutia(m) et Tauricam...» [3] На основі цього С. О. Беляєв і Е. І. Соломонік слідом за М. І. Ростовцевим зробили висновок, що Т. П. Фелікс Феррунтіан близько 180 р. командував усіма римськими збройними силами у Північному Причорномор'ї. Дослідники також вважали, що до складу військ, підпорядкованих трибуну I Італійського легіону, входила й римська залога Ольвії [4].

Виходячи з того, що Т. П. Фелікс Феррунтіан, який займав посаду трибуна I Італійського легіону, командував вексилляціями** (vexillationibus), Е. І. Соломонік дійшла висновку, що і Флавій Сергіан Сосибій, теж трибун цього легіону, якого згадано ще в одному написі

---

[1] Ростовцев М. И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // Журнал Министерства нар. просвещения.— 1900.— Март.— С. 144 (далее — ЖМНП); Ростовцев М. И. Военная оккупация Ольвии римлянами // Известия археолог. комиссии.— 1915.— Вып. 58.— С. 6—7 (далее ИАК); **Блаватский В. Д. Очерки** военного дела в античных государствах Северного Причерноморья.— М., 1954.— С. 132—136; Беляев С. А. К пониманию CIL, VIII, 619 // Вестник древней истории.— 1968.— № 4.— С. 127—137 (далее — ВДИ); Соломоник Э. И. О пребывании римского флота в Крыму // Античная древность и средние века.— 1973.— Вып. 10.— С. 142—154 (далее — АДСВ); Цветаева Г. А. Боспор и Рим.— М., 1979.— С. 35—39; Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках н. э.— Харьков, 1981.— С. 27—32; Sarnowski T. Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na Północnym wybrézu morza Czernego.— Warszawa, 1988.— S. 142—144.

* Лімес — система оборонних споруд біля державних кордонів Давнього Рима, що створювалися у I—II ст. за досвідом укріплення таборів римських військ.

[2] Буйских С. Б. К проблеме Таврического лимеса // Скифия и Боспор.— Археологические материалы к конференции памяти академика М. И. Ростовцева.— Новочеркасск, 1989.— С. 65—66.

[3] Corpus inscriptionum Latinarum.— Vol. VIII, 619 (далі — CIL); Беляєв С. А. Указ. соч.— С. 128.

[4] Ростовцев М. И. Военная оккупация...— С. 7; Беляев С. А. Указ. соч.— С. 132; Соломоник Э. И. О пребывании...— С. 142.

** Вексилляція — римська залога.

з Херсонеса, займав таку ж посаду [5]. Це, вірогідно, дає можливість стверджувати, що ще два трибуни, Атілій Пріміан й Аррій Алквіад, згадані в листуванні з приводу проституційного податку і в написі з Балаклави, також були представниками вищої провінційної адміністрації у Херсонесі [6]. Причому, судячи з листування, Аррій Алквіад дістав від імператора не тільки вищу військову, а й судову владу [7]. Отже, з 80-х років II ст. нам відомі чотири військових трибуни, резиденцією яких був Херсонес [8].

Для того, щоб з'ясувати питання про те, якими збройними силами керували згадані трибуни, слід звернутися до епіграфічних і археологічних джерел, в яких містяться свідчення про дислокацію римських залог. При цьому слід підкреслити, що, мабуть, римську залогу Ольвії не було включено до складу вексилляцій, які знаходилися під командуванням цих трибунів. На користь саме такого висновку, крім значної відстані Ольвії від Херсонеса, свідчить і той факт, що у другій половині II ст. римською залогою у цьому місті керував центуріон XI Клавдієвого легіону, тоді як залоги у Тавриці складалися із солдатів I Італійського легіону й підпорядкованих йому в оперативному відношенні військовослужбовців допоміжних військ [9]. Думка С. О. Бєляєва про те, що під Скіфією у написі Т. П. Фелікса Феррунтіана слід розуміти степову зону Північного Причорномор'я і, виходячи з цього, говорити про те, що залога Ольвії була підпорядкована військовому трибуну, який знаходився у Херсонесі [10], неприйнятна. Нині добре відомо, що з початку нашої ери степові райони Північного Причорномор'я іменувалися в римських джерелах не як Скіфія, а як Сарматія [11]. Поява сарматського населення на цьому терені була наслідком занепаду колись могутньої Скіфії.

Все це повною мірою стосується і Пантікапея, де знайдено надгробки римських солдатів [12]. Я. Бенеш вважав, що на Боспорі квартирували солдати I Фракійської когорти, яких у Пантікапей і на м. Ай-Тодор було перекинуто з Нижньої Мезії [13]. Крім цього, IV Кіпрська когорта, надгробки солдатів якої також знайдено в Пантікапеї, на думку видавців «Корпусу боспорських написів», з кінця II ст. теж входила до складу збройних сил Нижньої Мезії [14]. Отже, здавалося б, що є всі підстави простежувати зв'язки римської залоги в Пантікапею з Мезійською армією імперії.

Однак нещодавно М. Спейдел і Д. Френч, проаналізувавши надгробки римських солдатів з Пантікапея, дійшли висновку, що ці па-

---

[5] Latyschev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionales Ponti Euxini.— Petropoli, 1916.— № 417 (далі IOSPE 1²); Соломоник Э. И. О пребывании...— С. 143.

[6] Ср.: Ростовцев М. И. Военная оккупация...— С. 7, 10; Соломоник Э. И. О пребывании...— С. 143; Соломоник Э. И. Несколько неизданных надписей Херсонеса и его округи // Нумизматика и эпиграфика.— 1974.— Т. 11.— С. 34—36 (далее НЭ).

[7] Ср.: Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 32.

[8] Наприкінці 50-х років В. В. Борисова під час розкопок так званої цитаделі Херсонеса знайшла залишки будівлі II—III ст., яка, на погляд дослідниці, була резиденцією якогось урядовця, пов'язаного з римською залогою. Докл. див.: Борисова В. В. Раскопки цитадели в 1958—1969 гг. // Сообщения Херсонесского музея.— 1963.— Вып. 3.— С. 45—54 (далее — СХМ).

[9] Ростовцев М. И. Военная оккупация... — С. 12; Зубар В. М. Нотатки з латинської епіграфіки Херсонеса і Харакса // Археологія.— 1990.— № 2.— С. 110.

[10] Беляев С. А. Указ. соч.— С. 134.

[11] Ростовцев М. И. Скифия и Боспор.— Пгр.: Арх. комиссия, 1925.— С. 43—44.

[12] Корпус боспорских надписей №№ 666, 691, 726 (далее—КБН).

[13] Beneš J. Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia.— Praha, 1978.— S. 53. Видавці КБН (№ 666), слідом за Т. Моммзеном, вважали, що надгробок командира фракійської когорти слід пов'язувати з V Фракійською когортою. Докл. див.' Cichorius C. Cohors // RE.— 1900.— Bd. 7.— S. 344; Jarrett M. G. Thracian Units in the Roman Army // Israel Exploration Journal.— 1969.— Vol. 19.— P. 223, NN 33—34.

[14] Cichorius C. Op. cit.— Sp. 277; Beneš J. Op. cit.— S. 29, N 76/39.

м'ятки слід пов'язувати з діяльністю римської адміністрації провінції Віфінія-Понт, яка з часів римсько-боспорської війни середини I ст. здійснювала контроль за Боспорським царством[15]. Саме після остаточного утвердження на Боспорі Котіса I все Чорноморське узбережжя, за винятком невеликої частини Колхіди, перейшло під прямий або опосередкований контроль імперії. Подальші зусилля Риму були спрямовані на зміцнення цього контроля. Від того часу союзна Риму Боспорська держава перебувала під наглядом намісників провінції Віфінія-Понт, а західна частина Північного Причорномор'я, в тому числі Південно-Західна та Південна Таврика аж до сучасної Алушти, контролювалась адміністрацією Нижньої Мезії, що наочно продемонструвала діяльність легата цієї провінції Т. Плавтія Сільвана[16]. Наявність близько 120 р. римського військового поста на м. Ай-Тодор, який було підпорядковано бенефіціарію легата Нижньої Мезії, і розширення масштабів римської військової присутності у Тавриці, починаючи з середини II ст., також свідчить на користь цієї точки зору[17]. Отже, якщо Ольвія і Пантікапей не входили до зони командування трибунів I Італійського легіону, то можна стверджувати, що під їх керівництвом знаходилися лише залоги й пости, дислоковані у Південно-Західному і Південному Криму.

Нині можна вважати встановленим, що центром римської військової присутності у Тавриці з середини II ст. став Херсонес, де у другій половині II ст. знаходилися солдати I Італійського легіону, військовослужбовці II Луцензієвої когорти та кораблі Мезійського флоту[18]. Другим за своїм стратегічним значенням був Харакс, залогу якого теж складали солдати I Італійського легіону. Причому, виходячи з легенди клейма на цеглині з розкопок на м. Ай-Тодор, залога Харакса в організаційному відношенні була вже не військовим постом, а окремою вексилляцією з центуріоном на чолі[19].

Крім Херсонеса та Харакса, сліди перебування римських військ зафіксовано на Гераклейському півострові, біля сучасної Балаклави, на північній стороні м. Севастополя, на городищі Альма-Кермен, у середній течії р. Альми і в Алуштинській долині[20]. Не виключено, що римська залога містилася і на Усть-Альмінському городищі.

Свого часу О. М. Щеглов зробив припущення, що Усть-Альмінське городище слід розглядати як римський військовий табір, збудований на місці більш раннього поселення, і ототожнював його з Дандаюкою Птоломея[21]. Однак Т. М. Висотська не погодилася з цим і навела цілу низку аргументів, які, на її думку, спростовували висновок О. М. Щеглова[22]. Дискусія між О. М. Щегловим і Т. М. Висотською точилася у той час, коли Усть-Альмінське городище було ще погано вивчено. Результати розкопок, проведених протягом 70-х — 80-х рр.,

---

[15] Speidel M. P., French D. N. Bithynian Toroops in the Kingdom of Bosporus // Epigraphica Anatolica.—1985.— heft 6.— P. 97—102.

[16] Докл. див.: Зубар В. М. Про похід Плавтія Сільвана в Крим // Археологія.— 1988.— Вып. 63.— С. 19—29.

[17] Зубар В. М. Нотатки...— С. 113.

[18] Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 28—29.

[19] CIL, III, 14215[4]; Ростовцев М. И. Римские гарнизоны...— С. 151; Блаватский В. Д. Харакс // МИА.— 1951.— № 19.— С. 269; Про це свідчить не тільки вже видана епіграфічна пам'ятка (IOSPE, I[2], № 677), але і напис, знайдений у 1984 р. на м. Ай-Тодор, в якому, згідно з повідомленням К. К. Орлова, йдеться про вексилляцію.

[20] Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 29—31; Мыц В. Л. Позднеантичные памятники Алуштинской долины // Скифия и Боспор.— Археологические материалы к конференции памяти академика М. И. Ростовцева.— Новочеркасск, 1989.— С. 77—79.

[21] Щеглов А. Н. Разведки на западном побережье Крыма // СХМ.— 1961.— Вып. 2.— С. 80; Щеглов А. Н. Заметки по древней географии и топографии Сарматии и Тавриды // ВДИ.— 1965.— № 2.— С. 112.

[22] Высотская Т. Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму.— Киев, 1972.— С. 23—24.

змушують погодитися з Т. М. Висотською. Однак це не виключає можливості розміщення на цьому городищі римської залоги або поста. На користь цього свідчить перебудова оборонної системи городища у II ст. і спорудження поверх більш ранньої стіни валу, лінія якого не збігалася з напрямком цієї стіни[23]. Як відомо, на території римських провінцій та кордонах імперії римляни широко застосовували рови й вали як інженерні споруди проти ворога[24]. Тому можна припустити, що перебудову оборонних споруд Усть-Альмінського городища було здійснено силами римських солдатів[25].

Отже, у другій половині II ст. римські залоги й пости (statio) було розміщено на Південному березі Криму аж до сучасної Алушти на сході і у Південно-Західній Тавриці до середньої течії р. Альми на півночі. Топографія пам'яток, на яких зафіксовані сліди перебування римських військ, вже сама по собі свідчить про певну систему і дає підстави припускати наявність єдиного римського військового командування з центром у Херсонесі. Виходячи з цього, не буде великим перебільшенням зазначити, що на чолі всіх римських експедиційних сил у Тавриці стояли військові трибуни, про яких іде мова у епіграфічних пам'ятках і які, у свою чергу, були підпорядковані легату Нижньої Мезії.

Е. І. Соломонік зазначала, що Флавій Сергіан Сосібій, трибун I Італійського легіону, якому трієрарх Тіт Аврелій Секунд поставив посвяту, був командиром херсонеської вексилляції і йому підпорядковувалися короблі Мезійської ескадри, основною стоянкою яких в Північному Причорномор'ї був Херсонес[26]. Однак посвята Тіта Аврелія Секунда не дає можливості робити такий однозначний висновок. З неї ясно, що трієрарх служив під командуванням Флавія Сергіана Сосібія, який, за М. І. Ростовцевим, займав ту ж посаду, що і Т. П. Фелікс Феррунтіан[27]. Це добре узгоджується з текстом присвячення Юпітеру від імені Теренція, яке він поставив разом з ординаторами та трієрархами. Згадка у цьому написі кількох посад моряків Мезійського флоту, мабуть, дає можливість зробити висновок про те, що загін римських військових кораблів не входив до складу херсонеської вексилляції, а знаходився під безпосереднім командуванням препозита усіх римських військових сил у цьому районі[28]. Включення римських військових кораблів до складу херсонеської вексилляції малоймовірно і тому, що основним завданням їх команд була охорона морських комунікацій та узбережжя Таврики. Це не могло входити до меж компетенції командира херсонеської залоги, а було прерогативою саме препозита усіх римських збройних сил у цьому районі[29].

Як свідчать епіграфічні джерела, римська залога Херсонеса в організаційному відношенні була вексилляцією, виділеною із складу

---

[23] Высотская Т. Н., Лобода И. И., Скорый С. А. Раскопки Усть-Альминского городища и некрополя.— АО за 1976.— М., 1977.— С. 280; Высотская Т. Н., Лобода И. И. Раскопки Усть-Альминского городища и некрополя.— А. О. за 1977.— М., 1978.— С. 310; Высотская Т. Н. Своеобразие культуры поздних скифов в Крыму // Население и культура Крыма в первые века н. э.— Киев, 1982.— С. 7.

[24] Veget., I, 24; III, 8; IV, 28; Vladescu C. M. Armata Romană în Dacia Inferior.— Bucuresti, 1983.— P. 290.

[25] У працях Т. М. Висотської з незрозумілих причин не було наведено характеристику системи валів, що добре простежуються на місцевості. Ці споруди — унікальне явище і потребують подальшого спеціального вивчення.

[26] IOSPE, I², № 417; Соломоник Э. И. О пребывании...— С. 143—144.

[27] Ростовцев М. И. Римские гарнизоны...— С. 146 и сл.; Ср.: Беляев С. А. Указ. соч.— С. 128.

[28] Пор.: Спейдел М. П. Капитаны и центурионы в Херсонесе // ВДИ.— 1988.— № 3.— С. 119—121.

[29] Ростовцев М. И. Новые латинские надписи с Юга России // ИАК.— 1909.— Вып. 33.— С. 8.

Мезійської армії[30]. Причому, наскільки можна судити з наявних даних, вона була гарнізонною,— чим і пояснюється її змішаний характер[31]. На чолі херсонеської вексилляції, як і в Тірі, Ольвії та Хараксі, стояли центуріони, один з яких, Валерій Максим, згадується в листуванні з приводу проституційного податку[32]. Крім цього, у Херсонесі протягом другої половини II ст. знаходилася резиденція військового трибуна I Італійського легіону, на якого було покладено не тільки військове командування римськими збройними силами у Тавриці, а й вирішення громадянських справ, пов'язаних з податками, про що свідчить згаданий напис.

У римській армії трибуни звичайно командували кількома вексилляціями[33], а це, у свою чергу, дає змогу вважати Т. П. Фелікса Феррунтіана та інших трибунів верховними представниками римської адміністрації, яким було підпорядковано не тільки вексилляції Херсонеса та Харакса, а й більш дрібні пости у Південно-Західному та Південному Криму.

В літературі вже зазначалося, що основним завданням римських військ, дислокованих у Тавриці, був не тільки захист Херсонеса від варварів, а й контроль за плаванням римських кораблів уздовж Південного берега Криму. На користь такого висновку говорить ітінерарій * початку III ст. з Дура-Європос[34]. Якщо порівняти цей ітінерарій з періплом Арріана[35], то стане зрозумілим, що морський шлях, який використовувався римлянами, проходив уздовж Західного узбережжя Чорного моря через Херсонес і далі уздовж Південного берега Криму — на Кавказ[36]. Отже, виходить, що у II—III ст. Чорне море стало внутрішнім римським морем, а на його східному узбережжі була побудована ціла система укріплень, на залоги яких було покладено завдання охорони цього морського шляху[37].

Аналогічна система, мабуть, існувала і на Південному березі Таврики. У всякому разі розміщення на м. Ай-Тодор сильної римської залоги, а також деякі топоніми Криму свідчать на користь такого припущення. М. І. Репников і В. М. Дьяков вважали, що римські залоги чи пости вірогідно розташовувалися на м. Сарич, Ласпі, Айя-Бурун, Аю-Дазі, Кошці і Кастеллі. Однак поки що це залишається цікавою гіпотезою, оскільки сліди перебування римських військ у вказаних пунктах поки що не виявлено[38]. Цілком можливо, з одним з таких приморських військових постів, завданням якого була охорона судноплавства вздовж Західного берега Криму, слід пов'язувати залишки

---

[30] IOSPE, I², № 404.

[31] CIL, III, 600, 6627, 7449; Domaszewski A. Die Rangordung des römischen Heeres.— Wien, Köln, 1981.— S. 136.

[32] IOSPE, I², N 404; Sarnowski T. Op. cit.— S. 144.

[33] Domaszewski A. Op. cit.— S. 136; Neumann A. Vexillatio // Pauli — Wissowa — Kroll. Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft 1958.— Bd. VIII.— T. 2.— Sp. 2444 (далі — RE); Saxer R. Untersuhungen zu den Vexilationen der römischen Kaiserheeres von Augustus bis Diokletian // Epigraphische Studien.— 1967.— 1.— S. 120—121.

[34] Cumont F. Un exirait d'une carte Romanine d'etat-major // La Géographie.— 1925.— Vol. 43.— P. 1—5; Бешевлиев Б. Долен Дунав в античната картография // Археология.— 1985.— Кн. 2.— С. 2, обр. 1.

* Ітінерарій — подорожня.

[35] Arr. Perip., 9.

[36] Ельницкий Л. А. Новый источник по географии древнего Северного Причерноморья // ВДИ.— 1937.— № 1.— С. 244.

[37] Леквинадзе В. А. Понтийский лимес // ВДИ.— 1969.— № 2.— С. 77—89; Спейдел М. П. Древнейший манускрипт с территории СССР. Письмо из римской крепости Ансар // ВДИ.— 1985.— № 4.— С. 176—178; Кигурадзе Н. Ш., Лордкипанидзе Г. А., Тодуа Т. Т. Клейма XV легиона из Пицендского городища // ВДИ.— 1987.— № 2.— С. 89, рис. 1.

[38] Докл. див.: Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 30—31.

святилища, відкритого на Сакському пересипу[39]. Однак, виходячи з того, що там був відсутній культурний шар, таку можливість можна лише припускати.

Слід також підкреслити, що висновок С. О. Беляєва про наявність сухопутної дороги з Мезії у Таврику, який нещодавно підтримав С. Б. Буйський, нині не може вважатися вірним[40], оскільки джерела свідчать, що на північ від Дунаю римських шляхів не існувало[41]. До того ж, воєнно-політичні умови, що склалися у степовій зоні Північного Причорномор'я, через яку повинен був приходити цей шлях, не дозволяють навіть припускати, що римські війська протягом перших століть нашої ери могли пересуватись через території, зайняті сарматськими племенами або пізніми скіфами. Все це свідчить на користь того, що єдиним шляхом, який зв'язував античні міста Північного Причорномор'я з Нижньою Мезією, був морський — уздовж західного узбережжя і Таврики. Саме цим і було зумовлено розміщення сильних залог у Херсонесі і на м. Ай-Тодор, а, можливо, і в районі сучасної Алушти.

Однак не слід думати, що єдиним завданням римських військ у Тавриці була охорона узбережжя і судноплавства від піратських акцій варварського населення. Крім узбережжя, сліди римської воєнної присутності зафіксовані в деяких пунктах Південно-Західного Криму, куди могли направлятися солдати із складу залог Херсонеса і Харакса. Це дає можливість стверджувати, що римські війська у другій половині II ст. контролювали не лише морське узбережжя, а й порівняно великі території у Південно-Західному Криму аж до середньої течії р. Альми, що були значно віддалені від морських комунікацій.

Можливо, ще одним опосередкованим аргументом на користь цієї думки може бути дуже цікаве спостереження Е. І. Соломонік, зроблене у ході інтерпретації напису Т. П. Фелікса Феррунтіана. Виходячи з того, що apud з акусативом звичайно перекладається не як «у», а «біля», вона переклала зазначене місце напису не як «у Скіфії»[42], а «біля берегів Скіфії і Таврики»[43]. Враховуючи, що під Скіфією у II ст. скоріш за все слід розуміти степовий та передгірський Крим, цей фрагмент напису може бути інтерпретований як «біля кордонів Скіфії і Таврики». Саме такий переклад, на нашу думку, більш вірно відбиває дійсне розміщення римських вексилляцій у Північному Причорномор'ї.

Якщо всі пункти, де знайдено матеріали, які свідчать про присутність римських військ, вважати місцями розміщення залог або постів, то треба визнати, що дислокація римських військових підрозділів у Тавриці дуже близька (якщо не тотожня) до розміщення військ у прикордонних районах імперії[44]. Проте сьогодні все ж не можна говорити про існування тут спеціального Таврійського лімесу, оскільки для цього немає будь-яких переконливих матеріалів[45]. Разом з цим, при-

[39] Ланцов С. Б. Позднеантичное святилище на Сакской пересыпи // Тезисы докладов Крымской научной конференции «Проблемы античной культуры».— Симферополь, 1988.— Ч. 3.— С. 249—230.

[40] Беляев С. А. Указ. соч.— С. 135—136, прим. 46; Ср.: Буйских С. Б. Римские лагеря в Буго-Днестровском междуречье // История и археология Нижнего Подунавья.— Тезисы докладов.— Рени, 1989.— С. 73—74.

[41] Miller K. Itineraria Romana.— Stuttgart, 1916.— S. 294—592; Ельницкий. Указ. соч.— С. 243.

[42] Беляев С. А. Указ. соч.— С. 128.

[43] Соломоник Э. И. О пребывании...— С. 144.

[44] Baatz D. Der römische Limes.— Berlin, 1975.— S. 55; Roxan M. The auxilia of Mauretania Tingtana // Latomus.— 1973.— t. 32.— fasc. 4.— P. 842; Luttwakk Ed. N. The Grand Strategy of Roman Empire. From the First Century A. D. to the Third.— Baltimore, 1976.— P. 61—80; Vladescŭ C. M. Op. cit.— P. 69—130 etc.

[45] IOSPE, 1^2, P. 510; Дьяков В. Н. Древности Ай-Тодора. — Ялта, 1930. — С. 32—34; Дьяков В. Н. Оккупация Таврики Римом в I в. н. э. // ВДИ.— 1941.— № 1.— С. 94—97; Буйских С. Б. К проблеме...— С. 65—66; Кадеев В. И. Указ. соч.— С. 31.

сутність римських військовослужбовців не тільки у Херсонесі, а й в інших пунктах Таврики, а також певна система захисту Південно-Західного і Південного Криму, дуже близька до організації римських лімесів, дає підстави говорити про те, що у даному випадку римські війська захищали не кордони імперії, а лише підходи до них, як наприклад, це було у Східному Причорномор'ї [46]. Таке положення давало можливість римській адміністрації проводити в життя свою політику не тільки щодо «вільного» Херсонеса, а й тримати під своїм контролем певну частину варварського населення, що мешкало у Тавриці [47].

Таким чином, епіграфічні та археологічні джерела дають можливість припустити, що у 80-і роки II ст. у Тавриці остаточно склалася система єдиного командування римськими військами, на чолі якої стояли трибуни I Італійського легіону. Саме цим трибунам були підпорядковані не тільки сухопутні вексилляції та пости, а й кораблі Мезійської ескадри, які знаходилися в Херсонесі. Вірогідно, що ця система організації римських експедиційних сил існувала і пізніше, коли наприкінці II — на початку III ст. солдатів I Італійського легіону змінили військовослужбовці XI Клавдієвого легіону [48]. На користь такого висновку свідчать, зокрема, вівтарі з посвятами від імені Тіта Флавія Цельсіна, знайдені у Херсонесі і Хараксі [49].

Розміщення римських військ на території Таврики та наявність там чіткої системи військового контролю не тільки за узбережжям, а й територіями аж до середньої течії р. Альми, дають підстави говорити, що населення цих районів у другій половині II — першій половині III ст. було включене до сфери воєнно-політичного та економічного впливу Римської імперії і Херсонеса. Тому нині без урахування цього, мабуть, не можна об'єктивно вивчати історичний і соціально-економічний розвиток як Херсонеса, так і гетерогенного населення Південно-Західної і Південної Таврики у другій половині II — першій половині III ст.

Одержано 20.11.90

На основе этнографических и археологических источников рассматривается вопрос о системе римской военной организации в Таврике во второй половине II в., а также выясняется проблема так называемого Таврического лимеса, о наличии которого в Северном Причерноморье утверждал М. И. Ростовцев.

---

[46] Fabricius E. Limes // RE.— 1927.— Bd. 13.— t. 1.— Sp. 580, Ростовцев М. И. Военная оккупация...— С. 11; Леквинадзе В. А. Понтийский лимес // ВДИ.— 1969.— № 2.— С. 91.

[47] Szilagyi J. Roman Garrisons Stationed at the Northen Pannonian.— Quad Frontier Sector of the Impire // Acta Archeologia Hungaricae.— T. 2.— fasc. 1—4.— P. 189—222; Тудор Д. Киликийская когорта в Малой Скифии и Тавриде // МИА ЮЗ СССР и РНР.— Кишинев; 1960.— С. 250—251; Спейдел М. П. Древнейший...— С. 176.

[48] Зубар В. М. Нотатки...— С. 110.

[49] IOSPE, I², № 675; Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического.— М., 1983.— С. 39—40, № 12.

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Л. Д. Насєдкіна (Київ)

Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х — 30-ті роки)

У статті висвітлюється маловідома сторінка історії національно-державного будівництва на Україні в 20—30-ті роки. Розглядаються обставини створення й існування грецьких національних сільрад та районів, причини їх ліквідації.

Здійснення національно-державного будівництва серед національних меншостей України, зокрема греків, діяльність створених при цьому адміністративно-територіальних одиниць досі залишається маловивченою сторінкою історії міжнаціональних відносин у нашій республіці в 20—30-ті рр.[1] А між тим розробка радянським урядом теоретичних засад національно-державного будівництва і перехід, починаючи з 1924 р., до її проведення безпосередньо вплинули на долю грецького населення України. Одним з невідкладних завдань Центральної комісії національних меншостей (ЦКНМ), створеної в квітні 1924 р. при ВУЦВК, було виділення грецьких сільрад і районів на протязі 1924—1925 рр.[2] Проте за цю справу не можна було братися раніше, ніж був проведений огляд населених пунктів республіки, де переважали греки.

Восени 1925 р. комісія ВУЦВК провела обстеження грецької людності Приазов'я. Це дало фактичний матеріал для розробки програми національно-державного будівництва для цієї нацменшості. Попередні підсумки обстеження виявили життєвість ідеї автономізації в широких колах грецького суспільства *. Проте слід зазначити, що розуміння цілей її проведення радянським урядом і певним прошарком грецького населення було різним. Значна частина інтелігенції і селянства вбачали в ній можливість повернути даровані Катериною II пільги[3], насамперед «національні землі», що були захоплені сусідніми українськими та російськими селами за часів воєнного комунізму, коли греки підпали під поселищне розкуркулення[4]. Ці верстви насе-

---

[1] Ялі С. Про роботу серед греків України // Вісті ВУЦВК.— 1927.— № 6.— С. 3; Демченко М. Національне питання та пролетаріат.—Х.; К., 1930; Ялі С. Греки в УСРР.— Харків, 1931; Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии (Национальные меньшинства на Украине) // Революция и национальности.— 1931.— № 9.— С. 35—44; Глинский А. Б. Национальные меньшинства на Украине.— Х.; К.— 1931; Мац Д. На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины // Революция и национальности.— 1935.— № 6.— С. 56—63; Болтенкова Л. Ф. Интернационализм в действии.— М., 1988; Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20—30-х рр. // Укр. іст. журн.— 1990.— № 1.— С. 51—64.

[2] Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 413, оп. 1, спр. 5, арк. 2.

* Ліквідація в 1859 р. Грецької округи (з внутрішнім самоврядуванням), що існувала як альтернатива кріпосницьким відносинам тодішньої Росії, з притаманними національній автономії взаємодопомогою та елементами національної єдності, сприймалася в середовищі греків Приазов'я як історична несправедливість. Тому спроби її відновлення робилися неодноразово (це було, наприклад, програмною вимогою Маріупольської спілки еллінів у 1917 р.).

[3] ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 100, арк. 44—72.

[4] Там же, ф. 539, оп. 4, спр. 744, арк. 8—10; ф. 413, оп. 1, спр. 100, арк. 53.

лення недовірливо, а подекуди і вороже сприйняли ідею проведення грецизації *, бо бачили велику зрусифікованість греків. Отже, цей суспільний прошарок сприймав створення грецьких адміністративно-територіальних одиниць лише як знаряддя захисту своїх національних, а вірніше, корпоративних інтересів.

Український уряд завдання автономізації серед національних меншостей розглядав під іншим кутом зору. Ось як його пізніше конкретизував М. О. Скрипник: «...Національна сільрада чи національний район...— це не лише орган самоврядування, це взагалі не є ніякий орган національної персональної автономії, а це є орган пролетарської влади» [5]. Тобто національні адміністративно-територіальні одиниці розглядалися насамперед як засіб залучення широких кіл нацменшостей до соціалістичного будівництва, прискорення їх соціально-економічного та культурного розвитку [6].

14 листопада 1925 р. на засіданні ЦКНМ була накреслена широка програма роботи серед грецької нацменшості. Одним з важливих завдань було проведення районування в місцях компактного проживання греків [7]. За переписом 1926 р., 93,3% греків України проживало в Маріупольській і Сталінській округах. Загалом у республіці проживало 104 666 греків. Міське населення становило 10,3%, сільське — 89,7% [8]. 6808 чол. жило в містах Маріуполі та Сталіно, але вони були дуже розпорошені (в Маріуполі греки становили 12% населення) й зрусифіковані. Національно-державне будівництво легше було провести серед сільського населення, що становило не лише переважну більшість (89,7%), але й розміщувалося в небагатьох селах майже не розбавлених представниками інших національностей — лише 2,5% грецької людності проживало в змішаних селах [9].

Компактність грецького населення полегшувала виділення не тільки національних сільрад **, а й районів. Грецькі села в Приазов'ї виділялися серед інших своїми розмірами і скупченістю населення. В середині 20-х рр. більшість їх значно перевищувала норми, встановлені урядом *** для формування національних адміністративно-територіальних одиниць. Наприклад, у с. Ялта налічувалося 6022 жителя, в Мангуші — 5701, Сартані — 5141, Великій Янисолі — 4779, Бешеві — 5051, Богатирі — 3872, Стилі — 4485. Ці селища розташовувалися на місці колишніх грецьких колоній (вони були об'єднані в Грецьку національну округу). В Приазов'ї було досить районів, де греки становили значну частину населення. Наприклад, у Жовтневому районі їх було 24,5%, Бешевському — 24,7%, Ст. Керменчицькому — 26,95%, Новоселівському — 29,3%, Республіканському — 35,2%, Велико-Янисольському — 43,3%, Старо-Каранському — 47,52%, Ялтинському — 79,95% [10].

За таких умов уряд України розпочав роботу по районуванню грецьких селищ, де ще в кінці 1925 р.— на початку 1926 р. було виді-

---

* Переведення навчального процесу та культурного життя на новогрецьку (в греко-еллінських) і татарську (в греко-татарських селах) мови.

[5] Скрипник М. О. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України) // Укр. іст. журн.— 1989.— № 11.— С. 108.

[6] ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 482, арк. 3.

[7] Там же, спр. 47, арк. 8.

[8] Ялі С. Греки в УСРР.— С. 62, 97.

[9] ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 224, арк. 61.

** Адміністративне розмежування на Україні в 1923 р., хоч і не мало метою виділення рад за національними ознаками, фактично враховувало національний момент при створенні низових адміністративних одиниць. Тому оформлення грецьких сільрад було проведено майже автоматично (ЦДАВО України, ф. 1, оп. 2, спр. 671, арк. 35; спр. 1057, арк. 29, 40; ф. 5, оп. 1, спр. 22, арк. 37).

*** IV сесія ВУЦВК 8-го скликання (15—19 лютого 1925 р.) встановила такі норми для створення адміністративно-територіальних одиниць національних меншостей: сільради — 500 чол., району — 10 000 (Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине.— Х., 1927.— С. 19).

[10] Ялі С. Греки в УСРР.— С. 71, 98; ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 69, арк. 40.

лено 30 грецьких сільрад, з них 16 — греко-еллінських та 14 — греко-татарських *. 19 січня 1926 р. Президія ВУЦВК прийняла постанову «Про розробку питання про відокремлення грецьких районів і приєднання грецьких селищ Сталінської округи до Маріупольської». 29 січня 1926 р. на засіданні Центральної адміністративно-територіальної комісії (ЦАТК) при ВУЦВК було вирішено розробити питання щодо виділення районів з переважною кількістю грецького населення. 20 травня 1926 р. це питання розглядалося на засіданні ЦКНМ [11]. Виявилося, що розв'язати його швидко не можна, оскільки грецьке населення після адміністративних змін 1923 р. було розподілене між двома округами ** і, звичайно, ця проблема безпосередньо торкалася інтересів обох. Майже протягом 1926 р. Маріупольський окружний виконком розробляв проект виділення національних грецьких районів. Проект вимагав вилучення із Сталінської округи Велико-Янисольської, Стильської грецьких сільрад Андріївського району, а також Павлівського українського району (з населенням 42 434 чол.) [12]. Такі зміни в адміністративному поділі мали об'єднати грецьке населення в дореволюційних межах на території Маріупольщини. Різко змінилася б і питома вага греків у тих 6-ти районах, що їх можна було створити згідно з проектом. У Велико-Янисольському районі греки становили б 92% населення, Стильському — 91%, Мало-Янисольському — 9%, Мангуському — 89%, Ігнатівському — 80%, Сартанському — 52% [13].

Проте перспектива віддати південно-східну частину своєї території викликала опір Сталінського окружного виконкому. Ця обставина, а також небажання загострювати земельні суперечки між грецькими й українськими селами, що велися ще з часів громадянської війни, спонукали український уряд відкласти поспішне проведення районування грецьких селищ і зробити лише пробні кроки в цьому напрямі. 13 серпня 1927 р. на засіданні ЦАТК проект Маріупольського ОВКу з «економічних та адміністративних міркувань» був відхилений. На ньому було також визнано за доцільне з певними адміністративними змінами оформити Мангуський і Сартанський національні райони. Лише 30 травня 1928 р. Президія ВУЦВКу затвердила постанову «Про створення національних грецьких районів на терені Маріупольської округи» [14]. Так було створено два перші грецькі національні райони — Мангуський і Сартанський. Їх виділення було результатом великої підготовчої роботи, законодавчо оформило давні побажання певних прошарків населення, чим викликало зацікавленість не тільки місцевих національних сил, а й грецької місії в СРСР.

Підготовча робота по виділенню грецького району проводилась і в Сталінській окрузі. 9 жовтня 1928 р. ВУЦВК затвердив постанову ЦАТК «Про районування грецької національності на території Сталінської округи». Згідно з нею було розформовано Андріївський район, а його грецькі сільради (Богатирську, Констянтинопільську, Улаклицьку, Ново-Богатирську) приєднано до Велико-Янисольського району і таким чином оформлено Велико-Янисольський район [15].

Протягом 1928 р. у Приазов'ї було створено 3 національні грецькі райони: Мангуський (питома вага грецького населення становила

---

* Таким чином національними сільрадами було охоплено 87,2% грецького населення України та 97,3% сільського (ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 382, арк. 41).

[11] ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 152, арк. 92; ф. 1, оп. 3, спр. 169, арк. 6.

** У той час на території Маріупольщини існувало 19, а Сталінщини — 11 грецьких сільрад (ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 135, арк. 102).

[12] Там же, ф. 413, оп. 1, спр. 157, арк. 33.

[13] Там же, арк. 34.

[14] Там же, спр. 30, арк. 20; спр. 420, арк. 45; ф. 1, оп. 3, спр. 169, арк. 3—4; спр. 354, арк. 220.

[15] Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 169, арк. 1; ф. 413, оп. 1, спр. 420, арк. 46—50.

77,2%), Сартанський (58,9%), Велико-Янисольський (58,6%)[16]. Слід зазначити, що оформлення грецьких районів було прискорено у зв'язку із відзначенням у 1928 р. 150-річчя виселення греків з Криму. Створення грецьких національних районів мало зайняти почесне місце в ідеологічній кампанії, що розгорнулася при цьому.

У 1930 р. Маріупольський ОВК вживав заходів щодо виділення ще одного грецького району в межах Старо-Каранського та Жовтневого районів[17]. Але ці заходи не викликали зацікавленості з боку центральних державних органів. Країна переходила до проведення суцільної колективізації. Опір цій політиці з боку «єдиного фронту національних меншостей» зробив неможливим проведення довготермінових проектів у сфері національно-державного будівництва.

У кінці 1930 р. ЦКНМ вирішила остаточно завершити виділення національних адміністративно-територіальних одиниць. Виступаючи з доповіддю на II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншостей, що відбулася 28 листопада 1930 р., член ЦКНМ А. Б. Глінський констатував, що «в основному робота по створенню національних районів вже проведена»[18]. Таким чином, було визнано завершеність політики районування нечисленних етнічних компонентів, що, по суті, було першим симптомом закостеніння національно-державної структури країни.

Тому не дивно, що коли чергова зміна напрямів внутрішньої політики держави в 1930 р. привела до ліквідації триступеневої системи управління, це не викликало збільшення кількості грецьких районів, хоча реорганізація Сталінської та Маріупольської округ і об'єднання грецьких селищ у межах однієї територіальної одиниці, здавалося б, сприяли цьому[19]. Проект ЦАТК і ЦКНМ 1931 р. щодо утворення 3-х грецьких районів лишився на папері. У 1932 р. на Україні існувало лише 3 грецькі національні райони, що об'єднували 14 грецьких сільрад з 30[20].

Подальший розвиток адміністративної системи країни і викликані ним зміни в адміністративно-територіальному устрою (мається на увазі перехід на обласну систему управління) безпосередньо позначилися на кількості грецьких національних районів. 2 липня 1932 р. ЦВК України прийняв постанову про утворення в УСРР Донецької області. Цією постановою Сартанський і Мангуський райони були розформовані й приєднані до Маріупольської міськради. Згідно з інструкцією «Про порядок ліквідації деяких районів у зв'язку з утворенням областей на території України» були ліквідовані й їх РВК[21]. Таким чином, в республіці лишився фактично один грецький національний район, який в умовах проведення суцільної колективізації, наступу на «націоналістів усіх гатунків», голодомору 1933 р., все більше втрачав ознаки національної адміністративно-територіальної одиниці.

Слід зазначити, що після прийняття в 1936 р. нової союзної Конституції національні сільради і райони втратили правові гарантії свого існування. Адже в ній, на відміну від союзної Конституції 1924 р. і Конституції УСРР 1929 р.[22], окремо не оговорювалася можливість створення національними меншостями своїх адміністративних одиниць.

---

[16] Ялі С. Греки в УСРР.— С. 72.

[17] ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 440, арк. 52.

[18] Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. 27—30 ноября 1930 г.: Стеногр. отчет и постановления.— Москва; Харьков; Минск, 1931.— С. 48.

[19] ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 529, арк. 27. Згадаємо, що тепер план організації грецьких національних районів Маріупольського ОВКу (1926 р.) можна було втілити повністю без будь-яких адміністративних перешкод.

[20] ЦДАВО України, ф. 1, оп. 8, спр. 23, арк. 18.

[21] Там же, арк. 40, 45, 89, 94.

[22] История советской Конституции (в документах). 1917—1956 гг.— М., 1957.— С. 517, 743—744.

За таких умов напередодні Великої Вітчизняної війни національні райони та ради фактично перестали існувати.

Отже, в кінці 30—40-х рр. авторитарним рішенням всі національні сільради й райони були ліквідовані * без жодних пояснень щодо причин цієї акції. Саме тому в сучасній історичній літературі [23] їх винищення розглядалося, як прояв свавілля Сталіна в контексті загального наступу на прояви «націоналізму» всіх гатунків. При цьому ліквідовані інститути аргіогі розглядалися як, безумовно, плідні в їх діяльності, життєдайні і т. д. **

Проте досить багатий фактичний матеріал, який ми маємо завдяки творчій роботі ЦКНМ по ревізуванню грецьких сільрад і районів, дає змогу детальніше розглянути їх дійсний стан і простежити деякі тенденції розвитку політики уряду щодо греків України.

Вперше огляд грецьких національних сільрад знаходимо у матеріалах ЦКНМ за 1926 р.*** Сільради являли собою штучні утворення, слабо пов'язані із повсякденним життям селянства. Їх робота зводилася до ведення листування з районним керівництвом та виконання його розпоряджень. Населення участі в їх діяльності практично не брало (не останню роль у цьому відігравала специфіка сільського життя). Голова сільради, по суті, замінив старосту. Крім того, застосування принципу класового підходу до підбору голови й секретаря не завжди вело до обрання дійсно достойних кандидатур. У результаті чого до влади потрапила значна кількість людей, які уявляли себе царками на новій посаді, використовували її для особистого збагачення.

Стан національних рад, в тому числі й грецьких, розглядався на I Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншостей, що відбулася 8—11 січня 1927 р. На ній зокрема, зазначалося, що створення національних адміністративно-територіальних одиниць привело до масового залучення трудящих у радянське будівництво, сприяло розвитку господарчої і культурної ініціативи їх населення [24]. На нараді були також накреслені основні напрямки для поліпшення роботи національних рад.

І на нараді, й пізніше кадрова політика, без сумніву, розглядалася як одне з найголовніших знарядь доведення національних сільрад і районів до відповідного рівня. Аналіз результатів виборчих кампаній 1924/25, 1926/27, 1928/29, 1930/31 і частково 1931/32 рр. **** показує, що результати зазнавали постійного впливу з боку загальної соціальної політики уряду в другій половині 20-х рр., а їх співставлення з ходом виборчих кампаній серед інших національних меншостей свідчить про те, що показники штучно підганялися під середньостатистичні дані.

Це, наприклад, проявляється в поступовому зростанні питомої ваги комуністів, КСМ, КНС, наймитів (за рахунок середніх і заможних верств населення) у складі рад, підвищенні відсотка позбавленців, а також у явному висуванні зовнішніх атрибутів розвитку народовладдя (а саме: відсоток загальної явки та участь у зборах жінок). Між тим

---

* За часом знищення національних адміністративно-територіальних одиниць збігається з репресіями представників національної інтелігенції грецького та інших народів України, закриттям учбових закладів з національною мовою викладання // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР.— 1938.— № 6.— С. 9—12; № 7.— С. 2—3.

[23] Бугай Н. Ф. К вопросу о депортации народов в СССР в 30—40-е гг. // История СССР.— 1989.— № 6.— С. 135.

** Здається, що такий підхід є наслідком поширеного у 20—30-х рр. погляду на національні автономії, як на зразок вирішення національного питання // Мац Д. На высоком подъеме...— С. 56—58, 62—63.

*** В цьому році обстеження, як і більшість дальших, проводилося завідуючим грецькою секцією ЦКНМ С. Г. Ялі, що, між іншим, полегшує опрацювання матеріалу з точки зору одноосібності погляду.

[24] Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств.— Харьков, 1927.— С. 29.

**** Див. таблицю.

обстеження грецьких сільрад у 1927 р., 1928 р., анкетні обстеження секретарів сільрад у 1928 р., огляд роботи серед національних меншостей у Маріупольській окрузі (27—30 жовтня 1928 р.), ревізування Велико-Янисольського району (1929 р.), Сартанського РВК (1931 р.), Всесоюзний огляд культосвітніх установ національних республік і областей (січень — травень 1931 р.), обстеження нацменроботи Маріупольської міськради (червень 1931 р.), Сартанського, Мангуського грецьких національних районів, а також більшості грецьких сільрад (влітку 1931 р.)[25], перевірка здійснення закону про рівноправність мов у грецьких населених пунктах (1932 р.) характеризують нежиттєздатність грецьких сільрад у тому вигляді, в якому вони були на той час, неспроможність їх знайти своє активне місце між соціальною і національною політикою радвлади, об'єктами котрих вони стали.

Тут, здається, й знаходиться основне питання щодо оцінки проведення національно-державного будівництва в середовищі греків України. Бо, як відомо, національні процеси ніколи не відбувалися у чистому вигляді, поза зв'язком із соціальними та економічними.

Таким чином, національно-державне будівництво щодо грецької нацменшості проводилося серед селянської її частини, яка становила 89,7%. Поступове згортання нової економічної політики безпосередньо відбилося на характері міжнаціональних відносин на селі. Адже це було основою згортання плюралізму і в економіці, і в політиці, а значить, і в методах та підходах до вирішення національного питання, що, до речі, знайшло свій відбиток і в результатах виборчих кампаній у другій половині 20-х рр. В їх межах розгорталася боротьба за владу на селі, й остаточно її доля була вирішена з початком форсованої колективізації. Із запровадженням колективізації вирішилась і подальша доля грецьких сільрад та районів. Вона викликала сильний опір грецького сільського населення, що являло собою соціум, в якому практично відсутніми були соціальні верстви, які могли б стати носіями ідей колективізації, соціалістичного будівництва взагалі. Окремо слід підкреслити, що соціальна й економічна криза *, викликана колективізацією, була доповнена й ускладнена в грецьких селах елементами міжнаціонального протистояння, особливо щодо росіян та українців[26]. (Цьому, між іншим, сприяла кадрова політика уряду за часів колективізації, тобто висування на керівні посади комуністів, 25-тисячників, які в більшості були не греками).

Перші симптоми згуртування національних меншостей навколо ідей національного єднання проявилися влітку 1928 р., коли Я. Д. Саулевич ** говорив про створення «єдиного фронту національних меншостей»[27]. Пік протистояння припав на кінець 20-х — на — 30-ті рр.

Не останню роль у визріванні міжнаціональних протиріч відігравав розрив між офіційними оцінками стану міжнаціональних відносин і реальністю. Показовим у цьому відношенні був I грецький з'їзд Рад Сартанського району (3—5 березня 1929 р.), який практично не приді-

---

[25] ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 463, арк. 16—26, 108—112, 114—161, 164, спр. 250, арк. 62; спр. 399, арк. 37; спр. 440, арк. 73; спр. 558, арк. 7—8, 77—78; спр. 557, арк. 347—349; спр. 561, арк. 31—35, 42—45, 84—85, 90, 100—160.

* Винищення куркульства в грецьких селах набуло форми національної трагедії. Відсоток позбавленців у багатьох радах перевищував 1/5 частину населення. Близько 1/10 селян було виселено. Не дивно, що за таких обставин соціальна політика влади сприймалася населенням ще й як антигрецька. До речі, подібні настрої мали місце і серед інших національних меншостей. У німецьких селах вони вилилися в масову еміграцію взимку 1929/30 рр. В Ольшанському (болгарському) районі було висунуто гасло ліквідації національного району. Доведене до відчаю селянство сподівалося, таким чином, позбавитися так званих «лівих викрутників» (нагульнових болгарських колгоспів) // Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств.— М.; Харьков; Минск, 1931.— С. 46.

[26] ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 557, арк. 343—348; спр. 561, арк. 31—35.

** Член ЦКНМ з 1924 до 1930 р., довгий час — заступник голови комісії.

[27] ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 368, арк. 14.

лив уваги питанням національного та культурного розвитку грецького населення, адже вирішував проблеми більш важливі — проведення кооперації, розподіл кредитів, землеустрій тощо [28].

Більш яскраве відображення підхід до нацменроботи цієї доби знайшов на міжокруговій нараді по роботі серед греків у Маріуполі (30 листопада — 2 грудня 1929 р.). На ній, зокрема, підкреслювалось: «Утворюючи національно-грецькі сільради та райони, ми зовсім не мали на меті, щоб обслуговувати всіх, включаючи й грецьке куркульство. Навпаки, це є форма, що допомагає ще більшому закріпленню в національних районах рад і райвиконкомів, як органів пролетарської диктатури» [29].

У другій половині 1929 р. рішеннями розширеного пленуму ЦКНМ (28—29 серпня 1929 р.) та міжокругової наради по роботі серед греків на Україні (30 листопада — 2 грудня 1929 р.) [30] було взято лінію на суцільну колективізацію грецьких селищ до кінця 1930 р. Підкреслювалося, що нацменробота має підпорядковуватися меті найскорішого запровадження колгоспів у селищах національних меншостей.

Колективізація викликала наростання соціальної напруженості, яка в грецьких селах проходила на фоні поширення міжнаціональних суперечок. Але в ідеологічній кампанії, що супроводжувала колективізацію, цього не помічали. Яскравим свідченням цього є книга С. Г. Ялі *, в якій зазначається: «Правильність національної політики партії та радвлади особливо стверджується останніми роками — 1930 і 1931, коли відомості, які одержуємо з грецьких сіл, свідчать про те, що бідняцько-середняцькі верстви грецького селянства, захоплені великим творчим ентузіазмом у боротьбі за здійснення ленінських завдань, виконуючи які працюючі маси остаточно позбавляться ярма експлуатації шляхом ліквідації куркульства на базі суцільної колективізації» [31]. В такому ж ракурсі проблеми міжнаціональних відносин розглядались і на II Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншостей (27—30 листопада 1930 р.).

Отже, на початку 30-х рр. національні сільради та райони діяли в умовах загострення соціальної напруженості на селі, що не сприяло розвиткові їх роботи по налагодженню міжнаціональних відносин. Адміністративна реформа 1930 р. на Україні, перехід на триступеневу систему управління ще більше дезорганізували діяльність національних рад. Матеріали ЦКНМ цієї доби прямо вказують на занепад нацменроботи, що був викликаний розформуванням округів, а, значить, і їх виконкомів. Кадрові переміщення призвели до розмивання низового апарату, який раніше підбирався відповідно до політики коренізації. В травні 1931 р. греки в складі керівних органів грецьких районів становили близько 30%, селищних рад — 40% [32]. На чолі громадських організацій і колгоспів їх майже не було. До того ж у середовищі працівників-греків у той час широкого розповсюдження набули русифікаторські настрої, вся робота рад велася російською мовою [33].

Матеріали обслідування грецьких рад і районів влітку 1931 — взимку 1932 рр.[34] відображають поглиблення кризи в їх роботі. Ігнорування відповідальними працівниками специфіки життя грецького селянства, розрив між проголошуваними гаслами і практикою були при-

---

[28] Там же, спр. 463, арк. 10—26.
[29] Там же, спр. 450, арк. 5.
[30] Там же, спр. 370, арк. 31; спр. 450, арк. 4—9.
* З 1925 р. до 1927 р. очолював грецьку секцію ЦКНМ.
[31] Ялі С. Греки в УСРР.— С. 95.
[32] ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 510, арк. 5; спр. 557, арк. 349; спр. 561, арк. 42, 85—86. Для порівняння: у 1927 р. голови сільрад були виключно греками // Ялі С. Греки в УСРР.— С. 68.
[33] ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 561, арк. 43; спр. 558, арк. 77—78.
[34] Там же, спр. 561, арк. 90—160, спр. 564, арк. 30—36, 62—67; спр. 591, арк. 56—59.

чиною поширення міжнаціональних конфліктів, які на початку 30-х рр. охопили досить значні соціальні верстви грецького села. В той період скрізь помічалися недовіра до прибулих керівників, постійні суперечки із сусідніми українськими селами з приводу відібрання ними грецьких земель за часів громадянської війни, конфлікти з артілями росіян, саботування політики еллінізації і татаризації. Все це було проголошено проявами вузько-грецького націоналізму. А між тим загострення загальної ситуації, необміркованість проведення еллінізації й татаризації в грецьких селищах Приазов'я відродили давно забуте протиставлення, а подекуди і ворожнечу між двома етнічними групами греків Приазов'я: греками-еллінами і греко-татарами [35].

Отже, ясно, що лише з певною мірою справедливості можна стверджувати, як це зробила II Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншостей, що виділення національних сільрад та районів привело до переведення радянської і суспільної роботи на рідну населенню мову; залучення в радянське і соціалістичне будівництво національних меншостей як активних учасників і керівників; до більш успішної їх радянізації, через що значно зросла активність трудящих національних меншостей [36].

Реорганізація в 1932 р. Мангуського і Сартанського районів і приєднання їх до Маріупольської міськради були першим кроком до повної ліквідації грецьких національних автономій. Здається, що єдиний грецький район (Велико-Янисольський) після того, як він пережив 1933/34 рр., вже не являв собою життєздатного організму і навряд чи втілював собою національні інтереси грецького народу.

Аналіз проведення національно-державного будівництва серед грецького населення України, функціонування створених при цьому рад і районів, обставин їх ліквідації дає можливість зробити певні висновки.

По-перше, створення грецьких адміністративно-територіальних одиниць було історично прогресивним кроком з боку радянського уряду і в перші роки свого існування сприяло національному відродженню народу, певному підвищенню його політичної активності і культури. Проте насадження в кінці 20-х рр. з боку адміністративних органів жорсткої моделі їх існування, прискіплива регламентація їх роботи підірвали докорінну основу їх функціонування — підтримку народу. Грецькі національні райони, а потім і сільради були ліквідовані далеко не у розквіті своєї діяльності. Фактичний матеріал свідчить про те, що вже на початку 30-х рр. в їх роботі були наявними ознаки деградації й занепаду.

По-друге, історична доля грецьких автономій (як і німців, болгар, чехів тощо) була вирішена в роки колективізації. Адже національні особливості (а саме: загальна заможність, відсутність різкої соціальної диференціації і національного робітничого класу) цих, в основному селянських за складом етнічних груп, визначили силу їхнього опору колективізації, який подекуди набув форми єдиного національного фронту. За таких умов національні сільради об'єктивно ставали осередками національного сепаратизму, що долався жорсткими адміністративними заходами.

По-третє, дезорганізуючу роль щодо існування національних адміністративно-територіальних одиниць відіграли також реформи 1930 і 1932 рр., які тісно були пов'язані з кадровими змінами в керівних органах грецьких районів і сільрад.

По-четверте, такі події в історії нашої країни, як голодомор 1933 р., репресії 30-х рр., боротьба з «грецьким націоналізмом» загальмували «національне відродження» греків України.

---

[35] Там же, спр. 561, арк. 31, 33, 44—45; спр. 557, арк. 348; спр. 591, арк. 56 зв.
[36] Там же, спр. 482, арк. 3 зв.

Порівняльні результати виборів у грецькі національні сільради*

	1924/25	1925/26	1926/27	1928/29	1930/31	1931/32
% явки	35-40	51,7	54,3	68,6	70,3	91,0
% жінок		8,6	9,7	16,5	13,7	
голів сільрад-греків		86,2	100,0			40,0
комуністів		17,3	18,8	19,0	26,2	
КСМ		2,7	2,0	5,4	1,2	
КНС		31,2	35,6	42,7	60,0	
найнитів		2,3	1,1	7,9	5,2	
позбавленців у кампанію		1,5	5,2	6,2	9,8**	
колгоспників					91,2***	

* Для складання таблиці автором використані такі документи: ЦДАВО України, ф. 1, оп. 5, спр. 1031, арк. 1; ф. 413, оп. 1, спр. 192, арк. 36; спр. 207, арк. 1; спр. 250, арк. 63-86; спр. 284, арк. 66; спр. 290, арк. 47; спр. 368, арк. 15; спр. 469, арк. 2-17; спр. 519, арк. 39-42; спр. 520, арк. 50-51; спр. 521, арк. 1-19; спр. 557, арк. 34-93; спр. 558, арк. 77-78.

** Наводяться кінцеві дані. Початкові цифри були значно більшими. Наприклад, по Велико-Янисольському району було відновлено в правах 15,9% виборців, по Сартанському-28,3%.

*** На той час було колективізовано 83,6% господарств.

Розгляд історії грецьких національних сільрад та районів у другій половині 20—30-х рр. дає можливість також зробити певні висновки щодо національної політики Радянського уряду загалом. А саме: було б історичним спрощенням пов'язувати згортання у другій половині 30-х рр. політики сприяння національному розвиткові лише із свавіллям Сталіна. Здається, що чи не найголовнішою причиною цього була відсутність гармонійного поєднання на практиці національної та соціальної політики уряду. Адже, не таємниця, що вже в кінці 20-х рр. робота серед національних меншостей втратила свою самоцінність і перетворилася в додаткове знаряддя антинародної соціальної політики. З іншого боку, сама нацменробота ставала гальмом для адміністративної машини, що дедалі більше міцніла. Там, де звичайним адмініструванням питання вирішувалося протягом доби, робота з урахуванням національних особливостей розтягувалася на місяці. Стрімкі темпи колективізації вихолостили докорінну народну і національну основу рад, які в кінці 30-х рр. лише прикривалися національними гаслами. Ради того часу повністю відповідали матриці: соціалістичні за змістом, національні за формою. Певно, що ліквідація в кінці 30-х рр. того курсу національної політики, який передував цьому, була найпростішим способом розв'язати «гордіїв вузол» у сфері міжнаціональних відносин, що був зав'язаний за часів колективізації і який ще більше заплутувався у передвоєнні роки.

Отже, історія існування національних адміністративно-територіальних одиниць являє собою значно більш складне, ніж це подається в літературі останнім часом, питання з великими внутрішніми суперечностями, яке вимагає більш детального вивчення.

Одержано 25.02.92.

В статье освещается малоизвестная страница истории национально-государственного строительства на Украине в 20—30-е годы. Рассматриваются обстоятельства создания и существования греческих национальных сельсоветов и районов, причины их ликвидации.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

С. В. Кульчицький (Київ)

Центральна Рада. Утворення УНР *

Висвітлюються закономірності національно-визвольного руху в Україні після Лютневої демократичної революції 1917 р. Показано наполегливу боротьбу Центральної Ради, яка стояла на чолі національного руху, за державні права українського народу. Розповідається про виникнення і утвердження Української Народної Республіки — першої в XX ст. форми державності українського народу.

3. Перші елементи української державності

2-й Універсал Центральної Ради. Бездіяльність Тимчасового уряду в соціально-економічній сфері та його курс на війну до переможного кінця дедалі більше погіршували становище в країні. Це зумовлювало поглиблення міжпартійних суперечностей і загальне ослаблення державної влади. 18 червня 1917 р. в Петрограді та інших великих містах країни відбулися багатолюдні демонстрації, які призвели до нової політичної кризи. Вона ще більше загострилася через невдалий наступ російських військ на Південно-Західному фронті. Після контрударів противника він швидко змінився відступом. Російська армія втратила за місяць боїв близько 150 тис. чол. і залишила Галичину.

У такій ситуації уряд змушений був зробити спробу врегулювати напружене становище на Україні, яке створилося тут після проголошення Центральною Радою 1-го Універсалу. Наприкінці червня до Києва прибула урядова делегація у складі трьох міністрів — О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі. У ході дводенних переговорів вдалося виробити основні засади компромісу, якого однаковою мірою потребували обидві сторони. Потім відбулася зустріч російських міністрів з президією Центральної Ради та генеральними секретарями. На ній було затверджено текст угоди і порядок її реалізації. Найголовніше для українців полягало в тому, що Тимчасовий уряд зобов'язувався визнати Центральну Раду крайовим державним органом влади негайно, не чекаючи Установчих Зборів.

Досягнута угода текстуально оформлялася у двох однакових за змістом, але різних за формою документах. Документ уряду називався проектом постанови «Про національно-політичне становище України». Центральна Рада побажала оформити його як свій 2-ий Універсал. Обидва документи повинні були оголошуватися одночасно. Оскільки три міністри не мали повноважень діяти від імені уряду, вони повезли опрацьований документ до Петрограда, звідки повинні були повідомити про його затвердження телеграфом. Після цього Центральна Рада діставала можливість оголосити 2-й Універсал.

На засіданні 2 липня Тимчасовий уряд заслухав звіт Терещенка й Церетелі (Керенський з Києва поїхав на фронт) про переговори та досягнуту угоду. Засідання було бурхливим і призвело до урядової кризи, яка вже назрівала з інших причин. Три міністри від партії кадетів категорично виступили проти надання українцям найменших ознак автономного устрою і на знак протесту вийшли з уряду. Міністр шляхів

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 5.

сполучення Н. В. Некрасов проголосував за угоду, але мусив вийти з партії кадетів.

Наступного дня у Київ надійшла телеграма з постановою «Про національно-політичне становище України». Після цього Центральна Рада затвердила текст 2-го Універсалу й опублікувала його українською, російською, єврейською та польською мовами.

В Універсалі, датованому 3 (16) липня, вказувалося, що найближчим часом Центральна Рада поповниться представниками від інших народів, які живуть на Україні, після чого стане єдиним найвищим органом революційної демократії краю. Крім того, поповнена Центральна Рада виділить із свого складу відповідальний перед нею орган — Генеральний секретаріат — і представить його на затвердження Тимчасовому урядові як носія найвищої крайової влади останнього на Україні. У згоді з національними меншинами, підкреслювалося в Універсалі, Центральна Рада готуватиме закон про автономний устрій України для внесення його на затвердження Установчих Зборів. До прийняття цього закону вона зобов'язувалася не здійснювати самочинно автономії України. При кабінеті військового міністра, генеральному штабі та Верховному головнокомандуючому, зазначалося далі в документі, Центральна Рада матиме своїх представників, які займуться комплектуванням окремих частин виключно українцями, здійснюючи цю роботу так, щоб не порушити боєздатності армії. Остаточне слово в даному разі залишалося за військовим міністром.

Зміст Універсалу свідчить, що Центральна Рада зробила істотні поступки урядові, який прагнув обмежити національно-визвольний рух певними рамками. Для українців цінність укладеної угоди істотно знижувалася тим, що в ній не окреслювалася територія, на яку мала поширюватися влада Центральної Ради та її Генерального секретаріату. Не уточнювалися й повноваження останнього, особливо в його стосунках з місцевими органами Тимчасового уряду, які також продовжували існувати в краї.

І все ж політичні здобутки лідерів українського визвольного руху не варто недооцінювати. Виступаючи на засіданні Ради, її голова М. С. Грушевський сказав: «Ви вислухали II-ий Універсал Центральної Ради, в якім говориться про нову стадію українського життя. Ми вступаємо на вищий щабель і дістаємо фактичну автономію України з законодатним і адміністративним органами — Радою і Секретаріатом. Ми повинні пам'ятати, дістаючи ці органи, що треба все об'єднати під їх управою, щоб від моральних форм власті ми перейшли до правової власті» [1]. Ці слова присутні зустріли овацією.

Історичне значення узгодженого в усіх пунктах з Тимчасовим урядом 2-го Універсалу Центральної Ради переконливо підтверджує гостро негативна реакція на нього кадетської партії — найпослідовнішого охоронця цілісності імперії: вона відкликала своїх міністрів з уряду, який «принизився» принциповими поступками на користь національно-визвольного руху. Юрист із світовим ім'ям барон Нольде в кадетській газеті «Речь» писав з гірким сарказмом: «Ні сіло ні впало уряд з енергійним князем Г. Львовим на чолі виправив помилку царя Олексія Михайловича і Петра Великого; нашвидкуруч, поміж двома поїздами, три російські міністри та проф. Грушевський порозумілися в справі утворення української держави».

Липнева політична криза. Започаткована 2-им Універсалом криза Тимчасового уряду в наступні дні перетворилася на загальну політичну кризу вже з інших причин: дальше погіршення продовольчого становища і поразка на фронті вивели на вулиці великих міст сотні тисяч

[1] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції.— Відень, 1921.— Т. 1.— С. 95.

людей, незадоволених політикою правлячих партій. 4 липня під антивоєнними лозунгами у Петрограді відбулася півмільйонна демонстрація робітників, солдатів і матросів. Більшовики прагнули надати їй характеру маніфестації недовіри до Тимчасового уряду і озброїли демонстрантів лозунгами «Вся влада — Радам!». Йшлося про те, щоб обраний після І Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів ЦВК Рад узяв владу в свої руки.

Уряд доручив керівництву військового округу навести у столиці порядок. Викликані з фронту частини розігнали демонстрацію. Під час розгону внаслідок провокаційних обстрілів з боку контрреволюціонерів десятки демонстрантів загинули, сотні були поранені.

У Петрограді власті запровадили воєнний стан. Почалося вилучення зброї у населення, не виключаючи червоногвардійських загонів більшовицької партії. Деякі військові частини, які брали участь у демонстраціях, розформовувалися. Уряд припинив видання газети «Правда» і наказав заарештувати В. І. Леніна.

Прем'єр-міністр Г. Є. Львов внаслідок гострих міжпартійних незгод 7 липня подав у відставку. Уряд очолив, зберігаючи за собою пост військового міністра, О. Ф. Керенський. Після тривалих зусиль йому вдалося порозумітися з кадетами і 24 липня створити другий коаліційний уряд, у якому портфелі міністрів розподілялися між соціалістичними й буржуазними партіями порівну. Есеро-меншовицька більшість ЦВК Рад надала йому необмежені повноваження, сподіваючись припинити сповзання країни у безодню анархії.

На Україні форми вияву липневої політичної кризи не були такими гострими, як в охопленій продовольчими труднощами Росії. Голова Генерального секретаріату В. К. Винниченко неодноразово виступав із заявами про цілковиту й енергійну підтримку Тимчасового уряду. Союз між есеро-меншовицькою більшістю Рад на Україні та Центральною Радою, що склався після проголошення 2-го Універсалу, був достатньою противагою діям більшовиків, які намагалися використати зростаюче невдоволення людей у власних інтересах: розхитати й без того слабкі підвалини післяреволюційного демократичного ладу. Поки маси йшли за Центральною Радою, небезпеки для демократії не існувало.

Однак популярність есерів та меншовиків серед робітничого класу України неухильно зменшувалася, а компенсувати цю прогалину своїм впливом Центральна Рада не змогла.

І Всеукраїнський робітничий з'їзд, який працював у Києві 11—14 липня, переконливо засвідчив самою своєю чисельністю невтішний для демократії розвиток подій. Скликанням його М. Грушевський планував завершити процес переформування Центральної Ради в орган класового представництва. Роботу, пов'язану з проведенням з'їзду, взяла на себе українська фракція Київської Ради робітничих депутатів. На нього було запрошено представників усіх українських робітничих організацій, що існували тоді, а також українських фракцій загальноросійських організацій. Однак делегати представляли не більш як 40 тис. робітників, тобто незначну частину мільйонної маси промислового пролетаріату. Переважна більшість робітничого класу України була російськомовною, і вплив Центральної Ради на неї майже не поширювався.

З'їзд обрав Всеукраїнську Раду робітничих депутатів у кількості 100 чол. (70 членів УСДРП і 30 — УПСР). Вся вона ввійшла до складу Центральної Ради, де вже працювали на правах окремих фракцій Рада селянських і Рада військових депутатів.

Непопулярність Центральної Ради серед промислового пролетаріату певною мірою компенсувалася її істотним впливом на залізничників. У дні, коли в Києві працював робітничий з'їзд, у Харкові відбувся Всеукраїнський з'їзд залізничників. Близько 300 його делегатів представляли 200 тис. організованих в українські фракції робітників і службовців 12 залізниць Європейської частини країни. З'їзд ухвалив ви-

знати Центральну Раду «найвищим крайовим органом влади на засадах Універсалу».

Липнева політична криза сприяла зростанню популярності максималістських лозунгів більшовицької партії серед робітничого класу України. Про це переконливо свідчило й кількісне збільшення самої РСДРП(б). У середині липня на Україні було створено два територіальні об'єднання цієї партії — Південно-Західного краю (з включенням до нього, крім Правобережжя, також Чернігівщини, Полтавщини й Херсонщини) з центром у Києві та Донецько-Криворізької області з центром у Катеринославі. В першому налічувалося близько 10 тис., а в другому — 16 тис. членів. Загальна кількість більшовиків на Україні в цей час становила 33 тис. чол. Звичайно, їх було істотно менше, ніж російських і українських есерів або меншовиків. Та ленінська партія відрізнялася від інших дисципліною і наступальністю.

Наприкінці липня — на початку серпня у Петрограді в напівлегальній обстановці відбувся VI з'їзд РСДРП(б). Оскільки свобода дій для більшовиків у Радах після липневих подій стала обмеженою, В. І. Ленін оголосив про кінець двовладдя і про початок боротьби за владу шляхом підготовки збройного повстання. Солідаризуючись з ним, з'їзд тимчасово зняв з порядку денного лозунг «Вся влада Радам!».

Працюючи в різних соціальних середовищах, більшовики та українські соціалісти мало стикалися між собою. Будучи послідовними інтернаціоналістами, члени ленінської партії майже не цікавилися проблемами національно-визвольного руху. На словах Ленін палко підтримував право українців на відокремлення, однак тут же уточнював: «Ми не прихильники дрібних держав» [2]. На конференції київських більшовиків, що працювала під час переговорів російських міністрів з Центральною Радою, ленінський «гнучкий» підхід до національного питання було доведено до цілковитої ясності у такому афористичному висловлюванні одного делегата: «Ми, себто більшовики, не підтримуємо сепаратистських тенденцій, ми ведемо агітацію не за відділення, а тільки за право на відділення» [3]. Це вже була демагогія без маскування. У резолюціях Київської обласної конференції більшовиків навіть не згадувалися ні Центральна Рада, ні українська автономія.

Центральна Рада — крайовий орган влади. Передбачені 2-им Універсалом переговори про поповнення Центральної Ради представниками неукраїнської революційної демократії завершилися успішно. 12 липня відбулося перше засідання Малої Ради у поповненому складі (40 членів — від українських організацій, 18 — від національних меншин).

Склад Центральної Ради збільшився до 822 членів. Більше половини місць належало представникам від Рад — Всеукраїнської Ради селянських депутатів (212), Всеукраїнської Ради військових депутатів (158), Всеукраїнської Ради робітничих депутатів (100), загальноросійських (неукраїнських) Рад робітничих і солдатських депутатів (50).

Другою за чисельністю групою стали представники від соціалістичних партій — загальноросійських (40), єврейських (35), українських (20) і польських (15). Невелика кількість представників від українських партій цілком зрозуміла: діячі національно-визвольного руху делегувалися в Центральну Раду переважно через систему Рад.

Третьою за чисельністю групою були представники від професійних, просвітніх, економічних і національних (молдавських, німецьких, грецьких, білоруських та ін.) організацій. Нарешті, останньою групою були представники від міст і губерній.

Реальна кількість мандатів значно поступалася цій розкладці, бо не всі партії й організації цілком заповнювали виділені їм місця. Однак

---

[2] Ленін В. І. Україна // Повне зібр. творів.— Т. 32.— С. 334.
[3] Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923.— Т. 1.— С. 118.

Центральна Рада, справді, об'єднала переважну більшість організацій, що виникли в післяреволюційній Україні. Отже, вона стала не тільки національним, а й територіальним представницьким органом.

У своєму розширеному складі Центральна Рада заново затвердила призначених раніше генеральних секретарів на чолі з В. К. Винниченком та створила чотири нові секретарства. На чолі секретарства шляхів сполучення став український есер, син священика з Поділля, інженер шляхів В. О. Голубович. Секретарство пошт і телеграфу очолив російський есер, викладач Київського університету О. М. Зарубін. Секретарем міжнаціональних справ став соціаліст-федераліст, син відомого українського історика і сам історик, викладач Петроградського університету О. Я. Шульгін. Секретарство державного контролю віддали представникові Бунду (єврейської соціал-демократичної робітничої партії), перукарю за професією М. Г. Рафесу.

У середині липня Винниченко, Барановський і Рафес виїхали в Петроград, щоб узгодити з Тимчасовим урядом повноваження Генерального секретаріату як крайового органу влади. Їм довелося чекати, поки сформується другий склад коаліційного Тимчасового уряду, а потім почалися виснажливі переговори, швидше схожі на двобій. Найбільш конфліктною виявилася, як і слід було чекати, проблема території, на яку мала поширюватися українська автономія. Російський уряд зайняв тут безкомпромісну позицію. Минуло три тижні, і Винниченку довелося їхати в Київ на сесію Центральної Ради без будь-якого результату. Вже без нього на початку серпня уряд затвердив для Генерального секретаріату «Тимчасову інструкцію».

У цьому документі, підписаному О. Ф. Керенським, вказувалося, що дії українського уряду поширюються тільки на п'ять губерній — Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і частково Чернігівську. Відступаючи від досягнутої місяцем раніше угоди, російський уряд оголошував Генеральний секретаріат своїм органом, а не органом Центральної Ради. Це означало, що український уряд перед Радою не відповідав, працювати разом з нею не був зобов'язаний і міг тільки, якщо знаходив це за потрібне, подавати їй на обговорення свої пропозиції. Отже, російський уряд хотів підірвати новонароджувані елементи української державності зсередини. І робив це шляхом розпалювання конфліктів між законодавчою та виконавчою владами. До того ж Генеральний секретаріат фактично не одержував виконавчих функцій, а ставав лише передаточним органом; губернські власті повинні були передавати свої заяви урядові в Петрограді й одержувати розпорядження звідти не безпосередньо, як раніше, а через Київ. Отже, український уряд перетворювався на маріонетку. Та навіть у передаточних функціях він обмежувався: «у негайних і невідкладних випадках» Петроград залишав за собою право безпосередньо зноситися з місцевими органами влади. Нарешті, із сфери компетенції Генерального секретаріату взагалі виключалися військові та продовольчі справи, пошта й телеграф, суд.

Перед Центральною Радою постала нелегка проблема: що робити далі? В. Винниченко назвав одержаний з Петрограда документ «миршавим клаптиком паперу», але радив його прийняти, наголошуючи на тому, що це — *тимчасова* інструкція *тимчасового* уряду. М. Порш запропонував не приймати цієї інструкції, але все ж використати її як грунт для дальшої боротьби. Пролунали також вимоги відхилити документ і перейти до збройної боротьби з російським урядом. Однак ще не сформовані до кінця органи української державності практично не мали військових сил, до такого повороту подій не були готові народні маси і, нарешті, протистояння російському урядові зруйнувало б український фронт і призвело б до окупації України німецькими та австро-угорськими арміями. Після бурхливих дебатів Центральна Рада прийняла інструкцію до відома і почала чекати дальших подій.

Загальнонаціональна криза. Прогресуючий параліч народного господарства, зростаючі соціальні й міжнаціональні конфлікти, остогидла народу війна, безсилля державної влади й анархія на місцях — такою була ситуація через півроку після революції. Насувалася всеохоплююча криза. В. К. Винниченко так описував становище, яке склалося влітку 1917 р.: «Розхитане війною економічне життя України підупадало. Голод примарою ходив уже по Росії й подихав холодом на деякі частини українських губерній, суміжних з Росією... Петроград просто вигрібав усе, що міг, з України, й тим обмежувалася уся його продовольча політика... Селянство, змучене війною, знервоване революцією, убоге в духовному житті, бідне на розвагу, на засоби одхилення психіки від тяжких явищ життя, кинулось у алкоголізм, шукаючи в йому забуття й розваги. По всіх селах розплодились у колосальній кількості саморобні гуральні, які курили горілку — «самогонку». Сотні тисяч пудів дорогого хліба без жалю винищувалось на вироб цієї п'яної отрути... З фронту цілими масами сунули дезертири. Вимучені й розлючені своїми стражданнями в пеклі побоїща, вони страшною темною силою йшли на країну, забивали всі залізниці, додавали ще безладдя й часто виливали на неповинних свою лють і свій одчай» [4].

Втрачаючи важелі влади, Керенський дедалі більше схилявся до того, щоб пожертвувати демократичними завоюваннями революції і встановити диктатуру. Аби переконати суспільство в тому, що без режиму сильної руки не обійтися, він скликав у Москві на початку серпня так звану Державну нараду, на яку були запрошені авторитетні й відомі в країні люди — члени Державної Думи усіх чотирьох скликань, представники земств і міст, громадських організацій та політичних партій.

І Центральна Рада, і більшовики відмовилися брати участь у нараді з однакової причини: самий склад запрошуваних викривав розрахунок уряду — сприяти консолідації правих сил і морально готувати суспільство до диктатури. Цей розрахунок, справді, спрацював: у промовах на нараді переважала тема «порядку». Широкого громадського розголосу набула овація, влаштована учасниками наради новопризначеному Верховному головнокомандуючому генералу Л. Г. Корнілову — переконаному прибічнику диктатури, сильній особистості.

Підбадьорений підтримкою, Корнілов заходився готувати заколот. 26 серпня він направив у військове міністерство телеграму з вимогою передати йому всю повноту влади. Телеграфна вимога «підкріплювалася» військами, які посунули на Петроград. Передбачалося, що монархічно настроєне офіцерство і генералітет Південно-Західного та Румунського фронтів встановлять контроль над українськими губерніями.

Однак армія за генералами не пішла, марш на Петроград зірвався. В Україні негайно створений комітет по охороні революції у складі представників усіх організацій і партій революційної демократії придушив заколот у зародку. Найбільш активно контрреволюції протистояли більшовики.

Маси врятували уряд Керенського, але криза влади поглиблювалася. Після ліквідації заколоту вплив більшовиків серед робітничого класу і в армії різко підвищився. 31 серпня Петроградська, 5 вересня — Московська, 8 вересня — Київська Ради робітничих депутатів прийняли резолюції більшовиків. Останні скористалися цим для прискореного формування загонів Червоної гвардії. У жовтні вони вже мали на Україні понад 15 тис. червоногвардійців, у тому числі 3 тис.— в Києві.

Готуючись до збройного повстання, В. І. Ленін змінив лозунги своєї партії в аграрному питанні. Власне більшовицькі гасла збігалися з вимогами селянських мас лише в одному пункті — про націоналізацію

---

[4] Винниченко В. Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Т. 2.— С. 50—51.

всієї землі. Кінцевою метою РСДРП(б) було створення великого землеробства у двох формах — державній (на базі поміщицьких економій) і комунальній (на основі об'єднання селянських господарств). Село ж вимагало зрівняльного поділу поміщицьких земель. Десятки місцевих наказів, у яких відбивалася ця вимога, були зведені в один примірний Наказ. І Всеросійський з'їзд селянських депутатів схвалив його, а есерівська партія включила до своєї програми. Однак есери відкладали розв'язання аграрного питання до Установчих Зборів. Приймаючи, за пропозицією Леніна, Наказ про землю, більшовики забезпечували собі підтримку селянства. Невідповідність Наказу власній програмі їх не турбувала, адже лозунг «Землю — селянам!», був для них не стратегічним, а тільки тактичним.

Щоб забезпечити собі підтримку з боку сил національно-визвольного руху, РСДРП(б) змінила свої гасла і в національному питанні. Будучи переконаним прихильником централізованої держави, Ленін висунув лозунг утворення союзу вільних республік. 9 серпня більшовики ввійшли в Центральну Раду, де утворили свою фракцію. Звичайно, такий крок було зроблено не для підтримки Ради, а для того, щоб розкласти її зсередини. Зрештою, ніхто цього й не приховував. Декларація, що її виголосив при утворенні більшовицької фракції Н. М. Лебедєв, закінчувалася словами: «Вступаючи до Центральної Української Ради, ми будемо тут провадити неухильну боротьбу з буржуазією і буржуазним націоналізмом і будемо кликати робітників та селян України під червоний прапор Інтернаціоналу для повної перемоги пролетарської революції» [5–6].

З'їзд народів Росії. Тимчасовий уряд витрачав з бюджету мільйони карбованців на підтримку загальноросійських установ на Україні. Але Генеральний секретаріат він тримав у фінансовій блокаді. Губернська адміністрація робила вигляд, що секретарств не існує і зносилася безпосередньо з Петроградом. Тому Центральна Рада та її уряд не могли впливати на соціально-економічну ситуацію в Україні. Маючи номінальний статус крайової влади, Рада змушена була діяти як громадсько-політична організація. Як і раніше, центр ваги її діяльності припадав на проблеми національно-визвольного руху.

Найважливішою акцією в цій сфері стало проведення в Києві з'їзду народів Росії. Доцільність його скликання була обгрунтована ще під час Українського національного конгресу. Йшлося про те, щоб обговорити шляхи перетворення Російської централізованої держави на федерацію демократичних республік.

З'їзд працював з 8 по 15 вересня. На ньому були присутні посланці литовців, латишів, естонців, білорусів, молдаван, грузинів, євреїв, бурятів і донських козаків. Оскільки, заявив на з'їзді представник Тимчасового уряду, український письменник М. Славинський, Установчі Збори мають проголосити федеративний устрій Росії, виникла потреба обговорити основні принципи нової побудови держави. М. Грушевський у своїй промові відзначив, що ідея федерації глибоко вкоренилася в масах українського народу, висловив припущення, що в перспективі всі європейські народи, а потім і цілий світ зіллються в єдину федерацію.

У резолюції з'їзду відзначалося, що головною хибою державного устрою Росії є надмірне зосередження законодавчої і виконавчої влади в єдиному центрі. Це зумовлювало неможливість ефективного функціонування державної машини, стримувало економічний розвиток і вело до визискування окраїн центром. Багатонаціональний склад населення Росії, різноманітність культур, народного господарства та історичного минулого її регіонів робили єдино придатною формою дер-

[5–6] Дорошенко Д. Назв. праця.— Т. 1.— С. 132.

жавного устрою країни саме федерацію. Національності, розпорошені по всій державі, як, наприклад, євреї, повинні були одержати право на екстериторіально-персональну автономію, а національності, що становили меншість населення у певному краї чи області,— на національно-персональну.

Надзвичайно важливим у резолюції був пункт про те, що скликання Всеросійських Установчих Зборів не повинно перешкоджати проведенню крайових Установчих Зборів, які мали виробити форми внутрішньої організації автономних установ даного народу або краю. Цим самим з'їзд підтримав постанову серпневої сесії Центральної Ради, де вказувалося на необхідність якнайшвидшого скликання Установчих Зборів етнографічної України, оскільки розв'язувати питання про її політичний лад та відносини з Росією могло тільки місцеве населення.

З'їзд утворив нову громадську організацію — Раду народів — з перебуванням у Києві. Їй було доручено теоретично обгрунтовувати проблеми створення Російської Федерації. Очолив Раду М. С. Грушевський.

4. Проголошення Української Народної Республіки

Жовтневі події у Києві. В останній декаді жовтня у Києві працював III Всеукраїнський військовий з'їзд. Вітаючи його від імені Центральної Ради, М. С. Грушевський висловив упевненість в тому, що боротьба народу за національне визволення закінчиться перемогою, тобто створенням власної держави — Української Народної Республіки.

Ці оптимістичні слова пролунали в розпал чергового конфлікту Центральної Ради з Тимчасовим урядом, який набув надзвичайно гострих форм. На інформацію про те, що в Києві розпочалася практична підготовка до скликання Українських Установчих Зборів, у Петрограді реагували істерично. Міністр юстиції П. М. Малянтович наказав прокуророві Київської судової палати негайно розпочати слідство на предмет притягнення Винниченка та інших генеральних секретарів до кримінальної відповідальності. Важко гадати, як розвивався б цей конфлікт, але 25 жовтня одна з його сторін назавжди зійшла з історичної сцени. Більшовики оволоділи Петроградом і повалили Тимчасовий уряд. II Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, на якому переважали представники більшовицької партії, утворив новий російський уряд — Раду народних комісарів на чолі з В. І. Ульяновим-Леніним.

Увечері 25 жовтня, після одержання перших телеграфних звісток про події в Петрограді, Мала Рада зібралася спільно з представниками інших організацій на закрите засідання, щоб утворити надзвичайний орган виконавчої влади. Прийнята постанова була короткою: «Центральна Рада одноголосно постановила утворити революційний комітет для охорони революції на Україні. На всій території України комітет має розпоряджатися всіма силами революційної демократії, і йому підлягають, в порядку охорони революції, всі органи влади означеної території. Комітет відповідальний перед Українською Центральною Радою і негайно приступає до діяльності» [7].

При комітеті створювався штаб, який мав подбати про організацію відсічі контрреволюційним силам. У зверненні до громадян України комітет заявив, що перешкодить будь-яким виступам проти інтересів революції, не зупиняючись перед застосуванням збройної сили. Зазначалося, що влада комітету поширюється на дев'ять українських губерній. За кілька днів до жовтневого перевороту в Петрограді козацька військова рада проголосила Кубанську область окремою республікою у складі Російської Федерації. Поважаючи волю населення

[7] Христюк П. Назв. праця.— Т. 2.— С. 42.

Кубані, Центральна Рада відмовилася від претензій на цю частину етнографічної території України.

Єдиний фронт революційної демократії розпався вже на другий день, коли у Київських Радах робітничих і солдатських депутатів, а потім у Малій Раді почало обговорюватися питання про оцінку жовтневого перевороту в Петрограді. Російські есери, меншовики і бундівці виступили на захист Тимчасового уряду. Не маючи підстав захищати останній, українські партії все ж висловилися проти переходу влади до Рад робітничих і солдатських депутатів, бо вони не представляли всієї революційної демократії. Після засудження Центральною Радою жовтневого перевороту керівники київської більшовицької організації В. П. Затонський, І. М. Крейсберг і Г. Л. П'ятаков вийшли зі складу комітету по охороні революції. Це означало, що збройні сили, які були в розпорядженні більшовиків, виводилися з-під його контролю.

У Києві утворилося три табори, кожний з яких протистояв двом іншим. Табір прибічників поваленого уряду складався з усіх загальноросійських партій, крім більшовицької, і мав реальною опорою штаб Київського військового округу. Більшовики спиралися на Раду робітничих і солдатських депутатів. Як і в Петрограді, вони прагнули встановити радянську владу. Центральна Рада, подібно до більшовиків, протистояла штабові округу, але відстоювала власне право на владу.

Для таких обопільних ворогів, як Центральна Рада та більшовицька партія, існуючий державний апарат і генералітет були найбільш небезпечними противниками, оскільки мали реальну владу. Тому вони не перешкоджали одна одній (інколи навіть сприяли) у боротьбі зі штабом КВО. Своєрідність ситуації полягала й у тому, що більшовики на Україні зустрілися з додатковим противником, якого не існувало в Росії, — зародком національно-територіального органу влади. Коли Ленін змінив свої лозунги в національному питанні і визнав ідею федерації, більшовики ввійшли до Центральної Ради, хоч не перестали вважати її противником. Тому більшовицькі лідери у Києві виявляли певну розгубленість у стратегічних питаннях. Свідченням цього було одноденне перебування представників їхньої партії у складі створеного Центральною Радою комітету по охороні революції.

З трьох політичних сил більшовики виявилися найбільш ініціативними й рішучими в діях. 27 жовтня вони скликали розширений пленум Рад робітничих і солдатських депутатів з участю представників військових частин, фабзавкомів та профспілок, на якому утворили революційний комітет — орган по керівництву збройним повстанням. Тим часом штаб КВО стягував до міста вірні йому війська з фронту. Наступного дня він блокував Маріїнський палац, де перебував ревком, і заарештував його майже в повному складі. Повстанців було позбавлено керівництва, але ненадовго. 29 жовтня більшовики обрали новий ревком. Почалися бої, головним чином на Печерську, в районі заводу «Арсенал». На вулицях міста з'явилися окопи й барикади. Київські робітники загальним страйком підтримали більшовицьке повстання.

Бої тривали три дні. Увечері 31 жовтня стало ясно, що повстання перемагає. Комісія з представників більшовицького ревкому, Центральної Ради, штабу КВО та міської думи всю ніч виробляла умови припинення вогню. Генералітет змушений був звільнити заарештованих членів першого ревкому, вивести з міста викликані війська і розформувати офіцерські дружини. Місто було переведене на мирний стан. Його охорона доручалася Центральній Раді, війська якої майже не брали участі в боях і зберігали високу боєздатність.

Як тільки вщухла стрілянина, Центральна Рада зібралася, щоб прийняти ряд постанов, з якими не можна було гаятися. Йшлося насамперед про встановлення контролю над тиловими гарнізонами, особливо в Київському військовому окрузі. Вірні поваленому урядові генерали втекли у невідомому напрямку, і тимчасовим начальником

КВО було призначено члена Військового генерального комітету підполковника В. Павленка. Більшістю голосів (проти голосували українські соціал-демократи і меншовики) Рада прийняла рішення про передачу поміщицьких і державних угідь у розпорядження земельних комітетів. Це був перший крок до реалізації есерівських (а з недавнього часу — і більшовицьких) вимог щодо соціалізації землі. Малій Раді доручалося затвердити закон про вибори до українських Установчих Зборів і провести самі вибори. Нарешті, на доповнення до заяви вже ліквідованого на той час комітету по охороні революції про кордони України Рада прийняла таку офіційну постанову: «Поширити в повній мірі владу Генерального секретаріату на одмежовану (Тимчасовим урядом. —*С. К.*) територію України, де більшість населення є українці, а саме: Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини» [8]. Поважаючи право населення Бессарабської губернії на самовизначення, Рада не заявила претензій на її українські частини. В той час у Кишиневі готувалося скликання бессарабського парламенту (Сфатул Церій), в якому молдавани дістали 70% місць, а національні меншини, включаючи українців,— 30%.

3-й Універсал Центральної Ради. Після перемоги повстання у Києві склалося своєрідне двовладдя: місто одночасно контролювали збройні сили Центральної Ради і більшовиків. Таке становище довго тривати не могло. І знову ініціативу у визначенні дальшого ходу подій взяла на себе більшовицька партія.

4 листопада було скликано нове засідання київських Рад робітничих і солдатських депутатів, представників від контрольованих переважно більшовиками військових частин, які розміщувалися у місті, профспілок та фабзавкомів. На них Г. Л. П'ятаков сформулював тактику непрямого усунення Центральної Ради з політичного життя за допомогою контрольованого більшовиками виборчого процесу всередині Рад. Після відповідного інструктування запрошених на засідання більшовиків та людей, що їм співчували, були ухвалені резолюції, де містилися відповіді на ряд питань, пов'язаних з організацією влади. Більшістю голосів (433 проти 119) було визнано, що влада в Росії повинна належати Радам. Питання про те, хто має бути владою на Україні, розв'язувалося одноголосно: Центральна Рада. Цим більшовики нібито підтверджували свої нові декларації в національному питанні. Однак їх реальна політика не збігалася з деклараціями. З'ясувалося, що вони хотіли мати справу не з тією Центральною Радою, яка тривалий час розвивалася й оновлювалася в ході національно-визвольного руху, а з іншою установою під тією самою назвою. Голосами 389 учасників засідання було вирішено здійснити «реконструкцію» Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Отже, поки Центральна Рада проводила підготовку до Установчих Зборів, сподіваючись шляхом загальних, прямих і рівних виборів при таємному голосуванні утвердити підвалини нового суспільного устрою України, більшовицька партія намагалася скористатися тимчасовою популярністю в масах, щоб «перетравити» Центральну Раду за російським зразком у Центральний виконавчий комітет (ЦВК) Рад України. Центральна Рада прагнула віддати завойовану владу демократично обраним депутатам Українських Установчих Зборів, а їх опоненти — встановити диктатуру однієї (своєї) партії під виглядом диктатури пролетаріату.

Керівництво Центральної Ради бачило небезпеку, яка створювалася для України з боку більшовицької партії після жовтневого перевороту в Петрограді. Потрібні були рішучі дії, спрямовані на утвердження за

[8] Дорошенко Д. Назв. праця.— Т. 1.— С. 173—174.

українським народом державних прав. Чекати чергової сесії Центральної Ради або скликати надзвичайну сесію не залишалося часу. Пізно ввечері 6 листопада зібралася Мала Рада.

Відкриваючи це історичне засідання, М. С. Грушевський заявив, що після зникнення центральної влади в Росії там почала поширюватися громадянська війна, яка загрожує перекинутися й на Україну. Щоб врятуватися від анархії і війни, треба було негайно, не чекаючи перетворення Росії на федеративну республіку, проголошувати утворення Української національної держави. «Обставини, — зазначив голова Ради,— примушують нас здійсняти те, що недавно ще ми мислили, як далеке від нас... Українські фракції цілий тиждень обмірковували це питання і прийшли до висновку про невідкладність цього акту» [9]. Сказавши так, Грушевський від імені керівництва Центральної Ради і Генерального секретаріату подав на затвердження Малій Раді текст 3-ого Універсалу. В ньому проголошувалося:

«Віднині Україна стає Українською Народною Республікою. Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів. До Установчих Зборів України вся власть творити лад на наших землях, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, й нашому правительству — Генеральному секретаріатові України. Маючи силу й власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й усієї Росії» [10].

3-ій Універсал містив широку програму майбутніх перетворень на Україні. Право власності на землю поміщицьких та інших нетрудових господарств скасовувалося. Земля визнавалася власністю всього трудового народу і мала перейти до нього без викупу. Для робітників встановлювався восьмигодинний робочий день. Центральна Рада зобов'язувалася подбати про негайний початок мирних переговорів. В Українській Народній Республіці, наголошувалося в документі, забезпечуються всі свободи, здобуті всеросійською революцією: слова, друку, віри, зібрань, спілок, страйків, а також недоторканність особи і помешкання, можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами. Вибори до Українських Установчих Зборів призначалися на 27 грудня 1917 р., а їх скликання — на 9 січня 1918 р.

Читання Універсалу неодноразово переривалося овацією. Потім присутні встали й заспівали гімн «Ще не вмерла Україна» та шевченківський «Заповіт». Поіменним голосуванням за затвердження Універсалу висловилися 42 члени Малої Ради при п'ятьох, що утрималися. Коли Універсал було прийнято, вже розпочався новий день, 7 (22) листопада. А через два дні на Софійській площі відбулося його урочисте проголошення.

Коли минула ейфорія, викликана справді історичним здобутком — проголошенням Української Народної Республіки, виявилися слабкі сторони законотворчої діяльності Центральної Ради. За визнанням В. К. Винниченка, третій конституційний акт Ради не зробив такого впливу на суспільство, як перший. Справді, у першому універсалі утверджувалася національна ідея, яка об'єднувала всіх українців, а в третьому — накреслювалися соціально-економічні заходи, неоднаково зустрінуті в різних колах громадськості. Наприклад, під час обговорення універсалу в Київській міській думі Центральну Раду звинуватили у капітуляції перед більшовизмом. Навпаки, більшовицька преса зазначала, що Рада прийняла з деяким запізненням і з певним урізанням лише частину декретів, прийнятих радянською владою.

---

[9] Там же.— С. 179.

[10] Винниченко В. Відродження нації.— Київ; Відень, 1920.— Т. 2.— С. 75.

Найбільше дискусій викликало земельне законодавство. Генеральне секретарство земельних справ розіслало спеціальну відозву до населення. В ній, зокрема, роз'яснювалося, що нетрудовим є таке господарство, у якому через його розміри власник змушений постійно наймати робітників. Крім того, зазначалося, що у землевласників, які мають менше 50 десятин, землю відбирати не будуть. Таке роз'яснення розлютило безземельних і малоземельних селян, охоплених бажанням поділити всі землі «по справедливості», тобто порівну. Класова ненависть, викликана тяжким становищем люмпенізованих прошарків населення, підсилювалася й «освячувалася» більшовицькими лозунгами, які в Росії вже стали державними законами. Центральна Рада не могла цього не враховувати, балансуючи між різними верствами суспільства в обстановці зростаючого господарського занепаду і паралічу державної влади.

Відмова від повної самостійності УНР і визначення її статусу як складової частини Російської Федерації істотних дискусій не викликали. Грушевський не помилявся, наголошуючи на тому, що ідея федерації глибоко вкоренилася в українському суспільстві. Самостійників серед українців, справді, було небагато. Однак автори 3-го Універсалу припустилися фундаментальної помилки, коли понадіялися на те, що створювана УНР виявиться спроможною протистояти центру, імперська природа якого не змінилася ні з поваленням царя, ні з усуненням Керенського. Тим більше вони помилялися, розраховуючи на те, що в них вистачить сили взяти на себе ключову роль у перебудові гинучої імперії на нових, демократичних і федералістських засадах. У дусі революційного романтизму резолюцій з'їзду народів Росії вони закликали в універсалі «стати на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й усієї Росії». Такі заклики глибокої осені 1917 р. перебували вже у кричущій невідповідності з суворою дійсністю. Тільки демократичний струмінь Лютневої революції за певних умов і обставин міг би дати життя федеративному союзу вільних народів, але він після невдалого корніловського і вдалого ленінського переворотів майже зник. Об'єктивно складалося так, що відмовою від самостійності Грушевський, Винниченко та інші лідери національно-визвольного руху несамохіть прив'язували Україну до старого імперського центру у новій, більшовицькій оболонці.

Наприкінці листопада Генеральний секретаріат звернувся до Раднаркому і крайових урядів Дону, Кавказу, Сибіру, Молдавії, Криму і Башкирії з пропозицією негайно вступити з ним у переговори про утворення єдиного федерального уряду Росії. На думку секретаріату, тільки такий уряд мав право взяти на себе повноваження поставити перед усіма воюючими державами вимогу укласти мир. Проте цей донкіхотський проект серйозно не розглядався. Раднарком вважав себе центральним, а не обласним урядом. Він уже готувався до знищення всіх периферійних державних утворень, не виключаючи й Української Народної Республіки.

5. Війна УНР з Радянською Росією

Боротьба за владу на Україні. Висловлену 4 листопада П'ятаковим ідею перетворення Центральної Ради на ЦВК Рад України більшовики почали інтенсивно поширювати в масах. Ця пропагандистська робота давала результати. Ідею підтримало багато виконкомів Рад, особливо в Донбасі. 17 листопада нарком у справах національностей Й. В. Сталін в розмові по прямому проводу з членом Київського обласного комітету РСДРП(б) С. С. Бакинським цілком схвалив курс на поглинення Центральної Ради Всеукраїнським з'їздом Рад. Звіт про цю розмову опублікували газети «Правда» і преса в Україні. Від імені керівництва партії Сталін заявляв: «Ми всі вважаємо, що ви — кияни, одесити, хар-

ків'яни, катеринославці та інші — повинні негайно взятися за скликання такого з'їзду». Секретар ЦК партії Я. М. Свердлов на пряме запитання відповідального працівника обкому РСДРП(б) Південно-Західного краю І. Ю. Кулика про те, як потрібно ставитися до Центральної Ради, рекомендував прислухатися до порад наркома у справах національностей.

Пропагандистська кампанія наблизилася до свого логічного завершення 24 листопада, коли об'єднаний виконком київських Рад робітничих і солдатських депутатів оголосив про скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, мотивуючи цей крок такими словами: «Досі українські робітники і селяни не мали свого крайового уряду. Центральна Рада, де дуже сильно представлені явні і приховані контрреволюціонери, не може бути урядом, що виявляє волю української робітничої і селянської маси. Тільки радянська влада зможе захистити інтереси величезної більшості українського народу, і тому український з'їзд Рад повинен взяти всю владу до своїх рук» [11].

На з'їзд запрошувалися представники від усіх Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів губернського, міського й повітового рівнів, у тому числі й тих, що перебували під впливом українських партій. Однак норми представництва було розроблено з таким розрахунком, щоб надати вирішальну перевагу делегатам від Рад основних промислових районів і великих міст, які перебували в основному під впливом більшовиків. Представництво селян обмежувалося ще більшою мірою, ніж це робив царський уряд під час виборів до IV Державної Думи. І не дивно: село йшло за українськими есерами.

На противагу більшовикам Центральна Рада готувала вибори до Установчих Зборів. 16 листопада було затверджено виборчий закон, першим пунктом якого проголошувалося: «Установчі Збори Української Народної Республіки складаються з членів, обраних людністю на основі загального, без різниці полу, і рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, з додержанням принципу пропорціонального представництва» [12]. Право участі у виборах надавалося всім громадянам, у тому числі військовим і біженцям.

Використовуючи політичні методи боротьби за владу на Україні, більшовики не забували й про збройну силу. Вони утворили військово-революційний комітет, який почав готувати нове повстання у Києві. Та Центральна Рада випередила їх. У ніч на 30 листопада сформована начальником Київського військового округу В. Павленком 1-а сердюцька (гвардійська) дивізія разом з іншими українськими частинами оточила казарми більшовицьких військ, роззброїла їх, посадила в ешелони і вислала в Росію. Київські Ради робітничих і солдатських депутатів висловили рішучий протест, який залишився без наслідків. На заклик місцевої організації РСДРП(б) у місті відбувся одноденний страйк 20 тис. робітників.

Одночасно більшовиками було зроблено спробу спрямувати на Київ 2-й гвардійський корпус. Він почав просуватися залізницями в напрямку Києва. Однак у районі Вінниці його зустрів 1-ий український корпус генерала П. П. Скоропадського, в якому налічувалося близько 60 тис. дисциплінованих бійців. Скоропадський роззброїв більшовицькі частини і під вартою відправив їх у Росію. У взаємодії з іншими військовими підрозділами, що визнали Центральну Раду, він продовжив роззброєння збільшовизованих частин в усій прифронтовій смузі.

Спочатку конфлікти між українізованими та збільшовизованими підрозділами однієї армії обходилися майже без крові. Однак поступово протистояння переростало у справжні бої. Вони розгорнулися на Харківщині, зокрема, в Сумах, Куп'янську, Вовчанську.

---

[11] Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 5.— С. 206.
[12] Дорошенко Д. Назв. праця.— Т. 1.— С. 210.

І все ж Раднарком і Центральна Рада не визнавали стану війни між собою. Здебільшого лояльно поводилася українська адміністрація. У містах України забезпечувалася нормальна діяльність будь-яких організацій та установ, що перебували під контролем більшовиків. Функціонувала більшовицька преса. Проводилися конференції місцевих і обласних комітетів РСДРП(б).

В. І. Ленін розумів, що в українських губерніях радянська влада може утвердитися тільки в тому разі, коли збережеться проголошена Центральною Радою Українська держава. Щоб за цих умов успішніше контролювати радянську адміністрацію, треба було створювати всередині партії український організаційний центр. З цим завданням до Києва прибули член керівництва РСДРП(б), один з найближчих співробітників Леніна Г. О. Зінов'єв та комісар Румунського фронту С. Г. Рошаль. Місцеві партійні працівники під керівництвом Г. Ф. Лапчинського (Кременчук), В. Х. Ауссема (Полтава) і В. П. Затонського (Київ) якраз у той час готували чергову конференцію більшовиків Південно-Західного краю.

Конференція відкрилася 3 грудня. Її делегати представляли 24 місцеві організації, в яких налічувалося понад 18 тис. членів партії. Найважливішим з її рішень була постанова про утворення на Україні єдиної партійної організації під назвою «РСДРП(б) — Соціал-демократія України». Пропозиції деяких делегатів про організаційне оформлення окремої більшовицької партії на Україні не відповідали настановам центру, а тому навіть не обговорювалися. Крайова організація більшовиків згідно з цими настановами мала створюватися як складова частина єдиної партії на чолі з петроградським керівництвом.

У ті ж дні в Харкові працювала конференція більшовиків Донецько-Криворізької області, на якій було представлено понад 30 тис. членів партії. Відбулися також губернські конференції у Таврії та на Херсонщині. Пропозиція об'єднати більшовицькі організації всієї України не припала делегатам з цих районів до душі. Саме поняття «Україна» було їм чуже. Вони ставили знак рівності між національно-визвольним рухом та контрреволюцією і не могли усвідомити того, що створення українського центру відповідає інтересам самої партії. Справу об'єднання більшовиків України було відкладено до кращих часів.

Ультиматум Раднаркому. Донський військовий уряд на чолі з генералом О. М. Каледіним, який виник ще влітку 1917 р., після жовтневого перевороту заявив, що всю владу на території Області Війська Донського він бере в свої руки. Для боротьби з Каледіним Раднарком наприкінці листопада стягнув війська. Командувати ними було поставлено В. О. Антонова-Овсієнка. Напередодні вирішальних боїв Донський уряд почав стягувати з усіх фронтів козачі частини. Центральна Рада дала згоду пропускати їх на Дон через підконтрольну їй територію. З свого боку, Каледін зобов'язався пропускати українські військові частини з Дону на Україну.

Союз між УНР і Доном стривожив Раднарком. Як пізніше згадував Антонов-Овсієнко, цей союз загрожував тим, що «відріже нас від Кавказу й бакинської нафти, позбавить радянський центр також і вугілля Донецького басейну, марганцю Криворіжжя та хліба України»[13]. Щоб покарати Центральну Раду, призначений більшовиками новий Верховний головнокомандуючий прапорщик М. В. Криленко заборонив українським частинам Північного та Західного фронтів пересуватися на Україну й не дозволив об'єднати Південно-Західний і Румунський фронти в єдиний Український фронт. Назрівала відкрита війна між УНР і Радянською Росією.

[13] Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне.— М., 1924.— Т. 1.— С. 23.

4 грудня Криленко по радіотелеграфу передав у Київ підписану В. І. Леніним і Л. Д. Троцьким телеграму з ультиматумом Ради народних комісарів Центральній Раді. Телеграма починалася заявами про визнання Раднаркомом Української Народної Республіки та про те, що остання, на думку Раднаркому, має право зовсім відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні взаємовідносини. Суверенність українського народу Ленін і Троцький засвідчували в найсильніших виразах: «Все, що стосується національних прав і національної незалежності українського народу, ми, Рада Народних Комісарів, визнаємо зараз же, без обмежень і безумовно».

Далі, однак, виявлялося, що Раднарком не ставить знака рівняння між Центральною Радою та проголошеною нею Українською Народною Республікою. Центральна Рада звинувачувалася в тому, що вона відмовляється негайно скликати крайовий з'їзд українських Рад і не визнає радянської влади на Україні. «Ця двозначна політика,— заявляв Раднарком,— ...позбавляє нас можливості визнати Раду, як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки...». Як Центральна Рада могла визнати радянську владу і при цьому не самоліквідуватися, в телеграмі не роз'яснювалося.

Раднарком висував чотири ультимативні вимоги до Центральної Ради. По-перше, вона мала відмовитися від спроб дезорганізації загального фронту (йшлося про утворення Українського фронту). По-друге, не пропускати військових частин з фронту на Дон або в інші райони з ворожими до РНК урядами. По-третє, пропускати революційні (тобто більшовицькі) війська на Південний фронт. По-четверте, припинити роззброєння радянських полків і червоногвардійців на Україні. Телеграма закінчувалася прямою погрозою: в разі неприйняття цих вимог протягом 48 годин Раднарком вважатиме Центральну Раду «в стані відкритої війни проти Радянської влади в Росії і на Україні» [14].

Голова Генерального секретаріату Винниченко та генеральний секретар міжнаціональних справ Шульгін відповіли Раднаркому одразу. Вони з обуренням писали: «Генеральний секретаріат в заяві народних комісарів про те, що вони визнають Українську Республіку, вбачає нещирість або ж суперечність самим собі. Неможливо одночасно визнавати право на самовизначення «аж до відокремлення» і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу, як це робить Рада народних комісарів Великоросії щодо Народної Української Республіки». Усі конкретні вимоги Раднаркому були відкинуті [15].

Того ж дня, 5 грудня, О. Я. Шульгін доповів Малій Раді про ультиматум і відповідну реакцію українського уряду. Рада солідаризувалася з позицією останнього. Було вирішено припинити транспортування хліба на північ і негайно організувати власну грошову систему. Наприкінці грудня до обігу вже надійшли 100-карбованцеві кредитні білети, потім були віддруковані грошові знаки вартістю 3, 10, 500 і 1000 карбованців (гривні з'явилися в 1918 р.).

Утворення радянської «УНР». Починаючи повномасштабну війну проти Центральної Ради, Раднарком зосередив основні зусилля на Харківщині. Міська організація більшовиків Харкова у листопаді зросла до 2,5 тис. чол. У ході часткових перевиборів міської Ради робітничих і солдатських депутатів більшовики довели кількість своїх мандатів майже до половини її складу. Антонов-Овсієнко стягнув до міста великі збройні сили й організував тут свій штаб. У ніч на 9 грудня українські війська в Харкові були роззброєні, а 10 грудня більшовики та ліві есери

[14] Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 137—139.
[15] Дорошенко Д. Назв. праця.— Т. 1.— С. 216.

сформували військово-революційний комітет на чолі з М. Л. Рухимовичем. До нього й перейшла влада в місті.

Закріпившись у Харкові, більшовики розпочали боротьбу за важливі залізничні станції — Лозову, Синельникове, Олександрівськ. Вона зводилася переважно до роззброєння противника переважаючими силами. Однак у П'ятихатках розгорілися справжні бої. Просуваючись вздовж залізничних колій, війська Антонова-Овсієнка поступово витісняли з міст гарнізони Центральної Ради.

На початку грудня наполеглива робота оргкомітету по скликанню Всеукраїнського з'їзду Рад наблизилася до кінця. Однак результати її виявилися невтішними. Замість того щоб направляти делегатів до Києва, есеро-меншовицький виконком Рад Донецько-Криворізької області спрямував їх у Харків, на власний з'їзд. Меншовиків та есерів (у тому числі лівих, які вже пішли на союз з більшовиками) не цікавила УНР, яку вони вважали націоналістичною вигадкою Центральної Ради. Остання також, хоча й з інших причин, ігнорувала з'їзд. У призначений день, 4 грудня, кількість делегатів, що з'їхалися в Київ, ледь перевалила за сотню.

Однак за тиждень до з'їзду Центральна Рада змінила тактику і розіслала на місця циркуляри з вимогою направити в столицю якомога більше делегатів від селянських спілок та українізованих військових частин. Інакше кажучи, було вирішено повторити досвід зриву з'їзду, застосований у квітні, коли київські Ради робітничих і солдатських депутатів готували обласний з'їзд потай від українських організацій.

Як наслідок, до Києва з'їхалося понад 2000 українських делегатів. Вони відсунули мандатну комісію з'їзду і почали самі собі видавати мандати. Коли з'їзд уже мав розпочатися, В. П. Затонського, якому було доручено його відкрити, зігнали з трибуни. Голова Селянської спілки М. М. Стасюк відверто заявив, що більшовицьки настроєний крайовий комітет Рад робітничих і солдатських депутатів, віддаючи перевагу робітникам і солдатам — а до того ще й неукраїнцям — над селянами, хотів сфальшувати волю українського народу, і тому центральний комітет Селянської спілки подбав, з свого боку, про те, щоб збільшити селянське представництво на з'їзді [16].

Проте Центральна Рада недооцінила противника. Більшовики разом з лівими есерами, кількома українськими соціал-демократами та деякими безпартійними делегатами (загалом 127 чол.) вирішили продовжити роботу в Харкові, де тоді саме встановлювалася радянська влада. Вони об'єдналися з делегатами обласного з'їзду Рад Донбасу та Криворіжжя і конституювалися в І Всеукраїнський з'їзд Рад. На ньому були представлені 82 Ради. Однак делегатів від селянства, яке становило більш як три чверті населення України, з'їзд майже не мав.

І Всеукраїнський з'їзд Рад працював 11—12 грудня. Більшістю голосів (меншовики та есери відмовилися брати участь у голосуванні) він висловився за встановлення радянської влади і проголосив Україну республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Для Раднаркому цей акт мав важливе юридичне значення. Адже завдяки йому створювалася видимість, що Радянська Росія не воювала проти УНР, а відстоювала у боротьбі з Центральною Радою право на існування радянського уряду, проголошеного представниками трудящих самої України. У підписаній Леніним вітальній телеграмі Раднаркому говорилося: «Вітаючи створення у Харкові справді народної радянської влади на Україні, вбачаючи в цій робітничій і селянській Раді справжній уряд Народної Української Республіки, Рада народних комісарів обіцяє новому урядові братньої республіки повну і всебічну підтримку...» [17].

---

[16] Дорошенко Д. Назв. праця.— Т. 1.— С. 220—221.

[17] Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине (февраль 1917 — апрель 1918) : Сб. документов и материалов.— Киев, 1957.— Т. 2.— С. 594.

Зовсім не випадково у цій телеграмі новоутвореному органу влади дали не традиційну назву в множині (Ради робітничих і селянських депутатів), а цілком незвичну, в однині: «робітнича і селянська Рада». Тут не було жодної термінологічної помилки, тільки розрахунок на те, щоб максимально наблизити назву контрольованого більшовиками органу влади до звичної для мас — Центральна Рада. Раднарком не спромігся організувати справу так, щоб «переобрати» Центральну Раду на представницькому з'їзді Рад. Та все ж проблема влади розв'язувалася, хоча й іншим шляхом: створенням паралельної, радянської «УНР» і поступовим витісненням Центральної Ради з території України за допомогою збройного тиску.

З'їзд закінчив свою роботу обранням Центрального виконавчого комітету (ЦВК) Рад України у складі 41 чол. (у тому числі 35 більшовиків). Головою ЦВК став лівий український соціал-демократ Є. Г. Медведєв.

ЦВК затвердив перший радянський уряд України — Народний секретаріат. Схожість його назви з назвою уряду Центральної Ради також не була випадковою. До складу Народного секретаріату ввійшли С. С. Бакинський, Є. Б. Бош, В. П. Затонський, Ю. М. Коцюбинський, Ф. А. Сергєєв (Артем), М. О. Скрипник та ін. Кілька місяців уряд не мав голови. Його засідання вела Є. Б. Бош.

Євгенія Богданівна Бош (1879—1925 рр.) народилася в Очакові. Батько її, за національністю німець, працював механіком у поміщицьких маєтках на Півдні України, мати — походила із старовинного молдавського шляхетського роду. Щоб вирватися з гнітючої сімейної атмосфери, Євгенія вийшла заміж у 16 років і незабаром народила двох дочок. Це не перешкодило їй закінчити екстерном гімназію і продовжити самоосвіту. У 1901 р. вступила в РСДРП і поринула в партійну роботу. Чоловіка, який за своїми поглядами був їй зовсім чужий, вона залишила, забрала дочок і поїхала в Київ. З 1911 р. очолювала Київський комітет РСДРП. Навесні 1912 р. її заарештували і відправили на заслання в Іркутську губернію. Незабаром до неї приїхав Г. Л. П'ятаков. Спільна робота в Київському комітеті й заслання зблизили їх. Разом вони здійснили успішну втечу за кордон.

Після Лютневої революції однією з перших серед більшовиків Є. Б. Бош повернулася в Росію і приїхала в Київ. Її негайно обрали до складу міського комітету РСДРП(б) і Ради робітничих депутатів. У квітні 1917 р. вона очолила Південно-Західний окружний, а в липні — обласний комітети більшовицької партії. У Народному секретаріаті виконувала функції секретаря внутрішніх справ.

Новостворена радянська державність була привнесена іззовні, а не сформувалася органічно всередині українського суспільства. Те, що майже всі члени українського радянського уряду були більшовиками і підпорядковувалися залізній внутріпартійній дисципліні, перетворювало його для Раднаркому на «кишеньковий». Не обмежуючись цим, Ленін призначив випробуваного працівника центрального партійного апарату Г. К. Орджонікідзе тимчасовим надзвичайним комісаром України. На «паритетних» засадах своїм повноважним представником при Раднаркомі український уряд призначив Затонського. Останній одержував право вирішального голосу в складі уряду Радянської Росії при розгляді питань, що стосувалися України.

Проголошення незалежності УНР. На початку 1918 р. на території УНР існували два уряди, які однаково наполегливо заявляли про те, що вони — українські і робітничо-селянські. Відразу після утворення в Харкові вищих органів радянської влади почалася війна декретів. Одним з перших Народний секретаріат видав декрет про скасування заборони на вивіз хліба з України в Росію. Слідом за цим він опубліку-

вав постанову про недійсність усіх розпоряджень Генерального секретаріату.

Поряд з війною декретів продовжувалася силова боротьба. Військові операції проводилися переважно в районі залізничних колій і найчастіше зводилися до спроб роззброїти противника. Ініціатива тут належала харківському урядові, і тому контрольована ним територія розширювалася. Коли війська Антонова-Овсієнка, який керував воєнною кампанією, наближалися до міст, більшовицькі осередки на промислових підприємствах активізувалися і нерідко, використовуючи червоногвардійські загони, піднімали збройні повстання.

Якщо робітничий клас здебільшого підтримував радянську владу, сподіваючись на встановлення порядку органами, котрі він сам обирав, то українське село залишалося нейтральним і вичікувало, хто візьме гору. Розчаровані соціально-економічною політикою Центральної Ради, спролетаризовані селянські маси відмовляли їй у беззастережній підтримці. Серед українських політичних партій поглиблювався розкол. Ліві елементи дедалі більше схилялися до максималістських більшовицьких лозунгів. Члени Центральної Ради, ліві українські есери В. М. Блакитний (Елланський), П. П. Любченко, Г. В. Михайличенко, лівий український соціал-демократ Є. В. Неронович та інші у порозумінні з харківським урядом задумали скинути Генеральний секретаріат, який не влаштовував їх своєю поміркованою політикою, і встановити у Києві радянську владу. Незважаючи на протест Грушевського, змовники були заарештовані в самому будинку Центральної Ради під час засідання есерівської фракції.

Наступ більшовицьких військ позбавив керівництво Центральної Ради останніх ілюзій щодо можливостей перетворення Росії на демократичну федеративну республіку. Реальна Росія робила все, щоб позбавити трудящих України державних прав і нав'язати їм «кишеньковий» уряд. Формальне відокремлення від режиму більшовицької диктатури ставало проблемою першорядного політичного значення. До цього додавалася необхідність проводити самостійні мирні переговори з Німеччиною та її союзниками, що вже почалися у Бресті-Литовському.

Своє розв'язання вищезазначена проблема діставала в 4-му Універсалі. Закрите засідання Малої Ради, на якому відбулося його затвердження, почалося 9 (22) січня 1918 р. Текст цього історичного документа було опрацьовано на основі проектів М. С. Грушевського, В. К. Винниченка і М. Ю. Шаповала. В ніч на 12 січня на відкритому засіданні в будинку Педагогічного музею Грушевський оголосив останній універсальний закон Центральної Ради. У ньому говорилося:

«Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу. З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязні, але ніяка з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки. Влаcть у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу — селян, робітників і солдатів, та виконавчий орган, який віднині буде називатися Радою народних міністрів» [18].

Одночасно з 4-им Універсалом Мала Рада ухвалила «Закон про національно-персональну автономію». У ньому проголошувалося, що кожна з націй, які населяють Україну, має право на самостійне влаштування свого життя незалежно від місця перебування. Люди однієї національності могли за бажанням об'єднуватися у спілки, які мали право законодавчої ініціативи і користувалися субсидіями з бюджету на національно-культурні потреби.

---

[18] Винниченко В. Назв. праця.— Т. 2.— С. 246—247.

Незабаром під тиском міжпартійних незгод В. К. Винниченко подав у відставку, і Раду народних міністрів сформував український есер В. О. Голубович. Новий прем'єр вважав першорядним завданням розбудову місцевого апарату влади, якого фактично не існувало. Але часу для цього вже не було. Очолюваний ним уряд протримався у Києві не більше десятка днів. До міста підступали радянські війська.

Наступ радянських військ. У середині січня 1918 р. Антонов-Овсієнко об'єднав сили, що рвалися на Київ з півночі, Харківщини та Катеринославщини, у так звані «армії». Війська під командуванням П. В. Єгорова, що просувалися на Яготин, формувалися з харківських, катеринославських і донбасівських червоногвардійців. До них приєднався також загін чорноморських матросів А. В. Полупанова. «Армія» Р. І. Берзіна, що розвивала наступ на Ніжин і Бровари, складалася з московських і петроградських червоногвардійців, солдатів Західного фронту і моряків-балтійців. До групи С. Д. Кудинського увійшли брянські й курські червоногвардійські формування. Командуючим трьома «арміями» Антонов-Овсієнко призначив лівого есера, підполковника царської армії М. О. Муравйова — людину надзвичайно честолюбну і хворобливо жорстоку.

Прагнучи полегшити наступ радянських військ на столицю, київські більшовики 16 січня почали збройне повстання. Центром його став завод «Арсенал», який захищали близько тисячі робітників.

Минули часи, коли сутички між ворогуючими сторонами були майже безкровними. Тепер повсюдно точилася боротьба не на життя, а на смерть. Після п'ятиденних боїв «Арсенал» було взято штурмом. Більшість його захисників відступила підземними переходами. Понад 200 робітників, які прикривали відхід, потрапили в полон, але були безжалісно розстріляні. Загальні втрати повстанців перевищили тисячу чоловік.

У ці ж дні «армія» Єгорова зустріла на залізничній станції Крути героїчний опір трьохсот необстріляних київських студентів і гімназистів. Маючи багаторазову перевагу в живій силі, наступаючі зім'яли оборону і винищили всіх, хто потрапив у полон. Ті, хто врятувався, знайшли в собі сили розібрати залізничну колію і все-таки на кілька днів затримали наступаючі радянські війська.

Захопивши Дарницю, Муравйов зазнав невдачі під час першого штурму Києва. Тоді він наказав відкрити по місту вогонь з важких гармат. П'ять діб ураганного обстрілу перетворили життя киян на пекло. Люди ховалися по підвалах, в місті спалахували пожежі, снаряди сіяли смерть. За таких умов Центральна Рада визнала недоцільною дальшу оборону і віддала розпорядження про евакуацію.

26 січня радянські війська увійшли в місто. В наказі, текст якого Антонов-Овсієнко пізніше наводив у своїх спогадах, Муравйов вимагав від підлеглих «нещадно знищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». Такої кривавої різанини столиця України не бачила з часів татаро-монголів. Кількість жертв вимірювалася тисячами. Через два дні Народний секретаріат телеграфував Раднаркому: «Героїчна боротьба українських радянських військ закінчилась повною перемогою... Радянські війська Української Республіки переможно підняли над стародавнім Києвом Червоний прапор соціалістичної революції» [19].

У першій половині січня загони під командуванням Р. Ф. Сіверса, Ю. В. Сабліна і Г. К. Петрова, в яких налічувалося до 16 тис. червоногвардійців, витіснили козачі каледінські частини з усієї території Донбасу. Потім вони оволоділи Таганрогом, Ростовом-на-Дону і Новочер-

---

[19] Історія Української РСР.— К., 1977.— Т. 5.— С. 245—247.

каськом. Усвідомивши безнадійність дальшого опору, генерал О. М. Каледін склав повноваження отамана і застрелився.

12 січня більшовики розпочали збройне повстання в Одесі. Після тривалих боїв червоногвардійські загони взяли гору. У середині місяця радянську владу було встановлено в Криму, а наприкінці — в Миколаєві, Херсоні та Єлисаветграді.

Мирні переговори у Бресті-Литовському. Ініціатива мирних переговорів належала більшовикам. II Всеросійський з'їзд Рад у день жовтневого перевороту насамперед прийняв декрет про мир. 8 листопада Раднарком звернувся до країн Антанти з нотою, в якій пропонувалося розпочати відповідні переговори. Потім він зв'язався через Швецію з державами німецького блоку і заявив, що декрет про мир слід розглядати як офіційну пропозицію негайного перемир'я і відкриття мирних переговорів. Одночасно В. І. Ленін зобов'язав генерала М. М. Духоніна, який після втечі О. Ф. Керенського поклав на себе обов'язки Верховного головнокомандуючого, негайно запропонувати австро-німецькому командуванню укласти перемир'я на всіх фронтах. Коли Духонін відмовився виконати це розпорядження, солдати підняли його на багнети.

Держави Антанти навіть не відповіли на радянську ноту, а Німеччина поставилася до неї позитивно. Переговори відкрилися 20 листопада 1917 р. в штабі німецьких військ у Бресті-Литовському. Договір про перемир'я було підписано 2 грудня. Він істотно зміцнив вплив більшовицької партії в масах, у тому числі на Україні.

Керівники Центральної Ради зрозуміли, що вони запізнюються з мирними ініціативами. 22 листопада відбулося засідання Малої Ради, присвячене питанню про мир. Як повідомив Грушевський, головнокомандуючий Румунським фронтом генерал Д. Г. Щербачов телеграфував, що в порозумінні з урядом Румунії він укладає перемир'я і просить Раду надіслати своїх представників для участі в цих переговорах. Є. В. Неронович визнав за необхідне, щоб УНР взяла справу укладення перемир'я на Румунському і Південно-Західному фронтах у свої руки як незалежна держава. Від імені Генерального секретаріату цю пропозицію підтримав В. К. Винниченко. Переважною більшістю голосів Мала Рада прийняла відповідне рішення. На фронти були відряджені її представники.

Через тиждень після укладення угоди про перемир'я, 9 грудня у Бресті-Литовському почалися переговори про мир. Німецьку делегацію очолювали статс-секретар міністерства закордонних справ Р. Кюльман і начальник штабу Східного фронту генерал М. Гофман, австро-угорську — міністр закордонних справ граф О. Чернін. Делегацію Раднаркому очолював А. А. Йоффе.

Центральна Рада знову запізнювалася. Тільки в день початку переговорів з делегацією Раднаркому Генеральний секретаріат звернувся з нотою до всіх воюючих і нейтральних держав. У ній зазначалося, що Українська Народна Республіка до утворення федеративного Російського уряду стає на шлях самостійних міжнародних відносин. Вказуючи на те, що влада Раднаркому не поширюється на Україну, Генеральний секретаріат заявив: мир, який хоче укласти Росія із своїми противниками, матиме силу тільки тоді, коли його умови прийме і підпише уряд УНР.

Незабаром з Бреста-Литовського надійшло повідомлення, що Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина чекають представників УНР для участі в мирних переговорах. На нараді керівництва двох провідних партій Центральної Ради — українських есерів і українських соціал-демократів — було обрано делегацію УНР, що мала відбути в Брест-Литовський, у складі В. Голубовича (голова), М. Левицького, М. Любинського, М. Полоза і О. Севрюка. М. С. Грушевський докладно

проінструктував їх. Делегація мала добиватися включення до складу УНР Східної Галичини, Буковини, Закарпаття, Холмщини та Підляшшя, тобто всіх західних українських земель. У разі незгоди Австро-Угорщини з цим, що було більше, ніж ймовірно, слід було поставити перед нею вимогу про створення з усіх українських земель у її кордонах окремого коронного краю з найширшою автономією.

Тим часом Йоффе оголосив у Бресті-Литовському декларацію про необхідність дотримання принципу демократичного миру без анексій і контрибуцій. Протилежна сторона досить довго вивчала цей документ, щоб знайти спосіб заспокоїти світову громадську думку, а потім, використавши величезну військову перевагу, продиктувати мир на власних умовах. Нарешті, 12 грудня Р. Кюльман заявив, що союзники приєднаються до радянської формули про демократичний мир без анексій і контрибуцій на засадах самовизначення народів, якщо це саме зроблять країни Антанти.

Однак Англія і Франція тримали курс на війну до переможного кінця. Тому, як і слід було чекати, вони зігнорували радянську декларацію про демократичний мир. Тоді Кюльман заявив: оскільки Антанта не приєдналася до переговорів, союзники вважають себе вільними від радянської формули миру.

25 грудня 1917 р. до переговорного процесу підключилася делегація УНР. Коли Голубович заявив, що умовою миру українці ставлять приєднання до УНР Холмщини і Підляшшя, а також проведення плебісциту у Східній Галичині, Буковині й Закарпатті, граф Чернін з подивом запитав: хто тут переможений і хто переможець? Він запропонував визнати на майбутнє кордон між Австро-Угорщиною та колишньою Російською імперією і проводити дальші переговори при невтручанні однієї держави у внутрішні справи іншої.

В ході переговорів з делегацією Раднаркому Четверний союз висунув претензії на російську територію площею понад 150 тис. кв. км вздовж кордону від Балтійського моря до Бреста-Литовського. Йоффе в паніці приїхав з цими вимогами в Петроград. Раднарком негайно змінив склад радянської делегації. На чолі її було поставлено наркома закордонних справ Л. Д. Троцького.

29 грудня у Бресті-Литовському відбулося пленарне засідання за участю делегацій Росії і України. Голубович заявив, що делегація УНР займає на переговорах самостійне становище. Троцький змушений був констатувати, що російська делегація, визнаючи право кожної нації на самовизначення аж до відокремлення, не вбачає будь-якої перешкоди для участі української делегації у мирних переговорах як самостійної. Від імені чотирьох союзних держав граф Чернін також заявив про визнання делегації УНР повноправним учасником переговорів. Формальне визнання УНР як самостійної держави союзники відкладали до моменту укладення мирного договору.

Троцький наполіг на тому, щоб зробити у переговорах перерву до середини січня 1918 р. Делегації роз'їхалися. Причини перерви були серйозні. По-перше, серед керівників більшовицької партії стався розкол. Частина їх, так звані «ліві комуністи», вважала за необхідне оголосити війну закінченою, не укладати грабіжницького миру, а в разі окупації країни перейти до партизанської війни і чекати світової революції. Ленін займав більш реалістичну позицію. Коли німці та їх союзники пред'являть ультиматум, наполягав він, слід негайно підписати продиктовані умови миру, якими б тяжкими вони не виявилися. Це було зафіксовано спеціальним рішенням Центрального комітету партії від 11 січня 1918 р.

По-друге, болючим для Раднаркому пунктом переговорів була українська проблема. Вимушене визнання самостійності делегації УНР означало для більшовиків у разі укладення миру втрату України. Затягуючи переговори, Ленін розраховував здобути цілковитий конт-

роль над територією краю. Це б давало можливість замінити делегацію Центральної Ради в Бресті-Литовському радянською українською делегацією.

Справді, після відновлення переговорів Троцький зробив заяву: у складі російської делегації з'явилися нові члени — представники українського радянського уряду, який уже контролює більшу частину України. Тому мирний договір, укладений з представниками Центральної Ради, не можна розглядати, як мир з УНР. У відповідь виконуючий обов'язки голови делегації УНР О. Севрюк ознайомив учасників переговорів з текстом 4-го Універсалу Центральної Ради і зажадав формального визнання УНР цілком самостійною, ні від кого не залежною державою.

Від імені союзників граф Чернін заявив, що для цього є всі підстави і Українська Народна Республіка як суверенна держава може самостійно укладати міжнародні договори. В той час у Німеччині та Австро-Угорщині швидко загострювалася продовольча проблема, і відповідна угода з Україною могла б певною мірою поліпшити їх становище. Заради укладення миру з УНР обидві держави давали згоду на передачу їй більшої частини Холмщини та Підляшшя, а також на виділення західноукраїнських земель в окремий коронний край.

27 січня (9 лютого за нов. ст.) договір між УНР і чотирма державами німецького блоку було підписано. Це була перша мирна угода в ході світової війни, що тривала. Протягом першої половини 1918 р. УНР зобов'язувалася поставити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн. пудів хліба, 2750 тис. пудів м'яса (живою вагою), 400 млн. шт. яєць, іншу сільськогосподарську продукцію та промислову сировину. На момент підписання цього документа делегація УНР уже одержала повідомлення про здобуття Києва радянськими військами, але утаїла його від союзників, побоюючись, що вони можуть змінити свої наміри. Коли ж договір став доконаним фактом, українська делегація вже не приховувала, що Центральна Рада перебуває у безнадійному становищі і вимагає негайної допомоги збройною силою. Союзники також розуміли, що одержати продовольство з України можливо тільки за умови її окупації великими силами.

В ніч на 28 січня делегація Четверного союзу звернулася до радянської сторони з ультимативними вимогами, але без офіційного пред'явлення ультиматуму. Будучи зв'язаним рішенням партійного керівництва про підписання договору тільки в разі ультиматуму, Троцький покинув Брест-Литовський і виїхав до Петрограда. Тоді німецька делегація скористалася обстановкою, щоб висунути нові, важчі за попередні, вимоги. Генерал Гофман розраховував, що вони стануть прийнятними для радянської сторони, як тільки розпочнеться масований наступ німецьких військ. Підготовка до нього розпочалася по всьому фронту — від Балтики до Карпат.

Одержано 10.03.92.

Освещаются закономерности национально-освободительного движения в Украине после Февральской демократической революции 1917 г. Показано настойчивую борьбу Центральной Рады, которая стояла во главе национального движения, за государственные права украинского народа. Рассказывается о возникновении и утверждении Украинской Народной Республики — первой в XX в. формы государственности украинского народа.

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

О. О. Новикова (Київ)

В. К. Піскорський

Цього року виповнюється 125 років з дня народження видатного історика В. К. Піскорського. Він присвятив усе своє життя дослідженню історії Іспанії, Португалії, інших західноєвропейських країн, а також педагогічній діяльності і громадській роботі.

Видатний історик Володимир Костянтинович Піскорський належить до тієї когорти європейських учених, які на початку XX ст. являли собою славу вітчизняної науки. Випускник Київського університету Св. Володимира, учень професора І. В. Лучицького, Піскорський займався дослідженнями середньовічної історії країн Західної Європи. Його вважають засновником іспаністики у вітчизняній науці. В Іспанії він цінується як найкращий дослідник історії її парламенту (кортесу) й селянського права. Багато сучасних іспанських істориків досі посилаються на його дослідження. Вже двічі (1937 р. і 1977 р.) перевидавалися в цій країні твори В. К. Піскорського (у нас, до речі, жодного разу). На міжнародних історичних іспансько-радянських колоквіумах про нього роблять доповіді (С. Сайєс —«Пісковський в Іспанії», І. С. Пічугіна —«Образ Іспанії в творчості Піскорського», О. О. Новикова —«Володимир Піскорський і Віктор Балагер»). До 100-річчя з дня народження історика в Інституті всесвітньої історії АН СРСР з доповідями, йому присвяченими, виступили академіки І. М. Майський і С. Д. Сказкін, професор М. А. Алпатов, іспанські дослідники. Вийшли статті в журналах «Новое время», «Вопросы всеобщей истории», збірнику «Історія і історики» тощо. Доповідачі й дописувачі називали В. К. Піскорського не тільки видатним вченим у галузі всесвітньої історії, а й визначним громадським діячем. На батьківщині вченого до знаменної дати також вийшло кілька статей у журналах і газетах[1].

Життя і творчість В. К. Піскорського, його величезна громадська діяльність, творчі зв'язки з ученими-просвітителями — помітне явище в історії вітчизняної культури. «Можна вважати загальною,— підкреслюють дослідники,— думку, що праці Піскорського зумовили весь дальший розвиток іспаністики в нашій країні. Більше того, напрями, накреслені його працями, досі не можна вважати повністю висвітленими, а його наукову спадщину вичерпаною»[2].

Народився В. К. Піскорський в Одесі 11 серпня 1867 р. у родині службовця — освіченої прогресивної людини. По материнській лінії його родичі були викладачами гімназій. Один з них навіть навчав В. Г. Короленка, про що великий письменник згадував у своїх спогадах. Другий дядько жив у Києві, брав активну участь у пуску першого київського трамвая. Гімназичні й студентські роки майбутнього вченого пройшли в Києві, куди переїхала родина Піскорських. Після закінчення 1-ї гім-

---

[1] Мильская Л. Т., Пичугина И. С. Русский историк-испанист В. К. Пискорский // Проблемы испанской истории.— М., 1975.— С. 230—249; Новиков О. М. Видатний вчений-іспаніст В. К. Піскорський // Укр. іст. журн.— 1967.— № 8.— С. 124—125; Москаленко О. О. Сторінка з історії медієвістики на Україні // Укр. іст. журн.— 1971.— № 4.— С. 96—99; Беляева И. С. В. К. Пискорский // Новая и новейшая история.— 1968.— № 3.— С. 190—191.

[2] Мильская А. Г., Пичугина И. С. Указ. статья.— С. 244, 248.

назії Володимир вступив на історико-філологічний факультет університету. Він став учнем уславленого знавця епохи середньовіччя і нового часу країн Західної Європи — Івана Васильовича Лучицького, котрий одразу помітив і оцінив здібності свого студента. Професор досліджував історію Іспанії, Італії, Франції, Данії і Швеції. Особливу увагу він приділяв відносинам між станами й класами, а також проблемам землевласництва у Франції. Протягом 20 років він щорічно виїжджав до Франції вивчати архівні документи. Історики Анрі Се і Олар підкреслювали, що знанням з багатьох питань історії Франції «ми повністю зобов'язані Лучицькому». В 1897 р. Жорес цитував його висновки в палаті депутатів. Вчений був знайомий з багатьма діячами Паризької Комуни, зустрічався в Парижі з І. С. Тургеневим. Іван Васильович був дуже прогресивною людиною, віддавав багато сил громадській праці в земствах і IV Державній Думі. Вдома у нього часто бували М. Лисенко, М. Старицький, М. Кропивницький. У його дружини — талановитої перекладачки Марії Вікторівни Требінської — Леся Українка брала уроки шведської мови.

Професор І. В. Лучицький виховав цілу плеяду блискучих істориків (серед його учнів — Д. Петрушевський, В. М'якотин, Є. Тарле). До речі, останній був слухачем семінару у молодого приват-доцента В. Піскорського. Іван Васильович не тільки керував науковою роботою Піскорського, а й запрошував його до себе додому. В майбутньому учень став навіть духовною й ідейною опорою вченого. І. В. Лучицький пробуджував у своїх учнях цікавість до соціально-економічних проблем, до історії соціальної боротьби, долі народних мас. Так, Піскорський збирав документи про Переяславську Раду, В. М'якотин серйозно займався питаннями української общини. На жаль, у радянський час останній разом з групою вчених-філософів (Зворикін, Карсавін, Флоренський, Сорокін, Бердяєв, Булгаков та ін.) був висланий до Німеччини. Проте напрям своїх наукових досліджень він з успіхом продовжував і там. В Енциклопедії українознавства, виданій у Мюнхені, є стаття про його фундаментальну працю.

За словами відомого українського письменника І. Житецького, уже в молоді роки В. Піскорський виділявся з-поміж інших як талановита, сумлінна, науково спрямована молода людина. Його хвилювали історико-філософські проблеми[3]. В далекому минулому він розгледів народження тих суспільно-станових правових відношень, які згодом відіграли провідну роль у долі людства, зокрема там, де вони найбільш яскраво складалися в характерні визначені форми. Ще в студентські роки Піскорський написав і видав серйозне дослідження «Франческо Ферручі і його час». В передмові до неї він писав: «Нас цікавлять умови падіння демократичної республіки і ті політичні та соціальні умови, при яких воно відбувалося...»[4]. За цю роботу його було нагороджено медаллю історико-філологічного факультету університету Св. Володимира. Це була дуже скромна і працьовита людина. Він вивчив усі європейські мови, добре знав класичні, із слов'янських — володів польською і чеською. Навчаючись, викладав у гімназії, оскільки в родині було багато дітей й треба було допомагати їх ставити на ноги. Володимир Костянтинович був людиною високих моральних якостей. Він дуже хвилювався і писав про це в щоденнику, коли несправедливо обійшлися з М. Грушевським, не відмітивши медаллю його студентську працю. Він вважав (і небезпідставно), що Грушевського спеціально обходять. Піскорський глибоко його поважав.

Західноєвропейською історією В. Піскорський, як уже відзначалося, зайнявся під впливом професора І. В. Лучицького. Досліджуючи

---

[3] Житецкий И. Некролог на смерть проф. В. К. Пискорского // Киевская весть.— 1910.— Август.

[4] Пискорский В. К. Франческо Ферручи и его время.— Киев, 1891.— С. 1.

минуле Іспанії, він, зокрема, приділяв увагу Каталонії, в історії якої вбачав аналогії з положенням України в рамках великодержавної Росії. В. К. Піскорський написав на цю тему кілька статей і фундаментальних досліджень, зокрема «Кріпосне право в Каталонії». Він дотримувався думки, що історичному суспільству притаманні спільні закономірності розвитку, й Іспанія в цьому плані не становить винятку. До того ж, він вважав, що з усіх країн Латинського Заходу найменш вивченою була саме її історія.

Після закінчення Київського університету в 1890 р. В. Піскорського залишили в його стінах для підготовки до професорського звання, а в 1893 р. він, як приват-доцент, був допущений до читання лекцій. В цей період молодий учений брав активну участь у громадській роботі. Разом з І. В. Лучицьким він співпрацював у газеті «Киевское слово», виступав з науковими розвідками в історичному товаристві ім. Нестора-літописця, очолив Товариство грамотності (про це дуже схвально відгукувався редактор «Киевской старины» Є. О. Кивлицький — також учень І. В. Лучицького). В 1896 р. з ініціативи І. В. Лучицького Володимира Костянтиновича направили за кордон для завершення магістерської дисертації і роботи в історичних архівах та бібліотеках. За дослідження «Костильські кортеси в перехідну епоху від середніх віків до нового часу» в 1898 р. В. К. Піскорський дістав ступінь магістра. Через 3 роки він захистив докторську дисертацію «Кріпосне право в Каталонії у середні віки». 2 серпня 1901 р. йому було присуджено ступінь доктора всесвітньої історії. До того часу вчений вже не раз бував в Іспанії. З його працями ознайомився науковий історичний світ. Їх високо цінували, і в тому ж 1901 р. В. К. Піскорського було обрано членом-кореспондентом Барселонської Королівської Академії наук та мистецтв.

У той час в Київському університеті склалися дуже напружені стосунки між реакційною адміністрацією та І. В. Лучицьким. Його вирішили за прогресивні погляди звільнити і замінити молодим професором Піскорським. Володимир Костянтинович не дав на це своєї згоди і виїхав працювати до Ніжинського історико-педагогічного інституту ім. кн. Безбородька, який свого часу закінчив М. В. Гоголь.

В. К. Піскорський своїми працями продовжив традиції сучасників, блискучих вчених-медієвістів XIX ст. П. Виноградова, М. Ковалевського, І. Лучицького, М. Кареєва. Діапазон досліджень вченого був великим: не тільки історія Іспанії, Португалії, а також Італії, Англії, Франції; аграрні відносини та господарство країн Західної Європи; проблеми методології історичної науки. В першій своїй книзі «Франческо Ферручі і його час» він висунув концепцію, згідно з якою Флорентійська республіка зазнала поразки через вороже ставлення її властей до простого народу, котрого вони боялися більше за інтервентів. Звертання до історії Іспанії на той час було не тільки сміливою, а й ризикованою акцією. Адже такі історичні авторитети, як Ф. Гізо і Г. Бокль, категорично стверджували, що її вивчати не треба, і навіть більше — проклинали минуле іспанського народу. В. К. Піскорський натомість вважав, що наукове дослідження історії держав Піренейського півострова може значно розширити поле наукових пошуків. «Уважне вивчення іспанських закладів,— писав, зокрема, він,—може дати правильніше розуміння тих норм і політичних принципів, котрі лягли в фундамент історичного розвитку всієї Західної Європи»[5].

На матеріалі середньовічної історії Іспанії вчений досліджував насамперед історію народних мас. Він відобразив боротьбу кастильських кортесів (парламенту) проти королівської влади і підкреслив, яку важливу роль відіграло міське населення в посиленні кортесів. В док-

---

[5] Пискорский В. К. Очерки по истории Западной Европы.— Киев, 1894.— С. 40—41.

торському дослідженні В. К. Піскорський показав, як виникло кріпосне право в Каталонії, яких форм воно набуло в період свого розквіту і як стався розпад кріпосництва. Його прискорили селянські війни, які вчений вважав соціальною і водночас політичною революцією.

Ще із студентських часів вчений замислювався над проблемами філософії історії. Він виявив у своїх роздумах її матеріалістичне розуміння. «Жодна теорія не зробила таких великих послуг історичній науці,— писав, зокрема, В. К. Піскорський,— як навчання про те, що не розум людей формує їхнє буття, а, навпаки, суспільні обставини зумовлюють їхню свідомість» (вступна лекція до курсу від 3 жовтня 1906 р.). До 60-х років в офіційній літературі Піскорського трактували як історика буржуазно-позитивістського напряму. Видатний радянський вчений М. А. Алпатов виступив проти цієї точки зору, підкресливши, що погляди В. К. Піскорського наближаються до матеріалістичних. Звернувшись до історії робітничого класу, вчений виявив глибоке розуміння суті сучасних йому процесів[6]. В ненадрукованій статті «Чомпі» він, зокрема, писав: «В усіх проявах... відображається панівна риса нашого часу — зростаюча протилежність між класовими інтересами ...буржуазії і пролетаріату, між капіталом і працею, між буржуазними й соціалістичними режимами. Боротьба між цими титанічними силами... становить собою головний зміст сучасного суспільного життя»[7]. Піскорський написав три книги і ряд статей, присвячених історії Іспанії. Його праці і досі там вважаються класичними. Зокрема, науково-популярне дослідження «Історія Іспанії і Португалії» і нині є одним з головних посібників на цю тему, а щодо Португалії — взагалі єдиним. Вчені підкреслюють, що до Піскорського іспаністики у вітчизняній історіографії взагалі не існувало. Він був піонером у цій галузі знань.

Не менш плідною була і педагогічна діяльність вченого. В Ніжині В. К. Піскорський обіймав посаду професора кафедри всесвітньої історії. Крім читання лекцій, він керував науковою роботою студентів, разом з ними займався складанням каталога праць з питань середньовічної історії. Він проводив велику популяризаторську роботу. Його лекції про відомих діячів Меттерніха, Гарібальді, Гамбетта, Бісмарка тощо сприймалися з великою цікавістю прогресивною частиною мешканців міста. Студенти любили свого вчителя, який поважав їх, прищеплював їм смак до наукової праці, привозив багато літератури з-за кордону спеціально для семінарських занять. «Аудиторія на його лекціях завжди була переповнена,— писав, зокрема, відомий радянський вчений В. В. Данилов.— ...Образ його стоїть переді мною і через 60 минулих років. Це був у повному розумінні цього слова джентльмен, голос якого був індивідуальним і запам'ятався добре. В пам'яті лишилася його публічна лекція про Бісмарка і промова на річних урочистих зборах про середньовічні університети. Розповідав він змістовно, гарно, літературно, дохідливо. Студенти-історики дуже цінували Володимира Костянтиновича, тому що він залучав їх до наукової праці» (з листа до дочки).

Студенти Історико-філологічного інституту в Ніжині на знак солідарності з молоддю столичного університету після подій 9 січня 1905 р. оголосили страйк. Тільки один викладач підтримав їх. Це був професор Піскорський. В той же час він виступив на підтримку 342 російських вчених, що об'єдналися в «Академічну спілку діячів вищих навчальних закладів». В цьому ліберальному русі передової російської інтелігенції на захист академічних свобод проти системи репресій і поліцейської сваволі взяли участь всесвітньовідомі вчені К. А. Тімірязєв, В. І. Вернадський, М. Д. Зелінський, М. Ковалевський, І. В. Лучицький, М. І. Кареєв. В. К. Піскорський був делегатом II з'їзду спілки, в резолюції

---

[6] Див.: Беляева И. Є. Указ. статья.— С. 190.
[7] Рукописний відділ Державної бібліотеки ім. Леніна, ф. 604.

якого містилася різка критика політики царського уряду. Восени 1905 р. у вступній лекції Піскорський сказав студентам, що «суспільство здобуло перемогу над темними силами, котрі сковували його життєвий ріст... Минуле засуджено беззастережно. Старий порядок доживає останні дні...»[8].

19 жовтня відбувся мітинг, присвячений подіям 17 жовтня 1905 р. Зібралося близько 3 тис. людей. Майоріли знамена, виступало багато ораторів. В. К. Піскорський також виступив з промовою, закінчивши її словами: «Хай живе суспільна справедливість і наука!». Присутні відповіли на його заклик гучним «ура», підхопили на руки і понесли. В. К. Піскорський узяв участь у визволенні політичних в'язнів. Історик О. А. Добіаш-Рождественська пригадувала: «...В тім місті Ніжині, де я зустрічалася з професором в далекій юності, залишилися спогади, як у 1905 р. професор Піскорський здивував усіх, діючи як марксист, і ліві оратори зверталися до нього «товариш Піскорський». Це немало значило для провінційного міста і для 1905 р.»[9]. Невдовзі в Ніжині відбувся погром. Чорносотенці намагалися розправитися із студентами та деякими викладачами, зокрема з В. К. Піскорським. «І я, і моя дружина Зінаїда Захаріївна,— писав В. К. Піскорський,— були пригнічені... Ми жалкували, що не маємо ніякої зброї і отрути, щоб накласти на себе руки, тільки б не зазнати насильства»[10]. Завдяки щасливому випадку з Піскорським нічого не сталося. Залишатися в Ніжині далі не було сенсу. Тоді В. К. Піскорський прийняв запрошення очолити кафедру всесвітньої історії в Казанському університеті.

Під час перебування в Ніжині Піскорський кілька разів виїздив у службові відрядження за кордон. Перший раз в Іспанії вчений побував ще у 1896 р. Він багато працював у бібліотеках Мадріда, Саламанки, Ескуріала, Вальядоліда, Барселони, ознайомився із Сіманкським архівом, де в 53-х великих залах зберігалося 80 тис. в'язок паперів, а також з документами Мадрідської національної бібліотеки, відомої далеко за її межами 150-томною колекцією рукописів. В. К. Піскорський, до речі, був першим іноземним вченим, якому було дозволено працювати в Королівському архіві Іспанії. Розповідаючи в листах до рідних про свої враження, він писав: ...«В цьому веселому пейзажі почувалося щось таке, що нагадувало рідну Малоросію... Переїжджаю повз жалюгідну річечку під назвою Мансанарес, проти якої, я вважаю, Либідь набагато краща...»[11].

Науковий світ Іспанії був обізнаний з фундаментальними працями і науковими розвідками В. К. Піскорського. Його перебування там широко висвітлювалося місцевою пресою. Доброзичливо зустріли вченого Мадрідське й Барселонське наукові товариства. Його працями дуже цікавився відомий іспанський історик Е. Інохоса. В Іспанії В. К. Піскорський мав зустрічі з видавцем історичного журналу Альтамирою, державним діячем Пі-і-Маргалем, поетесою С. Казановою*.

---

[8] Там же, ф. 604.

[9] Добиаш-Рождественская О. А. Культура западноевропейского средневековья.— М., 1987.— С. 241.

[10] Пискорский В. К. История моего профессорства в Нежине // Рукописний відділ Державної бібліотеки ім. Леніна, ф. 604, с. 68.

[11] Рукописний відділ Державної бібліотеки ім. Леніна, ф. 604.

* С. Казанова перекладала із слов'янських мов, написала цікаві спогади про життя в Росії. Коли відбулася Жовтнева революція, Софія виїхала до Росії як кореспондент мадрідської газети. Брала інтерв'ю у більшовицьких діячів, написала про Троцького. Після розстрілу царської сім'ї Казанова одразу ж повернулася до Мадріда. Коли Піскорський вперше приїхав до Іспанії, вона запропонувала представити його королеві-регентші. Проте вчений ухилився від цієї зустрічі, а багато вільного часу приділив спілкуванню з єпископом Колелем, який заснував на власні гроші археологічний музей в містечку Вік за прикладом паризького і був не тільки меценатом, а й другом робітничого населення, яке постійно захищав під час конфліктів з фабрикантами...

Перебування у відрядженні було надзвичайно плідним. Як уже відзначалося вище, В. К. Піскорський зібрав матеріал для серйозних досліджень про іспанські кортеси і кріпосне право в Каталонії. В пресі, зокрема, писали: «Не так давно ми мали можливість познайомитися з молодим викладачем Київського університету доном Володимиром Піскорським, працьовитість і любов якого до іспанських традицій, зокрема до іспанської історії, швидко завоювали симпатії не тільки корифеїв науки, а й кожної освіченої людини. Дон Піскорський справді дуже швидко став другом усіх нас, тих, з ким він спілкувався, дискутував, і після від'їзду залишив по собі найкращі спогади і чудові надії. І вони швидко здійснилися. Його праці в галузі іспаністики складаються з 4-х монографій, що викликають велику цікавість. Ми завжди будемо вдячні таким людям, як викладач Піскорський, які могли присвятити всю свою любов і сили питанням внутрішнього життя іспанського народу»[12].

Після повернення вчений захистив докторську працю, а 18 квітня 1901 р. професор з далекого провінційного Ніжинського інституту за заслуги перед іспанською наукою був обраний членом-кореспондентом Барселонської Королівської Академії наук і мистецтв та членом об'єднання барселонських вчених, літераторів і художників — Атенео. На ніжинський період життя вченого припало його систематичне листування з уславленим іспанським істориком, літератором, державним діячем Віктором Балагером. Вони познайомилися в Мадріді. На той час Балагер був автором 11-ти томів «Історії Каталонії», 3-х томів «Каталонської поезії», 3-х трагедій, 32-х томів літературних творів. Тоді Балагеру було 72 роки. Він вважав молодого іноземного історика (йому було 29 років) своїм другом, цінував його інтелект. Листування між ними тривало аж до смерті великого іспанця. В. К. Піскорський звертався не тільки до історичних праць Балагера. В той час твори останнього вже були перекладені французькою, англійською, німецькою, італійською та угорською мовами. І В. К. Піскорський виступив в новій для себе іпостасі перекладача. В архіві вченого зберігається переклад уривку романтичної новели Балагера російською мовою. Таким чином він зробив зусилля ввести твори цього письменника в коло читання своїх співвітчизників. Піскорський вмістив 2 статті про Балагера в збірнику історико-філологічного товариства при Інституті ім. кн. Безбородька в Ніжині (т. 4, 1903 р.), одну іспанською мовою — в іспанському. В історії українсько-іспанських контактів мав місце дуже цікавий факт. Коли у 1891—1892 р. в країні настав голод, за ініціативою І. В. Лучицького було вирішено видати «Київський збірник на допомогу потерпілим від неврожаю» і гроші від його продажу передати голодуючим. До цієї акції залучили істориків, письменників та громадських діячів з різних країн. В. К. Піскорський звернувся до В. Балагера і той надіслав спеціально написаного для цього збірника вірша «Сумнів». В збірнику були надруковані статті Лучицького та Ковалевського, а також письменників з Норвегії, Німеччини, Франції, спогади письменниці А.-К. Леффлер про зустрічі в Стокгольмі із С. Ковалевською.

Під час закордонних відряджень В. К. Піскорський побував у Німеччині, Англії, Швейцарії, Італії. Дуже цікавою була в нього зустріч у Португалії з президентом Ліссабонського Географічного Товариства, «...який,— за словами Володимира Костянтиновича,— добре розмовляє по-російському, знає всі європейські мови, володіє навіть японською (розмовляє). Всі мови вивчив самотужки. До Росії почуває особливу симпатію, має бібліотеку на 1000 т. (Тургенєв, Гоголь, Купрін, Андреєв та ін.). Зрадів, коли дізнався, що я — автор «Історії Іспанії та Порту-

[12] El dilopia.— 1897.— 22 de julio.

галії», котру він має і котру читав»[13]. В Парижі Піскорський працював у Сорбонні, слухав лекції відомих учених Леже і Олара, зустрічався із соціологом Лакомбом. В той період вчений збирав матеріали про основи ведення господарства у країнах Західної Європи, цікавився генезисом капіталізму в цих країнах. Він брав участь у міжнародних історичних конгресах, збирав книжки для бібліотеки Казанського університету. Як писали сучасники, від праць вченого думка читачів вільно чи мимоволі зверталася до минулого і сучасних суспільно-правових відносин, які склалися на батьківщині вченого. Піскорський гостро переживав біди своєї вітчизни. «Читаючи французькі газети,— писав він у щоденнику,— розмовляючи з французами на конці, в ресторані не раз я відчував уколи національного самолюбства, не раз мені було боляче за свою батьківщину, не раз обурювався я пихою французів, котрі вважають себе центром всього світу і ставляться з великою чи меншою зарозумілістю до інших націй, а до нас — особливо. Досадно було, що ми самі почасти винні в такому ставленні до нас, надто плазуючи перед французами і принижуючи перед ними свою вітчизну, свою культуру, свій суспільний устрій тощо. Багато, мені здається, ми втрачаємо в очах іноземців через російських емігрантів, які здебільшого озлоблені проти своєї вітчизни і тому не соромляться в розмовах і в пресі малювати російське життя тільки чорними фарбами. Я зовсім не схиляюсь до ідеалізації російського життя і російських порядків, багато знаходжу серед них саме таких явищ, проте вважаю це своїм, домашнім злом, до котрого нікому, крім нас, немає справи. Справді, чим можуть допомогти нам іноземці, якщо ми самі не можемо допомогти собі? Багато у нас недоліків, багато чого треба виправити, багато що треба усунути, але це ми повинні зробити самі, кожний сумлінно виконуючи свій обов'язок, турбуючись про поширення освіти в народі, в свідомості, що ніщо не робиться раптом, що тільки такий суспільний устрій може бути міцним, котрий створений не окремою групою осіб, хоч і натхненних тільки благочестивими намірами, а й цілим народом, що розуміє власні інтереси»[14]. Ці слова актуально звучать і в наш час.

З 1906 р. з переїздом до Казані почався останній період у науково-педагогічній і громадській діяльності В. К. Піскорського. Казанський університет був відомий своїми революційними настроями. Виступи студентів продовжувалися аж до 1908 р. Більшість серед викладачів становили прогресивні вчені. Працювати там В. К. Піскорському було приємно, цікаво і легко. Професор читав курс лекцій середньовічної і нової історії країн Західної Європи. У своїх наукових розвідках він збирав матеріал з історії міського життя XIV—XV ст., про повстання флорентійських ткачів («чомпі») в 1378 р.— перший виступ пролетаріату, якому він мав намір присвятити монографічне дослідження. Після закордонного відрядження до Італії Володимир Костянтинович написав статтю про стан місцевих університетів. Слід підкреслити, що якою б проблемою не займався вчений, він намагався пов'язати це з політичним життям Росії. Адже питання про академічні свободи в російських навчальних закладах були одними з найгостріших і злободенних. В казанський період ним написані «Нариси з історії Західної Європи», курс лекцій «Історія середніх віків», «Історія парламентських закладів», друге доповнене видання «Історії Іспанії та Португалії», багато статей до енциклопедії Брокгауза і Ефрона.

Зусиллями професора був створений кабінет всесвітньої історії для самостійних занять студентів. Місцева газета повідомляла: «Днями професор Піскорський подарував бібліотеці при кабінеті для практичних занять з всесвітньої історії кілька десятків книжок... Проф. Піскорський віддається своїй справі так палко, що має намір всю свою біблі-

[13] El dilopia.— 1897.— 22 de julio.
[14] Рукописний відділ Державної бібліотеки ім. Леніна, ф. 604.

отеку пожертвувати на потреби студентів... Бажано, щоб приклад викладача знайшов наслідування серед його колег та інших громадян міста Казані»[15]. Крім університету, вчений викладав на вищих жіночих курсах, давав публічні лекції на користь бідних студентів. В своїх лекціях і виступах він відобразив історичні портрети Франческо Ферручі, Савонаролли, Гарібальді, Леонардо да Вінчі, Яна Амоса Коменського та ін. Піскорський був в Італії під час святкування 100-річчя від дня народження Гарібальді. Про це писала казанська газета: «В публічній лекції про святкування ювілею Гарібальді в Італії проф. Піскорський дав яскравий нарис діяльності італійського патріота, якого в свій час називали «некоронованим королем Італії». Зв'язавши італійський рух з європейським, лектор відобразив особливість і діяльність Гарібальді на тлі політично-суспільного становища країни... На закінчення лектор передав свої особисті враження від грандіозного святкування в Італії 100-річного ювілею Гарібальді (4 червня 1907 р.) і яскраво відтворив зміст виступу відомого росіянина М. Горького про те, як він вперше почув ім'я Гарібальді. Лекція привернула увагу 300 присутніх»[16].

Важко перебільшити наукове і суспільне значення праць В. К. Піскорського. За проблематикою і актуальністю вони тісно пов'язані з демократичними засадами його суспільних і наукових поглядів. Багато задумів було у вченого, але, на жаль, у 43 роки, в розквіті сил він загинув внаслідок нещасного випадку на залізниці. Трагічна смерть Володимира Костянтиновича вразила науковий світ. В журналах і газетах Казані, Петербурга, Москви, Харкова, Києва з'явилися некрологи, автори яких підкреслювали, якої неоціненної втрати зазнала вітчизняна наука. Український літературознавець Житецький, зокрема, писав: «Як вчитель, професор і людина В. К. Піскорський завжди проявляв себе із серйозного і симпатичного боку: вчитель — розумний, доброзичливий, професор — знаючий, розумний, який вперше поставив на європейський рівень практичні заняття в історичному семінарі. Він був людиною делікатною, м'якою, щирою і чутливою»[17].

Вчений залишив після себе значну наукову спадщину. Його праці зберегли своє значення і актуальність і по праву займають поважне місце серед досліджень з історії Іспанії. Серед учнів професора — відомий російський радянський історик М. Граціанський, перу якого належить праця «Паризькі ремісничі цехи в XIII—XIV ст.».

Життя і діяльність В. К. Піскорського тісно пов'язані з Києвом. Він прославив свою альма-матер — Київський університет, ставши послом вітчизняної науки за кордоном. Відірваний від землі предків, він все життя серцем і думками був разом з ними, постійно мріяв повернутися в Київ. На жаль, Володимиру Костянтиновичу не судилося це здійснити. Тут він знайшов своє останнє пристановище. Могила Піскорського на Звіринецькому цвинтарі охороняється державою. Його наукова спадщина і архів зберігаються в Державній бібліотеці ім. В. І. Леніна. В Музеї історії Києва йому присвячено один з розділів експозиції.

Праці В. К. Піскорського досі залишаються цінними і актуальними для вітчизняної науки, а світлий образ цієї благородної людини, громадянина і видатного вченого заслуговує на вдячну пам'ять.

Одержано 03.07.90.

В этом году исполняется 125 лет со дня рождения выдающегося историка В. К. Пискорского. Он посвятил всю свою жизнь исследованию истории Испании, Португалии, других западноевропейских стран, а также педагогической и общественной работе.

---

[15] Камско-волжская речь.— 1910.— 10 авг.
[16] Камско-волжская речь.— 1907.— 21 окт.
[17] Житецкий И. Некролог на смерть проф. В. К. Пискорского // Киевская весть.— 1910.— Авг.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Розкуркулення в УСРР *

Док. № 17

Аналітична довідка інформгрупи НКЗС УСРР про попередні економічні наслідки від розкуркулення при суцільній колективізації

21 травня 1930 р.**

Не підлягає розголошенню

Прим. № 1

Про наслідки розкуркулення сучасні відомості НКЗ справ обмежуються лише неповними даними по 9 округах. За цими даними, всього куркульських господарств, що їм залишено право на землекористування по 90 адмінрайонах (по яких одержані матеріали), налічується 20 425 господарств, або 227 господарств пересічно на 1 район.

Коли вважати, що наведені дані більш-менш репрезентують Україну в цілому, можливо гадати, що таких господарств буде нараховано всього біля 1309 тис., або 12,6% від всіх господарств України. Прийнявши, що в цьому році в розкуркулення було втягнуто приблизно 71% куркульських господарств, одержимо всього біля 93 тисяч таких господарств.

За даними округ, землю глитайським господарствам залишено за їдоцькою нормою; ця норма коливається по округах, що дали відомості, від 0,4 до 1 га на їдця, що становить пересічно по Україні на двір біля 3,4 га.

По 56 адмінрайонах динаміка землекористування куркульських господарств в зв'язку з розкуркуленням приблизно така: всього землі було 144,1 тис. га (100%), відібрано — 106,3 тис. га (73,8%), залишилось — 37,8 тис. га (26,2%).

Коли ці дані перерахувати на один район, одержимо пересічно: всього землі було 257,5 га, відібрано — 191,0 га, залишилось — 67,5 га.

Розповсюджуючи ці дані в цілому на Україну (557 районів), одержимо припускально, що по всіх глитайських господарствах України можливо нарахувати всього землі 1430,0 тис. га, з них буде відібрано — 1057,0 тис. га і буде залишено — 373,0 тис. га. Вважаючи, як і раніш, що в цьому році зачеплено всього 50% таких господарств, одержимо припускально, що у глитайських господарств, що їх розкуркулено в цьому році, було землі 1016 тис. га, відібрано — 752 тис. га, залишено — 264 тис. га.

З відібраної землі передано колгоспам біля 66,5% га. Решту — передано почасти радгоспам (по Миколаївській окрузі радгоспам передано всю відібрану площу); почасти — громадським селянським організаціям (СТВ тощо). Всього по 96 районах в 9 округах відібране у куркулів майно оцінено в сумі біля 9691,9 тис. крб., що становить на 1 район біля 100,9 тис. крб.

---

* Продовження. Початок див.: УІЖ.— 1992.— № 3, 4.

** Дата копіювання документа.

При поширенні цих даних на всю Україну (557 районів), одержимо біля 56233 тис. крб. На 71% куркульських господарств по Україні, що їх зачеплено розкуркуленням, в цьому році припускально отримуємо біля 40 млн. крб. З усього майна, що його відібрано при розкуркуленні, за даними округ, колгоспам передано біля 97,5%. Таким чином, можна вважати, що майно поступило майже цілковито на поширення та зміцнення руху колективізації.

За даними 6 округ (55 районів), майно, що його одержано від куркулів, можливо приблизно розподілити так (в тис. крб.)

Всього	Будівлі	Підприємства	Складні машини	Дрібний реманент	Худоба	Насіння	Фураж	Інше майно
Абсолютно 4457,2	2654,3	52,8	333,5	174,1	711,6	54,1	65,4	411,4
%/100	59,5	1,2	7,5	3,9	16,0	1,2	1,5	9,2

Таким чином, головні суми майна складають житлові с. г. будівлі та худоба; з останньої вартість тяглової сили (коні та воли) складає біля 349,7 тис. крб. (49,1% від вартості худоби), корови — 262,2 тис. крб. (36,8% від вартості худоби).

На один район, за цими даними, припадає (по вартості в тис. крб.) (див. табл.).

Всього	Будівлі	Підприємства	Складні машини	Дрібний реманент	Худоба	Насіння	Фураж	Інше майно
81,0	48,2	6,0	6,1	3,2	12,9	1,0	1,2	7,5

Таким чином, можливо вважати ліквідацію куркульства як класу в зв'язку з суцільною колективізацією не лише міроприємством, яке має виключно політичне значення, але й міроприємством, яке має певне економічне значення.

От ті попередні суто орієнтовні підрахунки, що їх було можливо зробити на підставі тих обмежених матеріалів, що поки що маються в НКЗС.

21.05.30 р.

Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. 27, оп. 11, спр. 68, арк. 77—79. Оригінал *.

* Підпис нерозбірливий.

Док. № 18

Вирок Надзвичайної сесії Прилуцького окружного суду про конфіскацію майна, 10-річне ув'язнення й висилку селян с. Гнилиці Турівського району за опір колективізації

23 червня 1930 р.

Вирок

Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки 1930 року червня 23 дня Надзвичайна сесія Прилуцького окружного суду по карному відділу в складі: голови Миронова, членів сесії — Большова, Бершадського, в присутності секретаря Кумейка і прокурора Супониць-

кої, розглянувши на закритому судовому засіданні справу по звинуваченню Жулая Олексія Лаврентійовича, 47 років, куркуля, колишнього торговця, нині розкуркуленого, письменного, судимого по 142 і 197 ст. ст. КК (у старій ред.) і засудженого на 10 років позбавлення волі із суворою ізоляцією, позбавленого права голосу; Жулая Федора Олексійовича, 25 років, сина куркуля, судимого по 142 і 197 ст. ст. КК (у старій ред. 1922 р.) і засудженого на 10 років позбавлення волі із суворою ізоляцією з пораженням у правах; Бабенка Свиридона Петровича, 33 роки, куркуля-експертника, податок платив 240 крб., позбавленого виборчих прав, письменного, тричі судимого по ст. ст. 80 ч. 2, 97, 99 і 20—142 КК, який відбував ув'язнення; Могилу Андрія Васильовича, 48 років, куркуля-експертника, платив податок 180 крб., письменного, по ст. ст. 54—8, 54—9, 54—10 і 54—11 КК.

Всі підсудні с. Гнилиці Турівського району Прилуцького округу були віддані під суд за тероризування сільського активу, за підпал клуні колгоспу з фуражем, за антирадянську агітацію та за створення контрреволюційного угруповання, що здійснило вищезазначені злочини.

Судовим слідством і матеріалами справи встановлено: 1) 1929 р. по виходу з допру Жулая Олексія і Федора, останні разом з куркулями Бабенком і Могилою організувалися в контрреволюційне угруповання, метою якого були терор над активом і біднотою села, дезорганізація сільських організацій, зрив колективізації й антирадянська агітація. 2) Що учасники угруповання Жулай Олексій, Федір і Бабенко вели систематичну агітацію, спрямовану на зрив колективізації шляхом погроз і стрілянини під вікнами активістів, деморалізували сільський актив. Підсудний Бабенко писав загрожуючі анонімки сільським активістам, а саме: голові КНС Могилі Марусі й загалом проти колективізації. 3) Що 25 березня 1930 року контрреволюційне угруповання в особі Жулая Олексія, Федора, Бабенка і Могили з метою паралізувати діяльність колгоспу і підірвати його роботу спалили клуню колгоспу з фуражем.

Підсудні винними себе не визнали, проте обставинами справи і показаннями свідків вищезазначена злочинна діяльність підсудних є доказовою. А тому, виходячи з вищесказаного і керуючись 42, 43, 44 арт. КК, 296, 297 і 303 ст. ст. п. 3 КПК, Надзвичайна сесія присудила: Жулая Олексія Лаврентійовича, Жулая Федора Олексійовича, Бабенка Свиридона Петровича і Могилу Андрія Васильовича на підставі 54—8, 54—9, 54—10, 54—11 ст. ст. КК піддати позбавленню волі у виправно-трудових таборах у віддалених місцях Союзу РСР строком на 10 років кожного з конфіскацією всього майна, що належало їм. Їх же на підставі 33 ст. КК, як соціально небезпечний елемент, вислати за межі Прилуцького, Лубенського, Роменського, Конотопського, Київського, Ніжинського і Чернігівського округів строком на п'ять років кожного після відбуття основної міри соцзахисту. А також поразити їх у правах по п. п. «а», «б», «в», «г» 29 арт. КК строком по п'ять років. Зарахувати всім засудженим попереднє ув'язнення з 28 березня 1930 р.

Судові витрати по справі віднести за рахунок республіки. Запобіжні заходи залишити попередніми, тобто утримання під вартою. Вирок може бути оскаржений засудженими протягом 48 годин у Надзвичайну сесію Верхсуду *.

Оригінал за належними підписами
Вірно: Секретар *КУМЕЙКО*

Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. 24, оп. 13, спр. 68, арк. 183—184.
Засвідчена копія **.

* Кримінально-касаційна колегія Найвищого суду УСРР постановою від 18 липня 1930 р. вирок залишила в силі.

** Документ засвідчений печаткою Прилуцького окружного суду.

Док. № 19

Заява ув'язненого селянина А. А. Антохова із с. Крупина на Вінниччині до Г. І. Петровського про несправедливе розкуркулення й виселення сім'ї із села

29 червня 1930 р.
До голови ВУЦВК Г. І. Петровського
В'язня Антохова Антона Андрійовича,
село Крупина Хмільницького району
Вінницької округи, який перебуває у
Вінницькій ВТУ *

Заява

22 лютого мене заарештували і посадили у Вінницький БУПР. Вини за собою я не відчуваю. Після мого арешту мою жінку вигнали з хати як куркульку. Але я під розкуркулення не підлягаю, бо я вважаюсь як середняк. До революції землі у мене не було і я був батраком, ходив по чужих роботах. Коли мені надали землю, я весь час працював коло свого господарства. Тепер мав 1 коняку, 2-є малих лошат, 1 корову, 2 вівці, хату, клуню, 1 сарай, машин у мене ніяких не було. Продподатку платив 30 крб. з копійками, маю сім'ю... ** душ. Посадили в БУПР мене і [забрали] все дома по неправді, так як я мав з ними, то єсть головою сільради та сільКНС, особисті рахунки.

Прошу, як батька України, бути батьком мені і моїй сім'ї, що страждає на чужім селі без хліба, повернути мою сім'ю у хату і дати можливість жити ***.

29.IV. 1930 р. *ПРОХАЧ АНТОХОВ*

Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. 1, оп. 6, спр. 178, арк. 168. Оригінал. Рукопис.

---

* Колонія виправно-трудового ув'язнення.

** Частина тексту пошкоджена.

*** За розпорядженням ВУЦВК справою А. Антохова займалися Вінницький окрвиконком, прокуратура, сільрада с. Крупина, БУПР та інші організації. Виявилося, що Антохов був засуджений Вінницьким окружним судом по ст. 54—10 КК до позбавлення волі на 2 роки. Після тривалих перевірок 3 грудня 1930 р. дільнична прокуратура повідомила ВУЦВКу, що «сім'я гр-на Антохова Антона весною 1930 р. була розкуркулена й вислана в інше село. Літом того ж року комісія по розкуркуленню визнала, що Антохова було розкуркулено неправдиво, та повернула назад сім'ю Антохова в село Крупину, причому було повернуто і усе майно. Сім'я Антохова зараз живе у своїй хаті та користується всім тим, чим вона користувалась до розкуркулення. Дільничний прокурор (підпис)».

Отже, справедливість була частково відновлена, але чи був звільнений сам Антохов — відомостей не знайдено.

Док. № 20

Скарга середняка О. Т. Амеліна із с. Перша Старовірівка на Харківщині до ВУЦВК про розкуркулення за невиконання хлібозаготівлі

15 листопада 1930 р.

Всеукраїнському Виконавчому Комітету
Від гр-на Першої Старовірівської сільради
Амеліна Омеляна Тихоновича
15.XI. 1930 р.

Заява

Прошу ВУЦВК розглянути мою справу, оскільки сільська Рада оподаткувала мене [на] 350 пуд., а у мене 5 дес. землі і податок сплачував лише 10 крб. Брат живе окремо 4 роки й нічого не має, крім 3-х десятин землі. То вони нас взяли зарахували разом, коли оподатковували. Забрали хліб і продали таке майно: комору, хлів, коняку, 3 овечки і бричку. І залишили тільки на один місяць муки, а в мене 9 душ сім'ї.

Прохач Амелін Омелян Тихонович *.

Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. 1, оп. 6, спр. 178, арк. 121. Оригінал. Рукопис.

* О. Т. Амелін був на прийомі у Г. І. Петровського і голова ВУЦВК розпорядився негайно розслідувати скаргу селянина, що було доручено Старовірівському райвиконкому. 12 грудня 1930 р. голова райвиконкому Захарченко повідомив ВУЦВКу: «Господарство гр. села Першої Старовірівки Амеліна Омеляна Тихоновича до революції і нині складається з хати, 2-х хлівів, клуні, комори, хижі, 2-х коней, корови, дрібної худоби і 10 дес. землі, тобто господарство по нашому району міцносередняцьке. Їдців — 9 чол. Все це господарство і їдці взяті разом з братом Амеліним Іваном, який юридично розділений, але живуть і ведуть господарство разом. Податок платять: Омелян 10 крб. 70 коп. та Іван — 7 крб. 38 коп., причому, якби податок нараховувався як на одне господарство, то був би значно більшим.

План хлібозаготівлі Амеліним доведений до двору в розмірі 250 пудів і він уперто не виконувався, за що говорить те, що після вилучення вийшло — господарство вивезло всього хліба 310 пудів і, крім того, залишено хліба для сім'ї 50 пудів і 7 кіп необмолоченого ячменю (тобто близько 40 пудів).

За злісне невиконання плану Амелін 19.XI.1930 р. був засуджений нарсудом 22-ї дільниці по ст. 58 КК і позбавлений волі на 5 років з поразкою у правах на 3 роки та штрафу 1000 крб.

Голова Старовірівського райвиконкому Захарченко. Секретар райвиконкому Валетчик».

ВУЦВК з такими висновками погодився й прийняв «до відома».

Док. № 21

Заява засудженого селянина П. П. Паравишникова про помилування

31 грудня 1930 р.

До Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету
Гр. Паравишникова Петра Павловича,
засудженого по ст. 58 КК

Заява про помилування

25 жовтня цього року * виїзна сесія народного суду Артемівського р-ну засудила мене за арт. 58 КК до 5 років позбавлення волі з додержанням його в віддалених місцях ув'язнення з поразкою в правах 5 років після відбуття міри соцзахисту.

* 1930 р.

Міжрайонний суд м. Сталіно вирок нарсуду Артемівської округи залишив без наслідків.

Я з своєю родиною користувався землею в розмірі коло 4-х десятин землі на 4-х їдців. Згідно хлібозаготовчому плану на мій двір повинно було внести 58 пудів хліба. Я вніс належний хліб, але через декілька тижнів знов одержав відношення від сільради, що я повинен внести на протязі 24-х годин ще 166 пудів хліба.

З огляду на те, що із засіяної землі 4-х гектарів півтори десятини загинуло, про що був складений відповідний акт, я не мав змоги [внести] накладений [на] мене хліб, тому що частину хліба ми поїли, а частину залишили для посіву. Цей план до двору, що був мені доведений, я не мав ніякої змоги виконати, про що я й доводив до сільради, яка не звернула на це ніякої уваги.

Я сам колишній робітник шахти «Голландський рудник», де я пробив на протязі 10 років. Батьки мої теж були батраками, про що може ствердити й сільрада. Сільрада весь час вважала мене як середняка, про що й видала мені довідку. Це ще стверджується тим, що я не куркуль, що мого сина було прийнято до лав Червоної Армії в 1928 р., де й зараз він — кулеметником.

Те, що я найманої праці не вживав, видно з того, що я в 1930/31 рр. був обкладений в 34 крб. не як експертник, а надвишка в зарплаті.

В 1928 р. мене було притягнуто до відповідальності за нездачу хліба, але судом мене було виправдано. У мене особисті рахунки з головою сільради гр. Полтавцем, який добивається мене зовсім знищити. Все майно у мене відібрано, а родину вигнали з хати, а зараз я ще судом засуджений на висилку.

Все своє життя я працював сам без найманої праці та добивався зміцнення свого господарства. Я сам почав добиватися ще до суду, щоб мене було прийнято до колгоспу, але, як неправильно обкладеному в експертному порядкові, мені в цьому було відмовлено. Ініціатива всього цього була з боку того ж голови сільради Полтавця.

Мені зараз 62 роки. Мене вже всього знищено, але я звертаюсь до Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету з проханням помилувати мене та дати мені змогу надалі довести свою лояльність до Радвлади *.

31.XII.30 р. *ПАРАВИШНИКОВ*

Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. 1, оп. 7, спр. 1788, арк. 217—218. Оригінал. Рукопис.

* Висновок членів ВУЦВКу по справі П. П. Паравишникова був такий: «Відмовити». Всі документи з цього питання повернуто в листопаді 1931 р.

Док. № 22

Повідомлення Янушпільського райвиконкому на Вінниччині до Наркомзему УСРР про висилку розкуркулених селян за межі України

15 січня 1931 р.

До НКЗС
На № 77—0/621

Загальна кількість розкуркулених господарств в Янушпільському районі — 239. З них вислано за межі України — 149. Залишено з правом користування землею—90. Покинули села самовільно, залишивши відведену їм землю,— 3. Користуються землею — 87.

Ніяких спеціальних виселків для розкуркулених господарств, що залишені в межах району, не організовувалось. Причина цього та, що весною від ОЗВ по цьому питанню не було одержано відповідних розпоряджень. В останньому розпорядженні ОЗВ про куркульські господарства від 22.III.1930 р. за № 2070, в якому зазначалось про норми залишення землі куркульським господарствам, вказувалось, що польову землю останнім відводити в декількох місцях розпорошено, на гірших землях поза сівозміною колгоспу, а садиби відводити в селі. В обіжнику НКЗС за № 76/3—0/450 від 18.VII. [1930 р.] були вказівки про виселки, але це стосується до землевпорядження МТС.

З одержанням Вашого розпорядження за № 77—0/621 виселки для залишених розкуркулених господарств будуть утворені зимою, під час організації с/г території до весняної посівкампанії.

Зав. РЗВ [підпис]
Райзем * [підпис]

Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. 27, оп. 11, спр. 543, арк. 63. Оригінал. Рукопис.

* Йдеться про райземвпорядчика.

Док. № 23

Повідомлення Костянтинівського райвиконкому Артемівського округу ВУЦВКу про розкуркулення А. Н. Аксьонова за нездачу лишків хліба

22 лютого 1931 р.

ВУЦВКу, Приймальна голови,
на № 42540 від 1.II. [1931 р.]

Копія: Московському центральному «Дому селянина»

Костянтинівський райвиконком повідомляє Вас, що гр. Аксьонов був розпроданий за злісну нездачу хлібних лишків, а, по-друге, він дійсно скрив від сільради не 0,8 га, а 2 га промислового городу. З другого боку, визначена загибель врожаю на 60% не відповідає дійсності, що це визначення було орієнтовним задовго до врожаю, з чого робити висновки про відсутність хліба не можна, бо він зняв врожай пересічний по сільраді, а здав значно менше хліба, ніж такі ж самі господарства цієї ж сільради. З окладного листа зовсім не видно, як це фактично так, а тому, стверджуючи попередні наші висновки, повідомляємо, що ми цю справу знову перевірили й наші висновки повністю стверджуються, а тому прохання вважати цю справу за вичерпану. Треба додати, що Аксьонов дійсно куркуль, про це ми маємо вичерпуючий матеріал *.

Голова райвиконкому *КУЗЬМІН*
Секретар РВК *ДАВИДОВ*

Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. 1, оп. 6, спр. 178, арк. 86. Оригінал.

* Справа з розглядом скарги Аксьонова мала затяжний характер. 16 листопада 1930 р. «Дом селянина Московської області» (Москва, Трубна площа) за скаргою Аксьонова попрохав прокуратуру Костянтинівського району перевірити правильність доведення йому твердого завдання. Не маючи відповіді протягом 2-х місяців, Аксьонов 16 січня 1931 р. телеграфує «Дому селянина», що ніяких заходів не вжито. Розпорядженням ВУЦВК розгляд скарги було прискорено. 6 березня 1931 р. народний слідчий 9-ї дільниці Артемівського округу Рибалка повідомив ВУЦВКу і в Москву, що майно «гр-на Аксьонова було розпродано за злісну нездачу лишків по хлібозаготівлі, затаєних від сільради, а також за затаєння 2 га промислового городу.

Док. № 24

Заява селянина В. А. Григора із с. Козельщина Бригадирівського району на Харківщині до Укрколгоспцентру про відновлення в колгоспі «Червоний степ» після несправедливого виключення

16 березня 1931 р.

До Укрколгоспцентру м. Харкова
Громадянина с. Козельщина Бригадирівського району
Василя Андрійовича Григора

Заява

З часу утворення ТСОЗу «Червоний степ» у с. Козельщині Бригадирівського району я вступив до членів цього ТСОЗу. І ось 6 березня 1931 р. мене виключили, мотивуючи [тим], що я мав до революції найману працю, мав 15 дес. землі і мав стосунки з попівством та куркульством.

До революції я дійсно мав 15 дес. землі, які придбав так: 2 десятини батьківського наділу, а останні 13 десятин землі придбав через «Крестьянский банк». Цю землю обробляв своїм сімейством, що складалось — жінка, два сини і чотири дочки, невістка та троє малих онуків. Після революції половину хазяйства віддав сину Івану. Після розподілу у мене залишилось 7 дес. землі (1 десятина відійшла у громадську толоку), коняка і корова. Після розподілу ми залишились вдвох із старою і обробляли землю самі, а на жнива брав жінку для уборки хліба. Я і жінка маємо по 70 років і своїми силами убирати не могли.

З куркулями і попами зв'язку не мав, хіба що ходив до церкви. Нехліборобських заробітків не маю і не оподаткувався в експертному порядку. Виборчого права не позбавлявся. Щодо соцстану — вважаюся за середняка.

Перебуваючи в ТСОЗі, робив гарно, не звертаючи на свій старий вік, від других не відставав. Був бригадиром по оранці і маю багато трудоднів.

Прохаю розглянути цю справу і повернути мені право члена ТСОЗу *.

16.III. 1931 р. *В. ГРИГОР*

Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. 559, оп. 1, спр. 350, арк. 107. Оригінал. Рукопис.

Крім того, обкладений експертом в сумі 108 крб. 25 коп., Аксьонов цього обкладення не виконав. За все вищенаведене на Аксьонова Костянтинівською раміліцією заведено кримінальну справу про обвинувачення його по ст. 58 КК, яка зараз знаходиться в райнарсуді Костянтинівського району». Отже, селянин не тільки був розкуркулений, але й відданий до суду. Вироку в справі немає, як і самої скарги Аксьонова.

* 16 березня 1931 р. майже аналогічну заяву до Укрколгоспцентру подав і син В. А. Григора Іван Васильович Григор, який, крім тих же відомостей, що є у листі батька, зазначав, зокрема, що, розділивши батьківське господарство пополам, мав 7 дес. землі, коня і корову, а с/г реманент придбав у 1926/27 р. через Козельщинське с/г кредитне товариство «Господар» з виплатою у розстрочку на 3 роки. У ТСОЗі працював бригадиром, був членом сільради та земгромади. «Працюючи чесно на користь соціалістичного будівництва, — писав селянин, — вважаю за велику образу бути викинутим з ТСОЗу за таких неправдивих мотивів».

Укрколгоспцентр доручив Бригадирівській райколгоспспілці перевірити ці заяви, й 25 квітня 1931 р. голова РКС Юрченко, зокрема, відповів: «На Ваше відношення від 16.III. 1931 р. № 1/845 та телеграми від 25.III. 1931 р. повідомляється, що Григорів Івана та Василя виключено з колгоспу за постановою батрацько-бідняцької групи, зборів колгоспу та пленуму сільради, який мав до революції 15 дес. землі, визискувач (займався експлуатацією), активно допомагав монашеству, аби лишився монастир у с. Козельщині. Перебуваючи в колгоспі, негарно поводився з батраками та бідня-

Док. № 25

Лист до Г. І. Петровського від слухачів Військово-повітряної академії РСЧА Я. Коркіна та О. Пахоленка про примусову колективізацію й розкуркулення селян у Новопсковському районі на Старобільщині

7 липня 1931 р.

Голові ЦВК УСРР т. Петровському
Від слухачів Військово-повітряної академії
м. Москва, Ленінградське шосе, буд. 26
Коркіна Якова та Пахоленка Омеляна

Просимо Вас розібрати слідуючі явища, що межують із свавіллям, яке творять місцеві працівники Новопсковського р-ну Старобільського округу, хут. Статівки і с. Лизівки.

І. Колективізація. Колективізовано до 85%. Забезпеченість колгоспів продуктами недостатня. 10% колгоспників зовсім не мають хліба (Білокуракіно) через поганий розподіл. Кооперація зовсім не забезпечує постачання колгоспів промтоварами. Надто велика нужда у взутті. В Статівці та Лизівці в колгоспах зовсім не ведеться підготовка до збирання урожаю.

Є ряд випадків насильницького залучення в колгосп, на випадок відмови йти у колгосп підводять під графу куркуля і розкуркулюють, забираючи все майно, і вивозять в «Ярки».

Існує переконання, що залучити в колгосп можна лише силою. Наприклад, на зборах хут. Статівки актив заявив, що для залучення 15 чол. середняків і бідняків, що залишилися, в колгосп, необхідно 5 чол. вивезти у «Ярки».

Викривлення лінії партії проводиться свідомо верхівкою колгоспів. Наприклад, голова колгоспу хут. Статівки Шандра Никанор А. заявляє: «Чи потрібні нам колгоспи?» «На нас партія жме і ми жмемо».

Крім цього, правління колгоспу систематично пиячить, що ми самі бачили в дорозі, і коли приїхали в хутір, і там виявилася частина п'яних колгоспників. Про п'янки правління нам скаржилися колгоспниці-біднячки.

П'янство, залякування, погане виховання і забезпечення колгоспників є причиною небажання бідноти і середняків, які лишилися, вступати в колгосп, внаслідок чого вони йдуть на поводу куркульства і відбивають його настрій.

II. Розкуркулення. В ряді сіл (хут. Статівка, с. Лизівка) є перегини — розкуркулили середняків і навіть бідняків. Наприклад, нами за пропозицією заст. голови РВКу разом з представником від РВК на засіданні активу і групи бідноти хут. Статівки був переглянутий список розкуркулених, де виявилося: розкуркулений і вивезений у «Ярки» бідняк Пугач Артем Сергійович, розкуркулені 2 середняки — Пугач

ками. Отже, виходячи з цього, що Григор, як чужий елемент, який не повинен перебувати в колгоспі, РКС з ухвалою про виключення Григора з колгоспу погоджується...».

5 травня 1931 р. до Укрколгоспцентру звернулася з листом також дочка В. Г. Григора Валентина Василівна Кушніренко, яка проживала в м. Харкові на вул. В.-Гончарівській, 41. Вона з обуренням писала про несправедливість щодо батька і брата, виключених з колгоспу «Червоний степ», нагадувала, що сім'я батька складалася з 11 чоловік і обробляла землю своїм трудом, а після розподілу з братом Іваном 70-річні батьки під час жнив брали на допомогу жінку. Кушніренко вважає виключення з колгоспу членів своєї родини фактом, «що межує із злочином тих осіб, які зловживають своїм станом».

З усіх матеріалів справи видно, що господарська сім'я Григорів була середняцькою, однак їх розкуркулили, майно розпродали, як «експлуататорів», пригадавши, як провину, їх дореволюційне господарювання.

Сергій Кондр[атович] і Луковенко Василь Іванович. На цьому засіданні постановили відновити в правах цих громадян і повернути їм майно. Таке ж становище і по інших селищах, оскільки нам була маса скарг з боку середняків і бідняків. Наприклад, у с. Лизівка відібрали майно у сім'ї червоноармійця Кобзаревої Ольги Романівни. РВК постановив повернути, але сільрада цього не виконала (заява і листування додаються) *. Розпродано майно у бідняка того ж села Беденка Якова Ізот[овича], який одержав пенсію за сина червоноармійця. Такі випадки розпродажу майна мають масовий характер (заяви додаються).

Розпродаж майна проводили за несвоєчасний вихід у липні на роботу, наприклад, у Кобзаря Купріяна, Кобзаря Захара, Лизенко Анастасії Ігнатівни, Кобзар Ольги Романівни. Оштрафовано Кобзареву Євдокію Самійлівну за невиконання посівкампанії. Всі перелічені громадяни із с. Лизівки.

Стягнення штрафів і розкуркулення проходило найдикішим чином. Штрафи бралися без попередження, а відразу приходили, забирали худобу, майно (наприклад, у Пугача Сергія із Статівки і Лизенкової Анастасії з Лизівки).

Були випадки побиття. Наприклад, побита за 5 крб. громадянка с. Лизівки Шутенко Ганна В. та ін.

У розкуркулених середняків і бідняків відбирали весь хліб і навіть одяг, сало та ін., а потім ділили між собою (хут. Статівка). Штрафи стягувалися і на користь окремих працівників. Наприклад, голова правління кооперативу с. Лизівки прийшов до оштрафованого гр-на Лизенка Парфена і взяв собі кабана.

III. «Ярки». Всі розкуркулені вивезені в яр. т. зв. «Ярки». Люди знаходяться в цілком безвихідному становищі. Майно, с/г інвентар у них відібраний, землі не дано, живуть у землянках із сім'ями. Живуть старцюванням, розводять бродяжництво. На роботу їх не посилають. Для того, щоб піти в село, вони повинні отримати перепустку у коменданта «Ярків». Ми вважаємо невикористання цієї сили злочином, у той час, як у радгоспах велика потреба у робіт[никах], наприклад, радгосп «Мирна долина», комуни «Гігант», «Червона руна» та інші для збирання урожаю.

Таке становище довго продовжуватися не може, оскільки люди, приречені на голод, будуть шукати виходу в бандитизмі та ін. Уже зараз становище в селі напружене, наприклад, у с. Білокуракіно після 10—11 годин на вулиці патрулює міліціонер і перевіряє перехожих. Окремі випадкові постріли ставлять міліцію в бойовий стан (у тому ж числі Білокуракіно).

Середняки і бідняки, які знаходяться в селі з розпроданим майном і відібраними посівами (за заготівлю, гужповинність, штрафники), також нікуди не використовуються, землю обробляти їм не дають, змушені ледарювати.

IV. Склад працівників. Місцеві працівники за своїм політичним змістом цілком не відповідають для виконання покладених завдань партії й радвлади. Голова колгоспу хут. Статівки Шандра Никанор — п'яниця, пиячить з розкуркуленими, в п'янку втягує актив. Є заяви, що вони пропивають майно розкуркулених. Актив на чолі з Шандрою заявляють, що вони змушені розкуркулювати середняків і бідняків, оскільки від них вимагають процент куркулів. Голова сільради с. Заводянка Бублик п'є з цією ж компанією. На нього також є скарги, що він узяв із скрині у Луковенкової Олени 6 крб. 50 коп. (заява додається). Ця компанія заявляє: «Що хочемо, те і робимо». І дійсно, захочуть кого-небудь розкуркулити, дають характеристику, а район затверджує. Секретар сільради с. Лизівки вживає рукоприкладство до

* Тут і далі додатки в справі не виявлені.

відвідувачів. Політичне виховання серед цих сіл не проводиться. До речі сказати, становище з працівниками не краще і в Сватівському радгоспі, який насамперед поставив ворота із зіркою, а поля з кращими землями оброблені найпаскуднішим чином, засмічені, не пополені, соняшник посіяний як льон, буряк і кукурудза заросли травою, Поле засіяно так, як непотрібно, а поруч поля колгоспів дійсно можуть бути прикладом.

Висновок: Вищеописані факти мають не поодинокий характер, а масовий. Для ліквідації цих безчинств необхідно в район терміново направити комісію від партії та радянських органів. Комісії необхідно перевірити не лише зазначений нами Новопсковський р-н, але й Сватівський, зокрема, радгосп. Комісії слід перевірити актив, який в окремих випадках спився і проводить куркульську лінію, а тому для виявлення фактів ширше залучати групи бідноти *.

Пахоленко, Коркін 7.VII.31 р.

Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. 1, оп. 7, спр. 145, арк. 62—67. Оригінал. Рукопис.

* Листа Я. Коркіна та О. Пахоленка приймальна голови ВУЦВКу терміново направила до Білокуракінського дільничного прокурора з дорученням уважно розслідувати справу і винних притягти до карної відповідальності. Надаючи виключного значення перевірці фактів, у супровідному листі ВУЦВКа, зокрема, зазначалося: «Ця справа, як надзвичайно характерна своїм викривленням на місці, має бути на доповіді у Г. І. Петровського».

Док. № 26

З відомостей Укрколгоспцентру про опір селян хлібозаготівлі та розкуркуленню *

Не раніше 23 жовтня 1931 р.

Класова боротьба

Зараз навколо хлібозаготівельної кампанії мають місце численні випадки явної і прихованої запеклої класової боротьби. Ліквідований як клас куркуль намагається всіма силами перешкодити виконанню хлібоздачі та іншим кампаніям — підвищенню господарської могутності колективних господарств. За даними 24 районів, було 74 випадки підпалів, які розподіляються [так]: у 6 районах було 11 випадків підпалів колгоспів, у 7 районах — 35 випадків підпалу господарств активістів-колгоспників, з яких тільки у Славутському районі згоріло 25 господарств. У 3-х районах було спалено 14 клунь, причому лише в одному Доманівському — згоріло 11. У 8 районах було 14 випадків підпалу скирт.

За даними 25 районів, було 28 випадків терористичних актів з боку куркульства на окремих активістів і представників влади, які розподіляються [так]: у 12 районах було 15 випадків убивства активістів. У Бабанському районі один випадок поранення активістів. У 5 районах було 7 випадків пострілів по активістах. У Хорольському райо-

* Протягом 23—27 жовтня 1931 р. відбулися 9 міжрайонних зльотів колгоспів за участю 87 районів, з яких дві третини не виконували планів хлібозаготівель. Головна мета зльотів полягала в тому, щоб створити міжрайонні громадські буксирні бригади по додатковому вилученню хліба у колгоспів та одноосібників. За даними 184 районів, було організовано понад 2,9 тис. буксирних бригад, які в ході хлібозаготівель проводили розкуркулення. Який це викликало опір селян — свідчить публікований документ.

ні був випадок поранення представника РВК. У 4 районах було 4 випадки побиття активу з боку куркульства. У 2 районах було 3 випадки побиття представників РВК. Загалом у 47 районах було 109 випадків терору з боку куркульства.

За даними 47 районів, було 25 випадків крадіжки хліба. У 15 районах було 35 випадків крадежу, форми яких не виявлено. У 6 районах було 9 випадків крадежу у формі залишення хліба в соломі. У 9 районах було 9 випадків, коли зерно залишали і змішували з половою. В Сахновщанському районі був випадок приховування площі засіву. У 8 районах було 10 випадків крадіжок з-під молотарки. У 14 районах було 18 випадків неоприходування частини обмолоченого хліба. У 2 районах було 2 випадки, коли хліб колгоспів переховувався у куркуля. У 5 районах було 6 випадків приховування хліба — переховування хліба по окремих колгоспах.

Намагання куркуля зірвати хлібозаготівельну кампанію проходить у прихованій формі, але боротьба його спрямована різними шляхами: 1) У с. Сергіївка Краматорського району на грунті класової помсти куркулі зробили наліт на 3-х активних членів колгоспу, серед яких був член комісії сприяння хлібозаготівлі тов. Хорошайло, але їх спроба не вдалася. Через деякий час, коли товариш повернувся додому, він був поранений через вікно пострілом. Підозрювані в цьому затримані. У відповідь на куркульський терор колгоспники організували червону валку 3000 пудів. 2) У селі Городище Ворошилівського району убитий активіст-колгоспник і підпалено господарство комуни ім. КІМу. 3) Правління артілі «Труд селянина» Зіньківського району весь час жаліється на нереальність плану. Коли ж після перевірки виявилося, що план реальний, то правління під впливом куркульської агітації ставиться до його виконання по-опортуністичному, з метою відтягування молотьби колгоспники молотять озимину ціпами, в той час, коли є вільні молотарки. 4) У Кириківському колгоспі Лебединського району куркулі агітували жінок-колгоспниць, щоб вони затримували підводи з хлібом. 5) У колгоспах Доманівського району були випадки, що куркульська частина колгоспників проводила агітацію, що план хлібозаготівлі нереальний. З цією агітацією була поведена рішуча боротьба і зривників хлібозаготівель виключили з колгоспу. 6) В артілі ім. Ворошилова Глинянської сільради Новоукраїнського району правління злісно ігнорує постанову Колгоспцентру про розподіл авансів. На 38 працездатних членів колгоспу розподілили 600 пудів жита, на корм птиці роздали по фунту ячменю на трудодень. Куркульських агентів засудили. 7) У селі Березівці Хорольського району куркулі тяжко поранили з обріза уповноваженого райвиконкому. 8) У колгоспах Жмеринського району виявлено 3 випадки крадежу хліба, за що винні підкуркульники виключені з колгоспів і притягнуті до відповідальності. У колгоспі ім. Петровського Златопільського району було знайдено, що рахівник Доля веде шкідницьку роботу серед колгоспів й агітує проти здачі хлібних лишків державі, що сприяє масовим невиходам на роботу членів колгоспу. Правління Златопільської РКС постановило: «За відсутність обліку правління колгоспу розпустити, справу правління і рахівника передано слідчим органам». У колгоспі «Перше травня» Решетилівського району завдяки куркульському впливу колгоспники забороняли виконувати план хлібозаготівлі. В цьому районі за вперте невиконання плану звільнені з роботи правління у 5 колгоспах. 9) Уповноважений РПК у Наталівці Пирятинського району Цуккерман весь час агітував за нереальність плану, тим часом інший уповноважений з представником РВК знайшли у полові жито і пшеницю. 10). В артілі «Червоний шлях», Новодмитрівка Сахновщанського району заможний середняк працював біля молотарки машиністом і навмисно молотив під час великого вітру, через що молотарка згоріла, суд засудив його на 2,5 роки ув'яз-

нення. 11) В артілі «8-е Березня» Богодухівського району, де головував колишній поліцейський, було дозволено розвозити неусуспільнений озимий хліб від молотарки по домах. Голову колгоспу завдяки [такій] роботі артілі віддали під суд.

Укрколгоспцентр

Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. 559, оп. 1, спр. 1657, арк. 38—40. Копія.

Одержано 22.10.91.

(Далі буде)

До уваги вчителів історії!

Вийшов у світ пробний навчальний посібник для 10—11 класів середньої школи **«Історія України»** (автори — М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курносов, В. Г. Сарбей). Вийшов — і одразу застарів. Міністерство народної освіти незалежної України докорінно переглянуло зміст та умови викладання історії. В основу покладено курс історії України. Курс історії СРСР ліквідовано. Історія Росії та інших республік колишнього Радянського Союзу вивчатиметься в курсі всесвітньої історії.

Інститут історії України Академії наук України у вересні 1991 р. увійшов з пропозиціями в Міністерство народної освіти про докорінні зміни в структурі і змісті навчального посібника для 10—11 класів. Пропозиції прийнято, а посібник вже перероблено. Однак його вихід у світ очікується не раніше 1992/93 навчального року. Щоб полегшити вчителю викладання історії України відповідно до нової програми, «Український історичний журнал» починає з № 5 друкування заново написаних розділів цього посібника. Першим друкується комплекс розділів, що висвітлюють визвольні змагання українського народу в 1917—1920 рр.,:

— Розділ I. Утворення УНР. Центральна Рада;

— Розділ II. Українська Держава Павла Скоропадського;

— Розділ III. Відродження УНР. Директорія;

— Розділ IV. Утвердження УСРР. Боротьба радянських і петлюрівських військ із денікінцями;

— Розділ V. Становище в УСРР у 1920 р. Радянсько-польська війна.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

М. Бар, А. Заленський

Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939—1945 рр. *

Довгоочікуваний вибух польсько-німецької війни 1 вересня 1939 р. розбудив серед багатьох українських політичних діячів надію, що захитання рівноваги європейського укладу сил наблизить можливість вибороти незалежність України. Побіч німецької армії увійшов до Польщі невеликий, але добре вишколений у Німеччині український легіон, яким командував Роман Сушко, колишній партизан антирадянських відділів з 1920-х рр., член керівництва Організації Українських Націоналістів (ОУН). Однак підготовлені ОУН плани повстання на південно-західних кресах Речі Посполитої не здійснилися, і тільки у кількох повітах відбулися напади на відступаючі польські відділи. Лояльне ставлення до Польщі значної частини українського суспільства, у тому майже всіх українців, які у той час відбували військову службу в Польському війську, було результатом прихильного відношення до Польщі, яке, серед інших, репрезентував Василь Мудрий, голова Українського Національно-Демократичного Об'єднання (УНДО) і віце-маршалок останнього сейму Речі Посполитої, а також Андрей Шептицький, митрополит греко-католицького обряду.

Падіння Польщі припинило українські суперечки щодо орієнтації національної політики. Кожний з дотеперішніх аспектів альтернативи мав свої недоліки: пов'язання з Польщею і її західними союзниками означало — принаймні тимчасово — відмову навіть від найбільш елементарних прав української автономії, які польський уряд у Варшаві впродовж 20 років не бажав запевнити; пов'язання з III Рейхом загрожувало необхідністю здатися на ласку безпощадного і певного своєї сили партнера, а також не виключало таких несподіванок, як віддача Німеччиною Угорщині території Закарпатської України чи пакт Ріббентропа — Молотова, віддаляючий можливість конфлікту з СРСР і надію на визволення з-під влади комуністів більшості українських територій. Після мілітарної поразки Польщі залишалася тільки перспектива більш або менш кон'юнктурного союзу з гітлерівською Німеччиною і її союзниками.

Виразником прихильної до Німеччини концепції віддавна була ОУН — *найсильніше* угруповання серед українських самостійницьких партій. ОУН була створена 1929 р. на конгресі у Відні в результаті об'єднання Української військової організації (УВО) з Союзом українських націоналістів. Першим головою проводу, себто керівництва ОУН, був Євген Коновалець, убитий радянським агентом 23 травня 1938 р. в Роттердамі.

Під керівництвом наступника Коновальця, його шурина і чільного діяча ОУН, Андрія Мельника в останній декаді серпня 1939 р. в Римі

---

* Друкується за: Віднова. Політика. Суспільство. Культура. Зима 1985/86. Весна 1986. 4. — С. 90—104. — Мюнхен, 1986. Місця, виділені курсивом, на думку видавців Віднови, є спірними.

відбувся II Конгрес ОУН, на якому зроблено спробу опрацювати цілісну ідейно-політичну програму. Учасники конгресу критично оцінили дотеперішній теоретичний доробок самостійницького руху. У передмові до програмних рішень заявили, що українські партії мали на папері багато рецептів, щоб ущасливити народ, але в їхніх програмах забракло живого духу і основних національних ідей, які єдині могли порвати зі старим життям і створити нове. Як це часто буває у час великих поривів і поразок, в українському суспільстві прийшло до реакції: критичні оцінки світоглядних вартостей, розрахунки з минувшиною і пошуки нових шляхів. Щобільше, «програма» стала образливим словом, яке ототожнювалося з вузькістю поглядів і партійною анархією. Автори програми ОУН, критикуючи колишніх національних діячів за недооцінку «важливих програмних студій», визнавали, однак, що в ході «ідейного виховання мас» важливе значення мають не кабінетні теорії, але щоб добратися до душ народу, щоб оволодіти його почуттями і уявою за допомогою простих правд націоналізму, щоб захопити його прикладами геройських подвигів. Головні ідейні принципи ОУН формулювалися в «опозиції до традиційних ідеологічних напрямків, спертих на раціоналізм, позитивізм і матеріалізм», та посилалися на ближче не окреслені поняття, як «активний ідеалізм», «право духу» чи «душа націй». Устрій майбутньої держави мав бути побудований «на принципі націократії», отже «влади нації у державі». Вона, натомість, мала спиратися на організовану і солідарну співпрацю всіх суспільно вартісних верств, об'єднаних відповідно до їхніх суспільних функцій «у керівних представницьких органах». Головними принципами націократії передбачалися «національна солідарність, понадкласовість і безпартійність». Планований устрій цілком явно нав'язував до фашистських зразків. Проголошувано, що на чолі держави стане з волі нації голова держави — Вождь Нації, що він повинен персоніфікувати суверенність і єдність нації, очолювати збройні сили, керувати державою через підпорядковані йому і перед ним відповідальні органи виконавчої влади. Передбачалось, що громадсько-професійні організації об'єднуватимуться відповідно до адміністративно-територіального поділу у центральні об'єднання на засадах ієрархічної організації і що творення політичних партій буде заборонено законом. В економічних справах програма ОУН стверджувала, що економічний устрій Української держави, як заперечення капіталізму і марксизму, у своїх основах має солідарну співпрацю громадсько-виробничих верств, яку нормує держава, керуючись інтересами нації. Економічна система мала спиратися на мішані форми: державну, громадську і приватну власність.

Програма ОУН не була надто оригінальною і не становила перелому в розвитку української політичної думки. Вона була особливою компіляцією споріднених націоналістичних програм, яка у певній мірі брала до уваги українську дійсність. Воєнні події довели до того, що поточна політика відсунула на задній план формулювання програмних концепцій.

У ході нарад римського конгресу до його учасників наспіла вістка про підписання пакту Ріббентропа — Молотова, а також нібито інформація (чи радше поголоска) про важливий для українців абзац таємної клаузули того договору, за яким уся Східна Галичина була передана Росії. Незважаючи на це, керівництво руху не змінило свого стосунку до німецького союзника.

Однак на тлі стосунку до Німеччини невдовзі прийшло до розламу в ОУН. Молодші крайові діячі, на чолі яких стояв звільнений з польської в'язниці Степан Бандера, обвинуватили еміграційних керівників проводу в опортунізмі, германофільстві і в організаційній бездарності. На краківськім з'їзді крайових активістів ОУН у лютому 1940 р. створено Революційну Фракцію ОУН, звану від того часу ОУН—Б, від

прізвища молодого провідника Бандери, на відміну від ОУН—М, на чолі якої залишився Мельник. Прихильники Бандери постулювали перехід у цілості на військову діяльність, організацію партизанського руху на територіях України, які належали або були нещодавно включені до СРСР, висилку українського легіону до Фінляндії у випадку підтримки її з боку Заходу, врешті створення, побіч уже існуючих у рейху, також інших своїх представництв у нейтральних і союзницьких державах, відмежування від рухів, які сліпо задивлялися на гітлерівську Німеччину (наприклад таких, як «Фронт Національної Єдності», керований Дмитром Палієвим). Натомість мельниківці, які більш рішуче покладалися на Німеччину, остерігали перед мілітаризацією руху і ангажуванням у партизанські авантюри на території СРСР, звертали увагу на потребу збереження сил до вирішального розиграшу, пора якого ще не прийшла, вважали, що всяка діяльність повинна сприяти тому, щоб довести союзникові корисність їхнього руху.

Нав'язання дружніх відносин між Німеччиною і СРСР спричинило хвилеві припинення гітлерівцями явної підтримки українських національних організацій. Вони, до речі, були формально розпущені (як і всі інші — крім гітлерівських — на території рейху), а представництвом комітетів громадської опіки і громадсько-освітніх інституцій став офіційно у травні 1940 р. створений Український Центральний Комітет у Кракові (УЦК). На його чолі став проф. Володимир Кубійович, колишній доцент географії Ягайлонського університету, не пов'язаний з жодним українським політичним угрупованням. Незважаючи на декларовану нейтральність, Комітет був домінований діячами і прихильниками ОУН—М. Сам Кубійович початково відмежовувався від того напряму.

Інший осередок, який репрезентував українських емігрантів у Німеччині, діяв у Берліні під назвою Українського національного об'єднання (УНО).

У 1940 р. почався розлам в Українській православній церкві. Після вересневої кампанії на території Генерального губернаторства (ГГ) жив варшавський митрополит Діонісій з єпископом Тимофієм і невеликою кількістю віруючих. Німці невдовзі погодилися на призначення нових єпископів: Іларіона (проф. Огієнка) у Холмі та Паладія (арх. Видибіди-Руденка) у Кракові — обидва були членами українського уряду в 1919 р. Новопризначені єпископи приступили, за згодою Діонісія, до українізації церкви на території ГГ. Водночас на території під радянською окупацією, головним чином у зв'язку зі справою волинського архієпископа Олексія, прийшло до узалежнення церкви від московського патріархату і створення Української автономної церкви. Наприкінці 1941 р., після опанування України німцями, архієпископ Діонісій наказав єпископові Полікарпові, дотеперішньому вікарієві Волинської єпархії, упорядкувати ситуацію православної церкви і покликати тимчасову адміністрацію автокефальної церкви, незалежної від російського патріархату. Так виникла Українська автокефальна церква, яка проектувала організувати релігійний центр у Києві, сягнути до традицій незалежної київської митрополії і, у випадку потреби, стати національною церквою самостійної України. Однак архієпископ Олексій, який у 1942 р. підписав акт об'єднання обох церков — автономічної та автокефальної, не дотримав договору і довів до поновного розламу. Факт поділу української церкви використали як німці наприкінці свого панування, так і згодом радянська влада.

Прийняте восени 1940 р. рішення Гітлера про напад на СРСР призвело до чергової спроби з боку влади III Рейху поновно використати українські прагнення до самостійності для своїх егоїстичних, імперіальних цілей. Українці були потрібні в першу чергу як диверсанти на тилах фронту, а також як розвідники, керівники та перекладачі при німецьких відділах. Передбачалось також використання невеликих ук-

раїнських бойових відділів, а також призначення українців на пости у нижчій і середній адміністрації на здобутій території.

Натомість українці, плануючи помагати німцям в атаці на СРСР, водночас розраховували на здійснення власних планів, які приховували від німців. ОУН—Б не сподівалась такого швидкого розгрому Червоної армії, вона радше очікувала довготривалої і винищувальної обидві сторони війни. У зв'язку з цим виходили з положень, що в міру знесилення вермахту будуть поставати нові українські відділи, які з часом стануть домінуючою силою у південній частині фронту. Тоді, залежно від розвитку подій, можна буде одній або другій послабленій стороні подиктувати свої умови, а згодом довести до створення власної держави, принаймні на частині території, на якій живуть українці.

Приготування до здійснення цього плану пішли у кількох напрямах. Весною 1941 р. приступили до формування регулярного військового українського відділу, до якого спрямовували військово підготовлених членів ОУН—Б і колишніх вояків Карпатської Січі, політично-військової формації, створеної наприкінці 1938 р. в Закарпатській Україні й розпущеної після зайняття тієї території Угорщиною. Так виник новий український легіон, що складався з батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд», які 22 червня 1941 р. взяли участь у наступі на СРСР. Водночас з активістів ОУН—Б створено спеціальні похідні групи, завданням яких було, зокрема, увійти на територію України слідом за німецькою армією і творити там власну адміністрацію, а також пропагандистсько впливати на місцеве населення, зокрема розбуджувати його національну свідомість. Врешті багато зусиль вкладено в організацію на територіях, які були включені до СРСР, розвідувальної мережі і партизанських відділів, які в момент вибуху німецько-радянського конфлікту мали приступити до широкої бойової діяльності з метою перетворити її у національне повстання. Командуючим партизанського руху став член керівництва ОУН—Б Іван Климів-Легенда. Німці, принаймні почасти, були поінформовані про тактику керівництва ОУН—Б і тому фаворизували конкуренційну і водночас більш слухняну і лояльну в стосунку до III Рейху групу А. Мельника.

Німецький напад на СРСР став нагодою для здійснення заздалегідь підготовлених українських планів. Населення ентузіастично вітало маршируючий у першій лінії український легіон. На тилах відступаючої у безладді Червоної армії у широких масштабах були організовані диверсійні акції і саботажі. До діяльності включилися відповідно підготовлені вищеназвані похідні групи. Діяльність українських партизанів почалася насамперед у Львові, де зав'язалися вуличні бої, які спричинили відплатну, спрямовану проти цивільного населення радянську акцію. Батальйон «Нахтігаль» під командуванням Романа Шухевича увійшов до міста вночі з 29 на 30 червня, випереджуючи на 7 годин німецькі дивізії, які швидко просувалися (*впродовж найближчих днів цей батальйон брав участь у винищуванні польського населення, зокрема інтелігенції*). Тієї ж ночі опановано львівську радіостанцію, через яку 30 червня 1941 р. проголошено прокламацію незалежності України. Згідно з прийнятими раніше рішеннями покликано тимчасовий уряд, на чолі якого став Ярослав Стецько, призначений на цей пост Бандерою. Прокламація Самостійної України, не консультована раніше з німцями, була свідомою рискованою спробою поставити їх перед доконаними фактами. Незалежно від цього уряд Стецька отримав підтримку керівників головних політичних угруповань, серед них Йосипа Крутого, який керував Українською соціалістичною партією (?), Василя Мудрого, голови УНДО, Мілени Рудницької, колишнього посла Сейму Речі Посполитої Польщі, Дмитра Паліїва, керівника фронту Національної єдності, Павла Скоропадського, керманича гетьманців, і д-ра Костя Левицького, колишнього прем'єра Західно-Української Народної Республіки. Однак вирішальне значення мало

благословення митрополита А. Шептицького, який загально вважався символом українського патріотизму. 1 липня у кафедрі св. Юри відбулося вдячне богослужіння за визволення Львова з-під радянської окупації. Під час богослужіння була відчитана відозва Шептицького, яка зазначала, що з волі всемогутнього Бога, в Трійці Єдиного, почалась нова епоха в житті державної, соборної, самостійної України і що національні Збори, які учора зібрались у Львові, проголосили і підтвердили цю історичну подію. У першій декаді липня була покликана Українська Національна Рада — сурогат парламенту, — на чолі якої став К. Левицький. Прокламація самостійної України була прийнята ентузіастично більшістю українського суспільства, і її супроводжали численні мітинги та вдячні богослужіння. Це був — як потім виявилося — вершок успіхів здійснюваної ОУН С. Бандери концепції «націоналістичної революції».

Покликанню уряду Стецька рішуче спротивилася група Мельника, яка висловилася за стислу співпрацю з німцями і намагалася створити регулярне українське військо при відділах вермахту. До прокламованої самостійності зі стриманістю ставився також керований Кубійовичем УЦК у Кракові.

Тим часом німці, не очікуючи такого розвитку подій, 11 липня арештували Стецька і його чотирьох співробітників. Притримали також С. Бандеру. Вони були перевезені до Берліна, де домагалися від них відкликання акту 30 червня 1941 р., а тому, що жоден з них на це не погодився, їх у вересні ув'язнили в таборі у Саксенгаузені. В українській політиці III Рейху перемогла концепція, репрезентована Гіммлером, а безпосереднім виконавцем якої був Е. Кох. Ця політика прямувала до перетворення України в німецьку колонію. Зазнала, натомість, поразки концепція, представником якої був Розенберг і яка пропонувала створення німецького сателіта — Української держави. Ударом для угруповань, які орієнтувалися на союз з німцями, насамперед було проголошення (1 серпня 1941 р.) рішення про приєднання Східної Малопольщі і південної частини Волині до Генерального губернаторства, а потім відступлення Румунії округи Одеси. Україна стала об'єктом безпощадної німецької експлуатації. Тільки для збереження позірної пристойності були зроблені певні жести, які мали переконувати в позитивному ставленні III Рейху до українських прагнень. Тими жестами були: встановлення Генерального Волинсько-Подільського комісаріату з осідком у Бресті та з маріонетковою Українською Радою; створення українського університету в Рівному і підтримка українського елементу на територіях, де він був у меншості, що, до речі, відповідало німецьким інтересам. Незалежно, однак, від фактичного фіаско надій на швидке виникнення вільної України, більшість досі прихильно настроєних до Німеччини організацій послідовно висловлювалася за дальшу співпрацю з німцями.

Це стосувалося як прихильників Кубійовича, так і Мельника; Українська Національна Рада у Львові, домінована діячами ОУН—М, була толерована німцями з огляду на величезний авторитет митрополита Шептицького.

Ліквідація уряду Стецька і ув'язнення чільних активістів ОУН—Б спричинили перехід до конспірації тих діячів, які залишилися на волі. Керівництво тієї організації взяв на себе один з найближчих співпрацівників Бандери—Микола Лебедь; за спіймання його німці призначили високу винагороду. Репресовано чимало діячів і прихильників ОУН-Б, зокрема, до Освенціма потрапили М. Климишин і Ярослав Рак, а Миколу Лемика, керівника однієї з похідних груп, розстріляли «за вороже ставлення до рейху». Німецька влада виразно зазначала, що не толеруватиме жодних проявів української самостійності. Опановані послідовниками ОУН-Б батальйони «Нахтігаль» і «Роланд» були відкликані з фронту і на засаді річного контракту використані, зокрема, для *паци-*

фікації населення Білорусії, відзначаючись у цих народовбивчих акціях винятковим звірством. Через рік ті відділи були розпущені.

ОУН—М, використовуючи репресії, яких зазнало конкуренційне угруповання, домінувала більшість існуючих інституцій. Мельниківці намагалися опанувати адміністративну владу скрізь, де це було можливе. Після здобуття Києва створили власну Українську Національну Раду на зразок діючої у Львові. Це взаємне суперництво довело згодом до братовбивчої боротьби. *Мельниківці ліквідували приблизно 300 чільних діячів ОУН—Б.* У відплату за це прихильники Бандери вбили в Житомирі членів керівництва ОУН—М Омеляна Сеника і Миколу Сціборського, а потім Романа Сушка, колишнього командира українського легіону, і Ярослава Барановського.

У 1942 р. збільшився з боку німців грабунок продовольства і посилилися репресії в стосунку до населення. У таких умовах навіть найбільш прихильно настроєні до Німеччини політики вирішили офіційно запротестувати. У лютому 1942 р. лист-протест, адресований до Гітлера, вислали А. Шептицький, А. Мельник, А. Левицький і генерал Д. Г. Омелянович-Павленко. Цей протест, як і інші, був цілковито зігнорований урядом III Рейху, що спричинилося до популяризації програми ОУН—Б.

В останніх місяцях 1941 р. постав новий провід ОУН—Б, у якому чільну роль відігравали М. Лебедь, І. Климів-Легенда, Іван Гриньох і Дарія Ребет. З їхньої ініціативи на Полісся і Волинь був скерований В. Сидор, який започаткував творення відділів Української повстанської армії (УПА). Діючі там уже від кінця 1941 р. відділи Тараса Бульби-Боровця зосереджувалися на боротьбі проти радянських (*а також польських*) партизан. Відділи УПА швидко зростали, підсилили їх численні загрожені арештами вояки та офіцери розпущених батальйонів, серед них сотник Роман Шухевич. ОУН—Б надалі розбудовувала конспіраційну мережу, творила бази забезпечення і лісні бункери, продовжувала таємну підготовку своїх кадрів, хоч до кінця 1942 р. збройні дії велись тільки в обмеженому обсязі. Програма боротьби УПА була накреслена щойно III Надзвичайним збором ОУН—Б, який відбувся в серпні 1943 р. Тоді була змінена територіальна структура, в рамках якої створено групи «Північ» (Волинь, Полісся), «Захід» (Східна Малопольща, Буковина і Закарпатська Україна), а також «Схід» і «Південь» (Наддніпрянська Україна). Збір прийняв рішення призначити Р. Шухевича (псевдонім Тарас Чупринка) командиром УПА. Важливим етапом діяльності ОУН—Б було створення у червні 1944 р. Української головної визвольної Ради (УГВР) яка була органом політичної надбудови УПА. Хоч вона виникла *з різних угруповань,* які боролися за самостійність, *наприклад, УНДО і УРН (Українські національні республіканці А. Левицького*), вирішальний голос мали в ній прихильники Бандери. Завданням УГВР була координація діяльності незалежних політичних груп і ведення зовнішньої політики.

Поразки, яких почав зазнавати на східному фронті III Рейх, не мали істотного впливу на орієнтацію українських угруповань. До кінця війни на позиціях лояльної співпраці з німцями залишилися А. Мельник, В. Кубійович, К. Паньківський. У 1943 р. Український Центральний Комітет узяв на себе політично-громадську відповідальність за творену німцями військову формацію СС «Галичина», перейменовану згодом на SS «Galizien». *Вона початково брала участь у пацифікаційних акціях, спрямованих також проти польського населення,* у липні 1944 р. німці використали її на східному фронті і вона майже цілком була розбита. Мельник і керована ним фракція ОУН систематично втрачала, однак, прихильників, які найчастіше переходили до УПА. На початку 1944 р. арештували активістів ОУН—М, серед них Мельника, якого ув'язнили в таборі Саксенгаузен.

Щойно поразки, яких зазнали німецькі армії влітку 1944 р., спри-

чинилися до того, що влада III Рейху вирішила звільнити з таборів провідників українських націоналістів, серед них Бандеру, Мельника і Боровця. Також тоді, за ціну здобуття нових українських дивізій, в Берліні вирішено піти на певні поступки на користь українських прагнень.

Увінчанням стремлінь націоналістів було виникнення 23 лютого 1945 р. Українського національного комітету (УНК), на чолі якого став Павло Шандрук, колишній полковник Польського війська, а його заступниками стали В. Кубійович і О. Семененко. Під патронатом УНК з розпорошених по всьому фронту українських відділів почали формувати Українську національну армію. Ті відділи не увійшли до складу Російської визвольної армії (РОА), якою командував Власов. Зрозуміла річ, що у той період Німеччина була єдиною державою, яка була схильна визнати УНК репрезентантом українського народу.

Закінчення воєнних дій означало поразку українських угруповань, які боролися за самостійність, і через те зникла з міжнародної арени проблема України — вся її територія опинилася в межах СРСР. Щоправда, продовжувалася ще ведена УПА, зокрема на прикордонних територіях, уперта і безпощадна партизанська війна, однак брак ефективної допомоги ззовні спричинився до того, що вона не мала шансів на успіх. Абсолютна мілітарна перевага Червоної армії, терор і провокації НКВД розбили організаційні структури українського підпілля. Останні, доведені до відчаю відділи боролися ще на початку 1950-х рр. 5 березня 1950 р., оточений у бункері відділами НКВД, загинув на посту разом із цілим своїм штабом командир УПА Р. Шухевич.

Поразка Німеччини була водночас поразкою українського національного руху. Однак все свідчило, що й перемога Німеччини не була б для України щасливим розв'язанням. Мабуть, єдиним шансом було повторення результату попередньої війни, себто послаблення воюючих сторін — Німеччини і Росії. Але історія не любить повторюватися. Перспектива все ближчої поразки викликала наростаючий безсильний гнів тих, що зазнавали поразки. Гнів і ненависть, які вже раніше породжували злочини, були скеровані проти тих, яких вважали чужими на своїй землі — проти поляків, євреїв, росіян... Тому трагічним епізодом тієї війни була різня польського населення, вчинена із сліпим переконанням, що ненависть імунізує український народ від результатів зазнаної поразки. Хоч і траплялись у цій війні польсько-українські союзи і порозуміння, здійснювані з різних причин за ініціативою обох сторін, це завжди були місцеві і тимчасові епізоди, які не рахувались у грі великої політики. Українці, залишившися самотніми віч-на-віч з двома неприязними силами, не здобули самостійності.

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

М. В. Сигидин (Івано-Франківськ)

Про загибель Данила Нечая

Автор цієї публікації знайшов цікаві документальні свідчення, що проливають світло на деякі невідомі нам сторінки життя Данила Нечая — одного з героїчних соратників Богдана Хмельницького — та обставини його смерті.

Визвольна війна українського народу проти польсько-шляхетської Речі Посполитої 1648—1654 рр. закономірно вважається переломним етапом в історії України. Століттями український народ вів героїчну боротьбу за своє соціальне і національне визволення з-під ярма завойовників. Десятки і сотні тисяч відважних синів України віддали своє життя за волю і незалежність рідної землі.

До когорти національних героїв ми відносимо одного з найвидатніших і найближчих соратників Богдана Хмельницького — брацлавського полковника Данила Нечая. Так уже сталося, що нащадки знають його як непримиренного борця за визволення українського народу від гніту польської шляхти, і майже нічого — про його життя до Визвольної війни. Спробуємо частково заповнити цю прогалину, а також більш детально розглянемо діяльність Нечая-полководця.

Достовірних джерел, які б проливали світло на походження, час і місце народження Д. Нечая, на жаль, не збереглося.

Які ж у нашому розпорядженні факти, що стосуються його походження? З певних джерел дізнаємося про діяльність осавула Нечая, який був активним соратником гетьмана Федора Богданова. Документ цей датований 1575 р.[1]. Ймовірно, що це був родич брацлавського полковника. В іншому документі (1615 р.) є згадка про київського міщанина Петра Нечая[2]. Можливо, там ішлося про батька Данила. Відомий нам і шляхтич Стефан Нечай, який в 1628 р. володів частиною села Невмирівці у Київському воєводстві[3].

Досліджуючи питання станової належності козацької старшини, відомий польський і український дослідник В. Липинський з'ясував, що значна частина українських полковників походила із шляхетського стану, як і сам Богдан Хмельницький. Але при цьому слід зауважити, що цих представників української шляхти можна віднести і до стану козацтва, оскільки все їхнє життя і діяльність були з ним безпосередньо пов'язані. Липинський вважав, що родина Нечаїв осіла в Київському воєводстві незадовго до Визвольної війни. Крім Данила, відомі також його рідні брати Іван та Матвій. Матвія наприкінці 1653 р. бачимо наказним уманським полковником[4]. Іван у 1656 р. був полковником білоруським, могилівським і гомельським[5]. Зважаючи на те, що Іван у польських сеймових конституціях та інших документах неодноразово титулувався «уродзоним» і «шляхтичем», В. Липинський ді-

[1] Лола О. П. Данило Нечай.— К., 1956.— С. 10.

[2] Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов.— К., 1898.— Т. 2.— С. 387.

[3] Źródła dziejówe.— Warszawa, 1894.— T. 20.— S. 82.

[4] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею.— СПб., 1878.— Т. 10.— С. 83.

[5] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1879.— Т. 11.— С. 809.

йшов висновку: брати Нечаї мали шляхетське походження[6]. Виходячи з нього, можна припустити, що Данило Нечай здобув відповідну для свого стану освіту. Крім того, збереглися свідчення сучасників, які називають брацлавського полковника людиною «надзвичайної відваги і розуму, а також дуже багатою»[7].

Перша відома нам письмова згадка про Д. Нечая періоду Визвольної війни датується лютим 1649 р.[8]. З цього документа дізнаємося, що полковник Нечай перебував тоді в Києві і чинив військовий суд над «ляхами». Приблизно в той же час до Варшави надходили тривожні звістки, що «козак Нечай бунтує селян, яких зібралося вже сто тисяч»[9]. Польська шляхта панічно тікає з Києва й Київського воєводства подалі від повсталого українського люду. Козацький загін, очолюваний Д. Нечаєм, взимку наздогнав групу шляхтичів з награбованим майном у районі Мотовилівки й Снітинки під Фастовом і розправився з нею[10]. Його сміливі й рішучі дії сприяли повному очищенню території Київського воєводства від шляхти.

У березні того ж року Д. Нечай — уже «полковник воєводства Браславського війська його королівської милості Запорізького», як він особисто підписався в листі від 12 березня з міста Шаргорода на Поділлі до кам'янецького каштеляна Ланцкоронського. В ньому Нечай застеріг польське військо від дальшого просування на козацьку територію, межа якої, згідно з умовами перемир'я між козаками й Річчю Посполитою, проходила по лінії: Кам'янець-Подільський — р. Горинь — р. Прип'ять[11]. Але польські феодали не могли змиритися з таким становищем, вважаючи їх принизливими для себе. Вони прагнули реваншу й готувались до нової війни. Ще з перших чисел лютого польсько-шляхетські загони здійснювали розбійні напади за демаркаційну лінію, грабуючи й вбиваючи мирних жителів українських поселень. Полякам двічі вдавалося захоплювати м. Бар. Неодноразово вони атакували міста брацлавського полку — Шаргород, Станіславчик, Лучинці[12]. Данило Нечай, маючи суворий наказ від Б. Хмельницького не піддаватися на провокаційні дії шляхетських військ і дотримуватись умов перемир'я, щоб виграти час для мобілізації військових сил, змушений був до певного часу стримувати свій полк і приховувати справжні наміри козацтва. Зберігся цікавий документ того періоду — лист-відповідь Д. Нечая брацлавському старості М. Калиновському з приводу його вихвалянь відібрати в козаків Брацлав. Зміст листа повною мірою дає змогу показати гострий розум і тонкий гумор козацького ватажка. Наведемо невеличкий уривок з нього: «...Прошу до Браслава, до дому мого, на добрий мід, на куфу — другу вина. Маю на той обід і кілька штук армати і пороху кілька бочок — будемо собі стріляти на здоров'я!»[13].

Полк Д. Нечая займав оборону по лінії р. Мурафи. З півночі з ним стикувалися сотні кальницького полку Івана Федоренка, а на півдні — козаки уманського полковника Степи. Загальна кількість козацького війська на подільському пограниччі не перевищувала 40 тис. чол.[14] Становище різко ускладнилося, коли шляхетські загони в другій

---

[6] Lipiński W. Z dziejow Ukrainy.— Kijow, 1912.— S. 273.
[7] Op. cit.— S. 274.
[8] Michałowski J. Księga pamietnicza.— Krakow, 1864.— S. 379.
[9] Полухін Л. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун — народні герої визвольної війни 1648—1654 рр.— К., 1954.— С. 19.
[10] Лола О. П. Назв. праця.— С. 15.
[11] Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Київ — Відень, 1992.— Т. 8.— Ч. 3.— С. 154; Grabowski A. Ojczyste spominki.— Krakow, 1845.— T. 2.— S. 14.
[12] Грушевський М. С. Назв. праця.— С. 170.
[13] Lipiński W. Op. cit.— S. 396—397.
[14] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— СПб., 1861.— Т. 3. Дополнения.— С. 54; Грушевський М. С. Назв. праця.— С. 182.

половині травня переправилися через р. Горинь і вступили на козацьку територію. Проти полку Д. Нечая виступив кам'янецький каштелян Лянцкоронський. Під Межибожем відбувся запеклий бій, внаслідок якого польсько-шляхетське військо змушене було залишити місто й відступити до Збаража[15]. Ця перемога дезорієнтувала польських регіментарів і викликала велику паніку серед шляхти. «Цей наш відступ дорівнював утечі», — визнавав А. Фірлей — один з польських командирів[16].

16 червня головні козацькі сили на чолі з Б. Хмельницьким рушили в напрямку Старокостянтинова. В їх авангарді рухався брацлавський полк Данила Нечая. З флангів козаків прикривали татарські загони, які прийшли на допомогу Б. Хмельницькому.

Запеклі бої під Збаражем розпочалися відразу ж, як тільки українська армія підійшла до укріпленого польського табору. 30 червня кіннота на чолі з Д. Нечаєм пішла на штурм останнього. Після першого ж бою поляки недорахувалися до двох тисяч німецьких найманців[17]. Наступні дні облоги принесли їм ще більші втрати. Польський табір був оточений 30 козацькими гарматами, які цілодобово засипали ядрами й гранатами всю його територію. Весь табір разом із сильним збаразьким замком був щільно обложений з усіх боків козацьким військом. Однак, незважаючи на сміливість і рішучість козаків, облога тривала майже сім тижнів.

Найбільші козацькі напади мали місце 3 і 27 липня. Польський історик — сучасник В. Коховського—підрахував, що за час облоги Збаража козаки провели 20 генеральних атак, 17 кінних боїв, 4 рази підсували свої вали під табір, затискаючи ворожі війська у вужче коло. Поляки зробили 75 вилазок, значна кількість яких обернулися для них важкою поразкою[18]. Смертю героя під стінами Збаража загинули гадяцький полковник К. Бурляй і корсунський полковник С. Мрозовицький, оспіваний народом під іменем Морозенка. Документи свідчать, що Д. Нечай з козаками брацлавського полку завжди перебував на вістрі атак. Однак усі спроби козаків захопити Збараж виявилися марними. Шляхетське військо чинило шалений опір, незважаючи на втрати, голод і хвороби у своєму таборі.

В той час, як 10-тисячне військо з останніх сил відбивало козацькі штурми, польський король Ян-Казимір на чолі посполитого рушення вирушив на допомогу обложеним. Дізнавшись про це, Б. Хмельницький з основними силами й ордою вийшов назустріч королю під Зборів, щоб розгромити польсько-шляхетську армію по частинах. Для облоги Збаража він залишив кілька полків під командою генерального обозного Чорняти.

5 серпня, коли розпочалася Зборівська битва, припало на неділю[19]. Не підозрюючи про наближення українського війська, польська армія переправлялася через р. Стрипу, яка тоді після сильних дощів вийшла з берегів. Як тільки частина польських хоругов перейшла на лівий берег, їм у тил одразу ж несподівано вдарила козацько-татарська кіннота на чолі з Д. Нечаєм, котра ховалася в засідці. Бій тривав до пізньої ночі і відновився наступного дня. Загинули понад чотири тисячі ворогів. Королівська армія була на межі розгрому, опинившись у повному оточенні.

---

[15] Літопис Самовидця.— К., 1971.— С. 57; Grabowski A. Op. cit.— T. 2.— S. 50.

[16] Michałowski J. Op. cit.— S. 410.

[17] Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 101.

[18] Kochowski W. Annales Poloniae ab abitu Vladislae IV, Climacter primus.— Crakow, 1683.— S. 133.

[19] Про Зборівську битву див.: Грушевський М. С. Назв. праця.— С. 194—205; Крип'якевич І. П. Назв. праця.— С. 102—104.

До нас дійшли свідчення сучасників, які пишуть про участь Д. Нечая у битві під Зборовом: «Полковник Нечай ріку Зборову перейшов на королівський бік і королівське військо обійшов, обложив, і король з усім своїм військом опинився в облозі, окопався в обозі з возів, скільки міг їх добути». Інший сучасник записав, що Нечай сам участі в битві не брав і «невірним» (татарам. — *М. С.*) проти «християн» (поляків. — *М. С.*) не допомагав. Лише ставши неподалік, на підвищенні, як завжди в колі блискучого почту, під час штурму татарами королівського обозу він направив до поляків гінця із словами: «Наша козацька оборона була вам не потрібна, спробуйте тепер самі з татарами...»[20].

Однак у цій складній для Речі Посполитої ситуації кримський хан Іслам-Гірей зрадив своїх союзників — козаків і, погрожуючи перейти на бік короля, змусив Б. Хмельницького 8 серпня 1649 р. укласти так звану Зборівську угоду. Тоді вона, без сумніву, була вигідна полякам, а тому не могла повною мірою відповідати інтересам козацької старшини, не кажучи вже про козацьку сірому та селянство. Кожна із сторін розглядала її лише як вимушений перепочинок на шляху реалізації своїх справжніх намірів.

Згідно із Зборівською угодою, польська шляхта одержала дозвіл повернутися до своїх маєтків на Україні, які вона покинула, тікаючи від народного гніву. Це, у свою чергу, викликало нову хвилю селянських повстань. Особливо яскравим цей спалах виявився на Поділлі. Там цей рух очолив «найбільший бунтівник» Данило Нечай, один з «найзавзятіших ворогів Речі Посполитої, яких вона лише будь-коли мала серед української шляхти», — твердив В. Липинський[21]. Згідно з відомими нам джерелами, загони повсталих на Подністров'ї та Побужжі, які в основному складалися із селян та «виписчиків» — козаків, котрі не потрапили до нового 40-тисячного реєстру, на кінець 1649 р. налічували 40—50 тис. чол.[22] Повстанці мали чітку військову організацію на зразок реєстрового козацтва, старшину та конкретні місця дислокації. Процес покозачення охопив всі верстви населення України. Шляхта визнавала: «...тут що не хлоп, то козак»[23]. Повстанці, очолювані Д. Нечаєм, здійснювали напади на шляхетські маєтки, вели бої з озброєними загонами шляхтичів, які вдерлися на територію Поділля. Так, на Брацлавщині був розгромлений 3-тисячний кінний полк князя Корецького, котрий направили туди для придушення селянських виступів[24]. Популярність Нечая серед повсталого люду в той час надзвичайно зростає. Про нього говорили як про ватажка селян, котрі не хочуть повертатися до «колишнього рабства»[25].

Ряд документів проливає світло на діяльність Д. Нечая протягом 1650 р. На початку квітня полковник перебував у Києві, де він брав активну участь у трактатах з комісаром Речі Посполитої київським воєводою А. Киселем. Останній, доповідаючи королю про переговори з козаками, зазначав, що «більшого бунтаря від Нечая нема», і просив написати до Хмельницького листа з вимогою стратити Нечая. Всю провину за невдале для Речі Посполитої завершення цих переговорів полонізований український магнат покладав на Данила Нечая[26]. З цього ж документа дізнаємось про те, що ще до своєї поїздки у Київ

---

[20] Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования.— СПб., 1870.— Т. 10 (Богдан Хмельницкий).— Т. 2.— С. 158.

[21] Lipiński W. Op. cit.— S. 274.

[22] Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1911.— Т. 12.— С. 125—126; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.— Т. 3.— С. 401.

[23] Львівська наукова бібліотека АН України ім. В. Стефаника (далі — ЛНБ АН України), вр, ф. Оссолінських, спр. 225/11, арк. 65.

[24] Жерела до історії України-Руси.— Т. 12.— С. 125.

[25] Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России.— К., 1916.— Вып. 2.— С. 76.

[26] Lipiński W. Op. cit.— S. 275.

козацький ватажок вів переговори з очаківським беєм, унаслідок яких останній відправив Нечаю 2 тис. воїнів. Ці татари, налякавши ляхів, змусили польського короля Яна-Казиміра вимагати від Хмельницького суворо покарати брацлавського полковника. Проте гетьман, розуміючи, яку роль Нечай відігравав в охороні подільських кресів, обмежився лише черговим попередженням[27].

У серпні того ж року Б. Хмельницький, маючи на меті вирвати Молдавію з-під впливу Речі Посполитої, спільно з кримським ханом організував похід проти молдавського господаря В. Лупула. В ньому взяли участь 70—80 тис. козаків та 20—30 тис. татар[28]. Раптовість і рішучість дій козацько-татарського війська змусили молдавського господаря просити у Б. Хмельницького миру. Участь Данила Нечая в цьому поході не викликає сумнівів. Однак одні джерела твердять, що він на чолі передових козацьких полків захопив Ясси — Молдавську столицю[29]. З інших дізнаємось, що Нечай під час походу забезпечував українській армії захист правого флангу та тилу від нападу польсько-шляхетської армії, яка в той час зосереджувалася в районі Кам'янця-Подільського[30]. Сучасник тих подій польський шляхтич М. Голінський у своїх «записках» писав: «А Нечай стоїть окремо із своїми селянами на відстані одного дня їзди від коронного обозу, має війська, черні, вісімдесят тисяч»[31]. Така розбіжність пояснюється тим, що джерела ці походять із шляхетського табору і свідчать про слабку поінформованість їхніх авторів. На жаль, достовірніших джерел українського походження не виявлено.

Підтверджують участь Д. Нечая в молдавській кампанії й російські посли П. Протасьєв і Г. Богданов, які тоді перебували на Україні. У своїй «вістовій записці» до Москви вони повідомляли, що вже після повернення козацького війська з Молдавії Б. Хмельницький доручив брацлавському полковнику вивести з Молдавії татарські загони, які там залишилися й плюндрували край. Д. Нечай успішно впорався з цим завданням і «достальних татар из войны выслал и за границу проводил...»[32].

Зближення України з Молдавією дуже непокоїло уряд Речі Посполитої. В зв'язку з цим надзвичайно загострилася ситуація на кордонах України з Польщею. Шляхетська армія простояла на Поділлі все літо й осінь, не наважуючись піти на козацьку територію. Однак війна ставала неминучою. Данило Нечай в цей напружений для України час, незважаючи на неодноразові попередження Б. Хмельницького і прямі погрози з боку короля, продовжував збирати під свої прапори величезні маси покозаченого селянства Поділля та Волині. Із шляхетського листування можна зрозуміти, що козаки Нечая «не тільки з Браславського, але навіть і з Подільського воєводства не вступаються, маєтностей нам не пускають, ...просто чинять що хочуть, і слуг наших і шляхту... жорстоко побивають»[33]. Нечай, розуміючи, що війна з поляками не за горами, оскільки сам виступав її активним провідником, намагався підготуватися до неї. Наприкінці 1650 р. він здійснив перегрупування своїх частин, переводячи їх ближче до кордону по лінії: Ямпіль — Черніївці — Шаргород — Мурафа — Браїлів. Козацький ва-

---

[27] Документи Богдана Хмельницького. 1648—1654.— К., 1961.— С. 164.

[28] Грушевський М. С. Назв. праця.— К., 1928.— Т. 9.— Ч. 1.— С. 88; Воссоединение Украины с Россией : Документы и материалы.— М., 1953.— Т. 2.— С. 461.

[29] ЛНБ АН України, вр, ф. Оссолінських, спр. 225/11, арк. 32; Воссоединение Украины с Россией.— Т. 2.— С. 460.

[30] Грушевський М. С. Назв. праця.— Т. 9.— Ч. 1.— С. 71.

[31] Записки Мартина Голінського, краківського міщанина 1640—1654 рр. Бібліотека Інституту історії України АН України (фотокопія).— С. 357.

[32] Воссоединение Украины с Россией.— Т. 2.— С. 461.

[33] Grabowski A. Op. cit.— T. 2.— S. 67.

тажок подбав про озброєння і навчання селянських загонів. За наказом гетьмана Нечай відвідав Крим, щоб заручитися підмогою з боку хана[34].

На початку 1651 р. у розмові з російським послом Мануйловим він говорив, що має «ратных людей 80 000, да ожидает... крымских татар 20 000...»[35] Дізнаємось ми також про те, що між Б. Хмельницьким і Д. Нечаєм існувала домовленість, згідно з якою останній на початку 1651 р. на чолі 15-тисячного війська мав вирушити з Поділля на Лісько (Сяноцька земля), а звідти Підгір'ям до Кракова, щоб захопити його й об'єднати селян Підгір'я «у велику силу»[36]. Але цей задум лишився невиконаним.

Польсько-шляхетський уряд також посилено готувався до відновлення військових дій. 26 грудня 1650 р. король Ян-Казимір проголосив шляхетське посполите рушення, фактично розірвавши Зборівський договір, який формально ще стримував обидві сторони від активних дій. Незабаром у складі польської армії налічувалося вже майже 15 тис. чол. Місце її дислокації — район м. Бара та Кам'янця-Подільського. Приблизно у середині січня 1651 р. король наказав коронному та польному гетьманам, не чекаючи весни, покінчити з козаками протягом шести тижнів[37].

Данило Нечай тоді разом із 3-тисячним козацьким загоном перебував у містечку Красному. Дізнавшись від своїх розвідників про концентрування значних шляхетських сил у районі Бара, він вирішив перегрупувати свої частини, перевівши їх до самого пограниччя. Однак йому для цього не вистачило часу. В ніч з 9 на 10 лютого 15-тисячна шляхетська армія на чолі з польським гетьманом М. Калиновським вдерлася на територію Брацлавщини. Довідавшись, що «один з найголовніших серед повстанців бунтівник» Нечай розташувався у Красному, а передову сторожу на чолі із сотником Шпаченком відправив до Ворошилівки, Калиновський вирішив несподіваним ударом знищити козаків. Останні ж, не чекаючи нападу, бо минула запусна неділя, після гуляння спали непросипним сном. Оточивши зненацька Ворошилівку, передовий 4-тисячний загін драгунів під час короткої, але запеклої сутички вирубав сотню Шпаченка і все населення містечка, щоб ніхто не встиг попередити Нечая про напад. Основні ж польські сили рушили на Красне без зайвого шуму («їхали по-козацьки, що навіть з послуху їх не помітили» козаки). Десь о третій годині ночі вони наблизилися до міської брами. Козацька сторожа, думаючи, що це їде сотня Шпаченка, пізно схаменулася, й тут же заплатила за це своїм життям. Увірвавшись до міста, драгуни викликали у козаків велике замішання. Полковник Нечай вибіг під цей гамір на вулицю, скочив на коня і «чинив сам те, що належало робити доброму юнакові, і козаків спонукав пірначем до оборони»[38].

Однак сили були нерівними (та й організувати належну оборону в даній ситуації було неможливо). Запалене в кількох місцях місто палало, козаки поодинці чинили шалений опір. Мужньо захищаючи смертельно пораненого полковника, вони стали відходити до замку. В ньому Данило Нечай помер від ран. Командування над козаками прийняв його соратник сотник Кривенко. Три дні відбивали вони атаки ворога. І лише 13 лютого, у середу, знавіснілі поляки вдерлися в замок. Врятуватись змогла лише невелика кількість козаків. Польський мемуа-

---

[34] ЦДАДА, ф. 79, 1650, спр. 1, арк. 207.
[35] Там же, ф. 52, 1651, спр. 6, арк. 25.
[36] Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648—1654 рр.— К., 1972.— С. 159.
[37] Жерела до історії України-Руси.— Т. 16.— С. 104; Історія України в документах і матеріалах.— К., 1941.— Т. 3.— С. 201.
[38] Открывки из дневника Станислава Освенцима, относящиеся к истории Южной Руси (1643—1651). Киев. старина.— 1883.— С. 31.

рист писав, що загинули понад 15 тис. чол., у тому числі майже вся старшина брацлавського полку. Замок і місто були повністю спалені[39].

Захопивши замок, вороги в замковій церкві виявили тіло Нечая. Чотири священики справляли над ним похоронний обряд. Від безсилої люті шляхта порубала їх і поглумилася над тілом героя. До наших днів дійшли перекази, згідно з якими вороги посікли його на дрібні частини й кинули у воду. Але голову козацького полководця кільком сміливцям вдалося врятувати й поховати неподалік села Черемошне Ямпільського повіту. Могила Нечая височіла в оточенні шести менших курганів обіч шляху, який вів з Черемошного до Красного[40].

Український народ тяжко переживав загибель свого кумира. Польський мемуарист Голінський зазначав, що «козаки і чернь дуже падають духом після загибелі Нечая»[41]. Для польської ж шляхти смерть Нечая була величезним тріумфом. Любов та повага простого люду до свого національного героя, непримиренного борця за волю і незалежність України знайшли своє відбиття в усній народній творчості: піснях, легендах, переказах. Лише одна пісня про загибель Нечая має більш як 50 варіантів. Визначний український вчений М. С. Грушевський свого часу писав, що «Нечая треба признати найбільш популярною історичною постаттю в уснім репертуарі XIX віку»[42].

Звичайно, далеко ще не все відомо нам з тих розрізнених джерел, які збереглися до наших днів і стосуються життя та діяльності славного сина українського народу брацлавського полковника Данила Нечая. Але й те, про що ми дізналися, переконливо свідчить: це була людина великої громадянської мужності, гострого розуму, справжній патріот рідного краю.

Одержано 1.11.90.

Автор этой публикации отыскал интересные документальные свидетельства, проливающие свет на некоторые неизвестные нам страницы жизни Даниила Нечая — одного из героических соратников Богдана Хмельницкого — и обстоятельства его смерти.

---

[39] Про взяття Красного див.: Записки Мартина Голінського.— С. 446—448; Отрывки из дневника Станислава Освенцима...— С. 30—32; Летопись Григория Грабянки.— К., 1854.— С. 97—98; Michałowski J. Op. cit.— S. 621—622.

[40] Вестник Европы.— 1829.— № 17.— С. 154.

[41] Записки Мартина Голінського.— С. 448.

[42] Грушевський М. С. Назв. праця.— Т. 9.— Ч. 1.— С. 184.

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Ю. М. Гамрецький (Київ)

Про «Спомини» Д. І. Дорошенка

«Український історичний журнал» починає з цього номера друкувати спогади Дмитра Івановича Дорошенка (1882—1951) — видатного українського історика і громадського діяча. В переломному 1917 р. він обіймав посаду губернського комісара Галичини і Буковини, згодом — губернського комісара на Чернігівщині, а в гетьманському уряді виконував обов'язки міністра закордонних справ.

На еміграції (з 1919 р.) Д. І. Дорошенко займався науковою і педагогічною діяльністю, опублікував близько 1000 праць, присвячених різним проблемам вітчизняної історії, питанням культури, церкви, літератури та ін. Протягом довгого часу з відомих причин вони були недоступні нашому читачеві, але віднедавна деякі з них почали перевидаватися. На сторінках журналу «Березіль» («Прапор») в 1990—1992 рр. з'явилося, наприклад, одне з його найяскравіших досліджень, присвячених історії України в 1917—1918 рр., яке вперше побачило світ у 1932 р. Д. І. Дорошенко виявив себе не тільки вдумливим істориком і глибоким дослідником, а й автором кількох книжок цікавих спогадів, які охоплюють події майже двох десятків років. Безумовно, цим спогадам, як і взагалі даному жанру, властива певна суб'єктивність. Сам автор у передмові відзначає, що «важко сучасникові і свідку зберегти потрібну об'єктивність і безсторонність». Людська пам'ять — інструмент не зовсім надійний, тому наведені в них факти інколи потребують певних уточнень, ретельної перевірки, зіставлення з документальними джерелами. Хоча мемуари, які подаються нижче, написані ним у 1923 р., Д. І. Дорошенко визнає: «Я вже не пригадую точно, в якій черзі йшли події одна за другою, що закрутились з блискавичною скорістю...». Однак ці зауваження не применшують виняткового значення його спогадів як безпосереднього свідка і активного учасника тих процесів, що відбувалися на Україні за часів її Відродження.

Читаючи спогади, треба мати на увазі, що позиція Д. І. Дорошенка — члена партії соціалістів-федералістів — позначилася на його ставленні до Центральної Ради, де переважали (80%) українські соціал-демократи та українські есери. Всебічну характеристику дав йому і його партії М. С. Грушевський, який у своїх «Споминах» відзначив: «Мозок української нації, пізніші с.-ф. — «українські кадети», все, що вважало себе одиноко інтелігентним і культурним серед української нації і покликаним до політичного проводу, — зайняло позицію незаінтересованого і ображеного обсерватора зусиль українського суспільства для використання даного політичного моменту в інтересах українського народу»[1]. Крім того, у Д. І. Дорошенка були й особисті мотиви критичного підходу до оцінки діяльності Центральної Ради та Генерального Секретаріату. Адже він був одним з кандидатів на посаду заступника її голови, однак не набрав необхідної кількості голосів. «Ображений тим Дорошенко, — як свідчить М. С. Грушевський, — зрікся взагалі участі в Ц. Раді...»[2]. Нарешті, його було рекомендовано на

[1] Київ.— 1989.— № 8.— С. 131.
[2] Там же.— С. 130.

голову Генерального Секретаріату, коли В. К. Винниченко і весь склад Секретаріату подав у відставку в серпні 1917 р. Проте Д. І. Дорошенко не дістав належної підтримки, і очолювати Генеральний Секретаріат запропонували знову В. К. Винниченку.

Незважаючи на всі ці застереження, «Мої спомини про недавнє минуле» є цінним історичним джерелом, яке передає атмосферу того часу, знайомить з визначними діячами, що з ними спілкувався їх автор, описує події, що відбувалися на його очах. Спогади написані барвистою мовою, читаються з великим інтересом. Інколи автор використовує слова, характерні для західноукраїнської говірки, трапляються в тексті й латинські, польські, німецькі вирази, які доповнюють і уточнюють висловлену ним думку.

Редакція спинилася саме на тій частині спогадів Д. І. Дорошенка, де описуються не місцеві, другорядні факти, а події загальноукраїнського масштабу, які розгорнулися після Лютневої революції і повалення самодержавства, коли в Україні могутньою хвилею піднісся національно-визвольний рух, почалося відродження української нації, утворився перший український парламент — Центральна Рада та розпочалося національно-державне будівництво.

Дмитро Дорошенко

Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918) Частина перша

IX.

РЕВОЛЮЦІЯ. ЇЇ ВІДГУКИ В КИЄВІ. НОВА ВЛАДА В КИЄВІ

В кінці лютого по традиції українці святкують Шевченкові роковини. В 1917 році, як і попередніх років, у Києві справляти ці роковини прилюдно й урочисто не було змоги. Не було 26 лютого звичайної урочистої панахиди в св. Софії, не було великого концерту в одній з найкращих зал міста. Тільки на далеких окраїнах Києва, в глухій Пущі-Водиці, в Святошині, скрізь, де були наші українські захоронки для дітей, улаштовано було домашні вечірки для дітвори, скромно, без оповіщення. Я поїхав на таку вечірку до Пущі-Водиці разом з начальницею «дитячої експедиції» пані Н. Романович-Ткаченковою. По сніжних заметах, по безлюдній зимою дорозі глухим лісом доїхали ми на санях до великої дерев'яної дачі, що заховалась у лісовій гущавині, пристосованої для захоронки. Тут, в убогій обстанові біженського притулку, в найбільшій хаті будинку святковано пам'ять великого поета, оборонця всіх покривджених і вбогих. Сумне й зворушливе свято. Учителька розказує про життя поета-мученика. Діти декламують, співають хором. З гостей — окрім нас двох, греко-католицький священик, що їздить сюди з Києва вчити релігії дітей-уніатів, проф. Сад-ий із Станіславова з своєю дружиною, двоє-троє співробітників та співробітниць Союзу[1]. Сльози на очах в багатьох з дітей та й декого з дорослих. Про що вони думають? Мабуть, згадують, як у них там в далекому селі десь під Карпатами так само колись святковано цей день; в якій-небудь читальні «Просвіти»[2] збиралася громада, панотець або вчитель держав промову, діти декламували вірші, хор співав той самий «Заповіт»... Тепер цього всього нема: читальні лежать в руїнах, стирчать одні обгорілі комини та розвалені грубки; або ж у них розмістилася кузня чи похідна

лазня Союзу міст; батьки й матері загинули або невідомо де ділись, а діти — тут в захоронці, в глухій Пущі-Водиці; чи стрінуться вони коли-небудь, чи знайдуть одні других? І ця вечірка в глибині занесеного снігом лісу, в скудно освітленій нафтовою лампою кімнаті, з портретом Шевченка, повитим рушником, де вишито слова: «Свою Україну любіть, любіть її во время люте!», і ці сумні дитячі личка, і це скудне, виснажене обличчя обшарпаного полоненого «австріяка», із застиглими на ньому сльозами (він тут за сторожа при захоронці), й ці дорогі знайомі слова Шевченкового «Заповіту», виконувані хором дитячих голосів — усе це робило глибоке, незабутнє враження... «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте!» — Коли це збудеться?

На другий день вранці, я тільки-що встав, прибіг до мене післанець од голови нашого Союзу бар. Ф. Р. Штейнгеля[3] з проханням негайно прибути до Комітету по дуже важній справі. Видко, справді щось сталося, коли такі надзвичайні запросини. Я поїхав. Майже цілий Комітет в комплекті. Обличчя в усіх стурбовані, серйозні. Мені показали телеграму з Петербурга, прислану до дирекції південно-західних залізниць у Києві членом Державної думи Бубликовим. Копію цієї телеграми зараз же було передано до нашого Комітету. З телеграми можна було зрозуміти одне, — що в Петербурзі почалася революція. Скоро чутка про це облетіла весь Київ. Але спочатку все було спокійно і так, як звичайно. Наш Комітет не розходився цілий день. Пізно увечері прийшли доповнюючі вісті, які не залишали сумніву, що в Петербурзі скинуто старий уряд і влада перейшла до рук Тимчасового правительства, видвигнутого Комітетом Державної думи. В цім правительстві для багатьох з нашого Комітету засідали «свої» люди. На другий день в помешканні начальника Київської воєнної округи генерала Ходоровича відбулася нарада, в якій взяли участь голова Комітету Всеросійського Земського Союзу А. П. Шликевич, барон Ф. Р. Штейнгель, губернський дворянський маршалок Безак, заступник міського голови Ф. С. Бурчак та ще деякі нотаблі міста і краю. Говорили про те, що робити і про потребу скликання ради представників громадських організацій міста Києва й вибору нею виконавчого комітету. Вислано було телеграму до головнокомандуючого фронтом ген. Брусилова із запитанням: як поставиться армія до перевороту? Відповідь Брусилова звучала так: «Армія виконає свій обов'язок перед рідним краєм». Я вже не пригадую точно, в якій черзі йшли події одна за другою, що закрутились з блискавичною скорістю, пам'ятаю тільки, що на четвертий день після одержання телеграми Бубликова головою Київського виконавчого комітету[4], до якого перейшла вся влада в Києві і в краю, став бар. Ф. Р. Штейнгель, який передав мені обов'язки голови Комітету Союзу міст.

Сталася революція. В Києві вона відбулася так само безкровно, як і скрізь, крім самого Петербурга. Влада без суперечок перейшла до виконавчого комітету з 15—16 осіб, серед котрих з українців, крім голови, були ще А. Ніковський, М. Порш, Ф. Страдомський, С. Єфремов[5] і ще один робітник з «Арсеналу» на Печерську. Рада об'єднаних громадських організацій збиралась кілька разів, але особливого значення не мала. Одним з перших розпоряджень нового правительства був наказ губернаторам передати свої функції головам губернських земських управ з титулом губернських комісарів. Отже, в Києві губернаторська влада перейшла до М. А. Суковкіна[6]. По згоді з виконавчим комітетом на свого помічника (віце-губернатора) він запросив мене. Тимчасовий уряд телеграфічно затвердив мене на посаді і, таким чином, мені довелось розлучитись із Союзом міст, де я стільки поклав праці, і перейти до зовсім нової для мене діяльності.

Призначення мене на посаду помічника губернського комісара було, безумовно, концесією українцям, і так її у нас і зрозуміли. М. А. Суковкін доручив мені губернське правління, губернське присут-

ствіє і взагалі цілу адміністраційну частину, собі ж залишив загальний провід і, так би мовити, високу політику, що стояла тоді на першому плані. Одначе всі скільки-небудь значні справи з губернської політики вирішувалися навіть не самим губернським комісаром, а вкупі з особливою колегіальною установою — губернським виконавчим комітетом, вибраним на губернському з'їзді представників від сільських громад. Комітет цей, збираючись майже кожного дня, засідав у бувшому генерал-губернаторському домі, потім просто губернаторському, по Інститутській вулиці ч. 40 (пізніше в ньому перебували прем'єр-міністр часів Центральної Ради, Гетьман, Директорія; взагалі, він зробивсь історичним будинком; його зруйнували, відступаючи в 1920 році, поляки), де розташувався Суковкін. До Комітету належали, скільки пам'ятаю, М. С. Грушевський, С. Л. Франкфурт, М. С. Синицький, В. К. Королів, А. М. Сербиненко, М. М. Стасюк і ще кілька людей, майже самі українці. Комітет працював дуже енергійно і діловито. З одного боку, йшла велика «законодавча» робота — складались накази й інструкції по місцевому управлінню; тут найбільше працювали Королів і Синицький. З другого боку, доводилося розбирати різні випадки, що траплялись по губернії. Не раз уже піднімалися на Київщині дрібні розрухи. Одним з перших, пам'ятаю, була спроба жидівського погрому в м. Хабному Радомишльського повіту. Тоді на місця висилалися члени Комітету для мирного полагодження справи. Тоді ще панувала віра, що всякий непорядок можна вгамувати умовляннями. Одначе в історії з м. Хабним довелося вжити військову силу й зробити збройну демонстрацію.

Комітет став видавати офіціальний орган Київщини «Вісти губернського виконавчого комітету Київщини» — двома мовами, українською й російською. Взагалі було заведено відразу щодо мови урядування дуалізм. Уперше українська мова ставала в нові часи мовою урядовою. Серед інституцій, що опинились під моєю безпосередньою управою, була губернська друкарня. Її зараз же було приладжено для друку українських видань. Одною з перших, пам'ятаю, почала в ній друкувати свої й Б. Грінченка твори пані М. Грінченко[7].

Між іншим, на мою долю випало робити ліквідацію поліції. І тоді, й тепер вважаю за одну з найбільших державних помилок Тимчасового правительства зруйнування одним почерком пера такої складної, спеціальної й необхідної, особливо в переходові часи, інституції, як поліція. Нема що казати, стара російська поліція була з багатьох поглядів дуже погана, вживано її не для тої мети, для якої вона по суті призначалась, її треба було переформувати, реорганізувати, очистити від негодящого елементу, але руйнувати її цілком згори донизу з тим, щоб на її місце поставити таку карикатурну установу, як міліція, не було жодної рації. Ця міліція складалася з людей непідготовлених, нетямучих, а в своїх низах навіть з усяких гультіпак і заволок. Цілу масу служачих в старій поліції викидали просто на вулицю з тавром «слуг старого режиму», молодших відправляючи просто на фронт в ряди армії, так начеб це були якісь «арештантські роти» — служба у війську. Створювався відразу кадр людей непримиримо озлоблених, зручних, вправних, яких життєвим завданням являлось допомагати поваленню нового ладу, який не давав їм місця в житті. Незабаром вони стали першими адептами й вірними слугами більшовизму. А було серед цих людей багато таких, що зовсім не являлись якимись принциповими ворогами вільного ладу, що були незамітними спеціалістами свого діла і дуже добре виконували б свої обов'язки й за нового режиму, допомагаючи піддержувати лад і правильний хід життя... Більшовики виявили справжній державний розум (як й багато ще де в чому), знову використавши цих людей для потреб своєї влади. Працюючи в 1914 і 1915 роках в українськім комітеті по допомозі арештованим і висланим галичанам, я добре придививсь до київської поліції і таки був добре

на неї злий. Але коли тепер до мене почали приходити перелякані, збентежені люди, починаючи з грізного ще недавно поліцмейстера Горностаєва, тепер одягнуті в цивільне убрання, викинуті буквально на вулицю із своїх казенних помешкань, в страшній тривозі за себе і за свої родини, в мені не ворухнулося ні крапелини зловтіхи, або почуття помсти; мені було просто шкода їх як людей, особливо коли побачив серед них тих, що на моїх очах гуманно поводились з арештованими галичанами. Але допомогти я їм не міг нічим і мусив поводитись з ними «по всій суворости законів», пом'якшуючи сумну процедуру лиш чемним поводженням та деякими дрібними полегшеннями, наскільки допускала це буква невблаганних петербурзьких телеграм. Виконуючи ці телеграфічні накази, я все не міг позбутися думки, що наш тріумф — тимчасовий, що будуть ще великі переміни, і тоді — чи стануться вони в лівий чи в правий бік — з нами, теперішніми «каліфами на годиннику», будуть церемонитись значно менше. Такий закон усіх переворотів у світі.

X.

ПОЧАТКИ ШИРОКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО РУХУ. ЦЕНТРАЛЬНА РАДА. ПРИЇЗД М. С. ГРУШЕВСЬКОГО. УКРАЇНСТВО І РОСІЙСЬКА «РЕВОЛЮЦІЙНА ДЕМОКРАТІЯ». НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНГРЕС.

Як тільки розійшлися перші чутки про переворот в Петербурзі, зійшлася рада «Товариства українських поступовців»[8], цієї одинокої в ті часи всеукраїнської організації. В двох маленьких кімнатах, що залишились вільними в Українському клубі від шпиталю*, зібрались не тільки члени ради, але й чимало рядових членів організації; прийшли представники студентської молоді. Доложено було політичні новини, прийнято до відома, що українці ввійшли до міського виконавчого комітету, між іншим, бар. Ф. Штейнгель яко голова і А. Ніковський яко секретар Комітету. Було ухвалено сходитись щодня, щоб бути в курсі цілого руху і старатись захопити в ньому по змозі впливові позиції.

На другий чи на третій день засідання ради прийшли два священики і заявили, що їх прислало яко своїх делегатів київське православне духовенство, котре на своїх загальних зборах ухвалило піддержувати контакт з українською національною організацією. Прийшли представники від робітників, явилось кілька солдатів, ті останні вже від сформованих українських громад в різних військових частинах. Присутні на наших зборах капітан Гон і поручник Микола Міхновський[9] заявили, що вони вже ведуть роботу по влаштуванню українського військового клубу. Все це свідчило, що українці в Києві виявляють з себе певну громадську силу і що українська національно-політична організація являється вже притягальною силою для цілих суспільних груп.

Тоді було вирішено закласти загальну організацію, яка на зразок «Ради громадських організацій м. Києва» об'єднувала б всі українські

* Вище я згадував, що з початком війни київський український клуб (так само як московський, петербурзький і полтавський), щоб урятувати себе і своє помешкання, улаштував у своїх хатах лазарет на 50 поранених. Це був справжній «український лазарет»; до його забирали майже виключно самих поранених українців, і тут вони попадали не тільки в цілком українське оточення, але переходили свого роду українську національну школу; неграмотних — вчили по-українськи, всіх взагалі навчали української історії, освідомлювали, так що більшість верталась до своїх полків свідомими українцями. На дорогу давали їм і потім висилали в посилках українські книжки, листувались з ними. Протягом трьох років через оцю школу перейшли сотні й тисячі ранених, і таким чином вона своє призначення виконала. Більш-менш те саме було й по інших українських лазаретах.

національні організації й стала б на чолі руху. Ухвалено було назвати її «Центральною Радою». Було багацько суперечок щодо форми організації та її складу. З одного боку, члени старого «Тупу» наполягали на тому, щоб в основу організації було покладено вже існуючу всеукраїнську організацію «Товариство українських поступовців», що об'єднувала в собі найкращі українські сили. Можна було тепер поширювати її через прилучення окремих громад, партійних організацій та кооперативних груп. З другого боку, представники молоді і численних, нараз повсталих соціалістичних організацій вимагали, щоб Центральна Рада складалася відразу по партійному принципу, щоб кожна партія мала своїх представників в числі, пропорціональнім до значення й численності того класу або тої суспільної верстви, інтереси якої вона хотіла заступати. Одна, наприклад, наборзі зложена[10] група студентської молоді, що назвала себе партією українських соціалістів-революціонерів, виступала від імені багатомільйонної маси українського селянства і претендувала на більшість місць в Раді. В тім же дусі висловлювались і представники аж п'яти робітничих українських організацій в Києві (що тільки тепер ми про них почули) і т. д. Розуміється, нічого не можна було принципово мати проти того, щоб в організації парламентарного типу (а такою, властиво, й мусила стати Центральна Рада) дійсно вибрані й уповноважені певною верствою представники діставали число місць, відповідне чисельності й реальному значенню заступленої ними громадської верстви. Але в організації, що виникла в революційний момент і формувалася перш за все з метою координувати український рух і стати на його чолі, уступити провід людям новим, що являються представниками значних громадських або соціальних верств, тільки in spe[11] — для людей, що досі стояли на чолі національного руху і несли за нього відповідальність в найтяжчі часи, це уявлялось ділом дуже небезпечним по своїх наслідках. Менше всього, розуміється, тут грало роль небажання позбутися «впливу», більш за все боялися, щоби не потерпіли на цьому інтереси справи. Але тому, що переспорити й переконати людей з демагогічним нахилом дуже важко, то скільки не сперечалися й не гарячилися при формуванні Центральної Ради, але складати її довелося по принципу партійному. Бачачи, як трудно зговоритися, порозумітися й наладити спільну працю, і та, і та друга сторона покладали всі надії на приїзд проф. М. Грушевського, якого сподівалися з дня на день. Для нього було резервовано місце голови Центральної Ради. Од його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських кругах, сподівалися примирення всіх суперечностей і об'єднання всіх на спільній роботі задля громадського добра. Тим часом уже наладжувалася практична робота: випускалися українські відозви до населення, відновлено видання українських часописів — почала виходити «Нова Рада», за нею «Народна воля», орган укр. соціалістів-революціонерів, «Робітнича газета», орган соціал-демократів[12] і т. д. Щодня з'являлися нові українські відозви, плакати, брошури, йшла надзвичайно швидким темпом організаційна робота в Києві й на провінції, скликались і підготовлялись з'їзди. Я, хоча й вступив у виконання обов'язків помічника губернського комісара Київщини, вчащав на засідання Центральної Ради й багато сперечався щодо способу її формування.

Нарешті (тижнів через два після початку революції в Києві), приїхав М. С. Грушевський[13]. Пам'ятаю, в призначену годину увечері ми з пок. Ф. П. Матушевським[14] поїхали його зустрічати на двірець[15]. Дожидали кілька годин, а поїзда все не було. Ми залишили авто дожидати, а самі поїхали додому. Шофери чекали до 4-ої години ранку й поїхали також додому спати. А в 5 годин ранку прибув, нарешті, поїзд; з ним трапилося в дорозі нещастя: загорівся спальний вагон, в якому якраз їхав Грушевський, і він ледве встиг вискочити в одній білизні та пантофлях. Погоріли всі його речі, в тім числі кілька дуже

рідкісних книжок старого українського друку XVI—XVII в., що він віз із собою. З двірця до себе додому довелось мандрувати Михайлові Сергійовичу пішки, в пальто поверх білизни і в нічних пантофлях. Так скромно відбувся в'їзд до Києва людини, якій незабаром довелося відігравати таку голосну роль в діях Києва й цілої України.

Прибувши до Києва, проф. Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах, і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустрічей, поцілунків, привітань, ми, старі «тупівці», співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивуванням почали помічати, що він — не з нами. Він більше перебував в товаристві молодих есерів (соціалістів-революціонерів), радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало. Коли дехто із старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до Михайла Сергійовича, спробував запитувати його, що сталося, чому він так поводиться, М. С., ухиляючись, заявляв, що реальна сила за цими «молодиками», що за ними скоро підуть маси, через те краще відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилок. Такий був змисл його відповідей і пояснень. До певної міри ми з ним погоджувались, хоч особисто це було й неприємно. Мені особливо не подобалась оця політика Михайла Сергійовича, на приїзд котрого я також покладав якнайбільші надії. Цікаво, що він нікому з нас, наприклад, не радив іти за ним, не закликав приєднатись до його нового гурту, він начебто хотів показати, що він один розуміє «дух часу» і поспішав сепаруватись од тих, хто ніби нездібний був за тим духом поспішати. Це у великій мірі знеохочувало мене до праці в Центральній Раді, до її безконечних нарад і галасливих засідань. Я потроху став відходити від неї, вирішивши, що краще віддатись практичній роботі і, користуючись зі свого нового офіційного становища, старатись практично, без теоретичних міркувань, де тільки можна, проводити українізацію суспільного й адміністраційного життя Київщини. Праця в губернськім виконавчім комітеті своїм практичним напрямком припала мені дуже до серця. Між іншим, моїм обов'язком було затверджувати й реєструвати нові товариства та спілки. І от першим товариством, що подало мені свій статут до затвердження, була київська «Просвіта». Рівно сім років перед тим те саме губернське правління, на чолі якого я тепер стояв, закрило «Просвіту». В числі приводів до закриття було офіційно поставлено видання моєї книжки «Оповідання про Ірландію». Тепер на поданому мені примірнику статуту цієї «Просвіти», де я колись був три роки секретарем за головування небіжчика Б. Д. Грінченка, я зробив напис про затвердження товариства. Це був один з тихих, але значних для мене тріумфів у моїм житті.

В половині березня відбулися один за другим важливі моменти в розвитку українського руху. Коли не помиляюсь, 18 березня відбулася в Києві українська маніфестація[16]. Своїм грандіозним характером, своїм одушевленням, своїм ентузіазмом вона перейшла всі наші сподіванки. В ній узяло участь понад сто тисяч людей. Коли я підійшов до Володимирського собору, звідки мав рушити похід, то вже тут було повно народу, вся вулиця й площа була заповнена тисячами людей. Так само юрби стояли й далі, по Бібіковському бульвару[17], Володимирській вулиці коло університету. Стояли цілі відділи війська з жовто-блакитними прапорами. Одна за другою надходили громади, групи, корпорації; школи, гімназії, товариства — усі з українськими прапорами. Он пройшов цілий відділ полонених вояків-галичан. Тут близько коло мене стояв о. Щепанюк[18], один з галицьких заложників. «А що, отче, — звернувся я до нього, — тепер Ви бачите, що таки існує українське життя в Києві?». У відповідь він мовчки стиснув мені руку. В його на очах бриніли сльози. Я розшукав аж коло університету громаду членів київської «Просвіти», під прапором якої я хотів іти в похо-

ді. До нас прилучився і М. С. Грушевський. Безконечні юрби все прибували. Похід давно рушив, а до нас іще черга не дійшла — так далеко розтягнулася маніфестаційна колона. Маршрут був: по Великій Володимирській од університету, по Фундуклеївській[19], Хрещатику, до міської думи, звідти вгору по Михайлівській вулиці до площі св. Софії біля монумента Богдана Хмельницького. Без кінця ішло військо: казали, що вийшло 30 000 жовнірів. Нарешті, дійшла черга і нам рушити. На чолі нашої громади несено прапори: один з портретом Шевченка, другий — національний. Перший ніс Ів. Ів. Щитківський, голова Комітету по збудуванню в Києві пам'ятника Шевченкові, другий — Вол. Мик. Леонтович[20]. Ми по черзі їм допомагали. Помалу, поволі йшов величний похід. Гордо маяли в повітрі національні жовто-блакитні прапори (колір — символ нашого блакитного неба і золотої пшениці на полях). То з одної, то з другої групи чути було спів: «Гей, не дивуйтесь», «Соколи-соколи» (марш), «Ще не вмерла Україна». Та ось наша група дійшла до площі перед міською думою. Там на балконі стояла президія виконавчого комітету і вітала похід. Тут же стояв і начальник військової округи ген. Ходорович[21] і по-військовому салютував українським прапорам. Проф. Грушевський дав знак рукою, що хоче говорити. Все втихло. Піднесеним голосом — де він у нього взявся! — немов в якомусь натхненні закликав нас Грушевський, щоб ми всі тут присягли під прапором Шевченка, що будемо боротись і не складемо зброї, аж поки не виборемо рідному краю автономії. Ми всі стали на коліна, підняли руки вгору і заприсягли. Тут ентузіазм досяг найвищої хвилі. Юрба схопила Грушевського на руки і понесла на другий поверх думи, на балкон, і звідти показали його народу. З тисячів грудей залунало: «Слава батькові Грушевському!». Потім похід рушив далі, на Софійську площу, але на віче я вже не був, бо мусив іти до своїх службових обов'язків. На цім віче винесено було резолюцію з домаганням автономії України.

Українська маніфестація була переломним моментом в розвитку вкраїнського руху в Києві: тепер відразу і свої, і чужі побачили, що українство — сила, що за ним маси, а не якісь окремі гуртки і купки. Ми всі почули вперше твердий грунт під ногами, почули себе господарями в своїй хаті. За маніфестацією почалися з'їзди.

Перший великий з'їзд — то був з'їзд «Товариства українських поступовців»[22]. З'їхалось кілька сотень людей, цвіт української інтелігенції, люди, що винесли на собі весь дотеперішній український рух. Засідання відбувались у великій залі Педагогічного музею, що скоро потому перейшов до розпорядження Центральної Ради*. Головою з'їзду обрано Іллю Шрага[23]. На з'їзді виявилися дві течії: одна — стояла за тим, щоб обернути «Туп» в партію із соціалістичною програмою, за виставлення гасел в дусі часу, за прийняття тактики, що була розрахована на притягнення якнайширших кругів прихильників. Друга течія настоювала на тому, щоб зберегти загальнонаціональний характер організації, щоб не перемальовуватись в соціалістичну фарбу і щоб виставити більш помірковані, але зате більш практичні гасла в сфері соціально-економічної програми. Величезна більшість була по стороні першої течії, і вона перемогла. З'їзд ухвалив перетворити товариство українських поступовців в партію «соціалістів-федералістів». Головним пунктом політичної програми нової партії було переформування Росії на федерацію цілком автономних національних територій. Більша частина старих «тупівців» автоматично перейшла в ряди нової партії (їх з цього часу почали називати скорочено «ес-ефами»), в тім числі і я. В дуже небагатьох стало громадської одваги, не поділяючи програму

* Комісаром публічних будинків від виконавчого комітету був його член Микола Порш. З його наказу й було віддано українським організаціям гарний будинок Педагогічного музею, що перейшов тепер до історії з іменем Центральної Ради.

нової партії, не почуваючи й не визнаючи себе соціалістами, не ввійти до неї за прикладом своїх однодумців, приятелів і товаришів. Так зробив, наприклад, Є. Х. Чикаленко[24]. Решта ж підлягла, як вона сама уважала, «громадській дисципліні».

На початку квітня відбувся в Києві Національний український конгрес[25]. В інтервалі між з'їздом «Тупу» і Національним конгресом стався знаменитий інцидент, який показав, як ставиться до українського руху «революційна російська демократія», що привласнила собі право промовляти в Києві, в серці України, від імені цілого краю. Треба сказати, що виконавчий комітет, зробивши своє діло, вдержавши в Києві лад в перші дні революції, помалу зійшов зі сцени. В місті вже наладилась нова влада, призначена Тимчасовим правительством, комісаром міста призначено було українця д-ра Страдомського, губернським комісаром був д. Суковкін, на чолі військ. округи, поруч начальника ген. Ходоровича, стояв ще комісар полковник К. Оберучев[26], що за пару тільки тижнів перед революцією повернувся із заслання до Києва і зразу був обраний нашим Комітетом Союзу міст в уповноважені**. Куратором шкільної округи було вже призначено проф. М. Василенка[27]. Одначе на провідну роль почали претендувати дві нові організації: «Рада солдатських депутатів» і «Рада робітничих депутатів»[28]. В обох перед вели російські та жидівські інтелігенти соціал-революційного і соціал-демократичного напрямку. Цим людям український рух стояв кісткою в горлі, бо перебивав їхні апетити на першу роль в Києві і в цілім краю. Резолюція віче про автономію України особливо їх наполохала. Ватажками в обох «советах» були: якийсь Незлобін[29], голова Робітничої ради, страшенний нахаба і демагог; капітан Карум, солдат Таск[30], лікар Фрумкін і т. п. фігури. Отже, ця компанія виявила бажання порозумітися з українцями, щоб не сталось якогось порушення «єдиного революційного фронту». Від Центральної Ради на балачку з ними було виряджено делегацію, до якої увійшли: М. С. Грушевський, В. К. Винниченко, Д. В. Антонович[31], Ф. І. Крижановський[32] і я. Ми пішли на збори сполучених президій рад солдатських і робітничих депутатів, що відбувались в помешканні колишнього Дворянського клубу на розі Хрещатика і Думської площі. Застали тут кілька десятків людей — цивільних і військових. Нам зроблено було формальний допит: до яких, власне, меж простягаються наші домагання і чи не задумуємо ми переводити автономії України «явочним порядком» (фактично)? На це від імені нашої делегації відповів Грушевський, що ми справді хочемо автономії, але що в цьому домаганні не повинно бути нічого страшного для тих, хто стоїть на грунті гасел, висунутих революцією: самовизначення народів, децентралізація і т. д. Ця відповідь викликала страшенний рух серед зібраних, і голова зборів Незлобін різко заявив, що домагання автономії в теперішню хвилю це — удар в спину революції і що на всякі спроби фактичного переведення цієї автономії революційна демократія відповість багнетами. Йому потакував капітан Карум, один з хвилевих героїв дня на тодішнім київськім обрію. М. С. Грушевський запитав: так що ж, чи не думає російська революційна демократія триматись у нас на Україні на багнетах? Питання Грушевського трохи збентежило революційних демократів, і Незлобін пустився в довге вговорювання про те, що, мовляв, негайне переведення в життя автономії України пошкодило б революції, відтягло б від неї живі сили, ослабило б єдиний революційний фронт, що «товарищ Грушевский» не з місяця ж з'явився і повинен знати, чим в дійсности загрожує фактичне переведення автономії ось зараз... Грушевський відповів, що він, власне, тому й висуває постулат автономії

** Одночасно з ним Комітет на мою пропозицію вибрав і С. В. Петлюру, щоб не збільшити у нас український елемент. Але дві мої телеграми, які сповіщали Петлюру про вибір, не дійшли вже до нього, бо настали революційні дні, і він залишився в Земськім Союзі на західному фронті.

України, що він не звалився з місяця, а жив увесь час на землі і дуже добре розуміє різницю між гарними словами, які говоряться в часи революції, і реальними вимогами життя *. Нарешті, якось революційна демократія задовольнилася нашими заявами, що ніхто не думає встромляти ножа в спину революції, що в справі автономії спочатку хочемо почути думку і волю народу і що задля цього скоро має зібратись національний конгрес. Розійшлися ніби мирно, але на душі у нас, українців, залишився дуже гіркий осадок.

Та ось 4 квітня[33] у великій залі Купецького зібрання в Києві відкрився Український національний конгрес. В цій залі раніше звичайно відбувалися урочисті шевченківські концерти. Тепер зала і хори над нею вщерть були заповнені народом. На конгресі були представники з усіх місць України: поприїздили члени давніх українських громад і організацій «Тупу», представники деяких земських і міських самоуправ, представники дуже багатьох сільських громад, кооперативних спілок, новоповсталих військових, селянських, робітничих та різних професійних організацій і новоутворених політичних партій. Не було це якесь парламентарне представництво, але революційний український з'їзд, що дуже повно репрезентував усе свідоме українство того часу в усіх громадських і соціальних його кругах. З'їхалось усього коло 1500 людей, з котрих понад 800 мало мандати від різних організацій. Такого з'їзду ще не бачила Україна в нові часи. З'їзд відкрився співом «Вічної пам'яти» тим, що полягли в різні часи за волю України. Головою конгресу однодушно й одноголосно, серед великих овацій обрано проф. М. Грушевського. Потім пішли різні привітання конгресу делегаціями й окремими особами. Велике враження зробило привітання єпископа Никона[34] і його тут же серед грому оплесків вибрано до почесної президії. В президії сидів і Вол. Винниченко, що скоро по вибуху революції приїхав з Москви до Києва і почав догравати значну роль в рухові. Президія мала в собі, крім персонально заслужених осіб, таких, як пані Марія Грінченко, представників від усіх значніших громадських або соціальних груп, заступлених на з'їзді. Отже, сиділи тут солдати, матроси, селяни, робітники, священики і т. д. З'їзд почався і відбувався в атмосфері особливого піднесення духу й радісного настрою. Це помічали навіть представники чужої й неприхильної нам преси, які чисельно явились на з'їзд і потім писали, що на з'їзді «сяли від тремтячого весняного усміху людські обличчя, палким жаром горіли очі, скрізь дружні обійми, братерські поцілунки при стрічах... з'їхались члени сім'ї на велике спільне свято... Треба було, видко, дуже довго і сильно терпіти, треба було цілі століття зносити гніт національної й політичної неволі, щоб так гаряче зустрічати свято визволення» («Киевская мысль»)[35].

Перший день конгресу розпочався по святочній промові М. Грушевського моїм рефератом «Державне право і федеративні домагання на Україні»; потому йшли реферати: Ол. Шульгина[36] «Федералізм і перебудова Росії на федералістичних основах» і Ф. Матушевського «Права національних меншостей та їх гарантії». В дальші дні було заслухано реферати: Мих. Ткаченка[37] «Автономія України у федеративній республіці», Ф. Крижановського «Про способи утворення автономного ладу на Україні», Вол. Садовського[38] «Про територію автономної України» і Прок. Понятенка «Забезпечення прав національних меншостей». Як бачимо з самих тем доповідей на з'їзді, він проходив під знаком автономії й федерації і виявив велику увагу до «меншостей», зовсім непропорційно до тої уваги, якою ці меншості обдаровували український національний рух. На з'їзді були виступи й самостійників

* З цим Незлобіним мені довелось зустрітись літом 1917 р. в Галичині, де він їздив по краю і самуправно реквізував різні машини для нібито Київської Ради робітничих депутатів, одне, попросту грабував чуже майно без усякого права і підстави.

(Фед. Коломийченка, наприклад), але вони були невдалі і не відповідали загальному настрою конгресу, що маніфестував у своїх резолюціях лояльність і довір'я до Тимчасового правительства.

Ухвали конгресу зводились до вимог національно-територіальної автономії України в перебудованій на федеративних основах Російській республіці і переведення цієї автономії тепер же, недожидаючи всеросійських установчих зборів. Першим кроком до цього уважалося встановлення крайового уряду, який мала організувати Центральна Рада. В числі резолюцій конгресу було й домагання негайного увільнення й повороту до рідного краю всіх арештованих і засланих за старого режиму галичан. Взагалі треба сказати, що ні один український великий з'їзд, починаючи від з'їзду «Товариства українських поступовців», не проминав у своїх резолюціях отсього домагання щодо галичан. Національний конгрес установив схему організації Центральної Ради і вибрав її президію: на голову — М. Грушевського й на заступників голови — Сергія Єфремова і Вол. Винниченка.

На другий, чи на третій день засідань конгресу приїхав до Києва військовий міністр Тимчасового правительства А. І. Гучков[39]. Конгрес уповноважнив мене, Миколу Міхновського і Ст. Єрастова (делегата від Кубані) привітати в особі міністра Тимчасового правительства і переказати йому деякі побажання, а саме: про формування українських військових частин з добровольців і про вивід з української території польських військових формацій. Ми поїхали на Банкову вулицю в помешкання штабу Київської військової округи. Тут ми застали вже цілий ряд делегацій, переважно військових. З-поміж них виділився якийсь генерал з малиновими нашивками на еполетах і забалакав до нас. Це був генерал Довбор-Мусницький[40], начальник польської дивізії, що стояла в районі Білої Церкви й своїм безтактовним, арогантним[41] поводженням дуже дратувала місцеву людність. Генерал висловив своє задоволення, що бачить перед собою українських представників, що ми, поляки й українці, повинні жити між собою в добрій згоді, бо маємо так багато спільного між собою... В цей мент з вулиці почулося «ура» — над'їхав міністр. Скоро до зали увійшов невисокий, повний, сивий пан у синьому цивільному вбранні: це був військовий міністр і у всіх нас, а особливо у військових, його ультрацивільний вигляд викликав якесь здивування. Та проте голосне «ура» розляглося і в залі. За кілька хвилин нашу делегацію запрошено до кімнати, куди прийшов міністр, і я тут від імені делегації сказав йому коротеньке привітання і передав побажання конгресу. Гучков подякував за привітання, а щодо побажань відповів якось ухильно й неясно: що, мовляв, поляки тепер своєї території не мають (тоді ціла російська Польща була окупована німцями), так як же відмовити їм в гостинності, що вони скоро й самі виберуться, бо мають іти на фронт і т. п. А щодо формування українських частин, то це діло треба обміркувати й порадитись з місцевою військовою владою. І він щось сказав генералові, що був коло його так немов в ролі секретаря, і той щось занотував у своїй книзі. На цьому наша аудиєнція скінчилася. Враження залишилось у нас квасне: ми доповіли про результати нашої місії президії конгресу, і я вже не пам'ятаю, чи реагував як-небудь конгрес на відповідь Гучкова.

(Далі буде)

ПРИМІТКИ

[1] Всеросійський союз земств і Всеросійський союз міст — організації, які виникли в серпні — вересні 1914 р. Вони займалися евакуацією з фронту хворих і поранених, влаштуванням госпіталів, допомогою біженцям, налагодженням роботи промисловості для потреб фронту, ремонту шляхів та мостів у прифронтовій смузі та ін. Союзи відкрили велику кількість підприємств та дрібних майстерень, які працювали для фронту.

[2] «Просвіти» — організації, що виникли на західноукраїнських землях в другій половині XIX ст. і діяли там до кінця 30-х років XX ст. У 1906 р. засновуються і в Східній Україні, де існували до початку 20-х років. Проводили широку прогресивну культурно-освітню роботу.

[3] Штейнгель Ф. Р. (1870—1946) — політичний і культурний діяч, барон, поміщик з Ровенського повіту на Волині, голова Комітету союзу міст Південно-Західного фронту (1915), з 1917 р.— голова Київського комітету Всеросійського союзу міст, належав до кадетської партії, також член української партії соціалістів-федералістів (УПСФ).

[4] Київський міський виконавчий комітет — виконавчий орган Ради об'єднаних громадських організацій, яка являла собою місцевий орган влади Тимчасового уряду. Виконавчі комітети формувалися з представників земств і міських дум. Ними призначалися губернські й повітові комісари. До складу Київського виконкому (з 15-ти осіб), обраного 4 березня 1917 р., який очолив кадет М. Ф. Страдомський — заступник київського міського голови, увійшов Ф. Р. Штейнгель, а одним з його секретарів став А. В. Ніковський. М. Ф. Страдомський з червня по кінець серпня 1917 р. виконував обов'язки губернського комісара Київщини.

[5] Порш М. В. (1879—1944) — політичний і громадський діяч, входив до ЦК УСДРП, член Центральної Ради і Малої Ради, генеральний секретар праці, з 18 грудня 1917 р.— генеральний секретар з військових справ.
Єфремов С. О. (1876—1939) — громадський діяч, журналіст, літературознавець, член УПСФ, заступник голови Центральної Ради.

[6] Суковкін М. А. — до 1917 р. голова Київського губернського земства, після Лютневої революції — київський губернський комісар Тимчасового уряду.

[7] Грінченко Б. Д. (1863—1910) — відомий український письменник, фольклорист, етнограф, мовознавець, критик, історик, педагог, організатор багатьох видань.
Грінченко М. (псевд. М. Загірна, 1863—1928) — дружина Б. Грінченка, публіцист, перекладач.

[8] Товариство українських поступовців (ТУП) — засноване 1908 р. у Києві. До його складу входили представники ліберально-буржуазної інтелігенції. За своєю програмою і тактикою близьке до партії кадетів. В червні 1917 р. стало називати себе партією соціалістів-федералістів (УПСФ). Її лідерами були Д. І. Дорошенко, С. О. Єфремов, А. В. Ніковський та ін.

[9] Міхновський М. І. (1873—1924) — підпоручик, голова товариства ім. П. Полуботка, один з організаторів 1-го українського полку ім. Б. Хмельницького, член Центральної Ради. Активно виступав із самостійницьких позицій.
Капітан Гон (за іншими відомостями — поручик Ган) — член Центральної Ради. М. С. Грушевський називає його одним «з малозвісних діячів нашої революції, котрому належить почесна згадка» (Київ.— 1989.— № 9.— С. 111).

[10] Наборзі зложена — створена нашвидку.

[11] In spe (лат.) — в майбутньому.

[12] «Нова Рада» (1917—1919) — центральний орган УПСФ, видання «Товариства підмоги літературі, науці і штуці». Перший номер вийшов 25 березня 1917 р. Редактор А. В. Ніковський.
«Робітнича газета» (1917—1919) — центральний орган партії українських соціал-демократів (УСДРП). Перший номер вийшов 30 березня 1917 р. Редактор В. К. Винниченко.
«Народна воля» (1917—1919) — газета партії українських есерів (УПСР). Видавці — Центральний український кооперативний комітет і Українська Селянська Спілка. Перший номер вийшов 4 травня 1917 р. Редактор М. М. Ковалевський.

[13] Грушевський М. С. повернувся з Москви, де він перебував під наглядом поліції, до Києва в ніч з 12 на 13 березня 1917 р.

[14] Матушевський Ф. П. (1869—1919) — громадський діяч і публіцист, належав до УПСФ, член Центральної Ради і Малої Ради, юрист.

[15] Двірець — вокзал (діал.).

[16] Маніфестація, про яку згадує автор, відбулася не 18, а 19 березня.

[17] Бібіковський бульвар — нині бульвар Тараса Шевченка.

[18] о. Щепанюк — парафіяльний священик грецько-католицької церкви в Києві.

[19] Фундуклеївська — нині вул. Леніна.

[20] Леонтович В. М. (1866—1933) — громадський діяч, письменник, член Центральної Ради, належав до УПСФ.

[21] Ходорович М. А. — генерал, до 29 квітня 1917 р.— начальник Київського військового округу.

[22] З'їзд ТУПу відбувся в Києві 25—26 березня 1917 р.

[23] Шраг І. Л. (1847—1919) — громадський і політичний діяч, адвокат, входив до Центральної Ради від Чернігівської губернії, належав до УПСФ.

[24] Чикаленко Є. Х. (1861—1929) — громадський діяч і публіцист, один із засновників ТУПу. В 1917 р. активної участі в політичній діяльності не брав.

[25] Український національний з'їзд (конгрес), скликаний Центральною Радою для перетворення її у представницький орган всього українського народу, проходив у Києві 6—8 квітня 1917 р. Він поповнив Центральну Раду новими членами, кількість яких зросла до 150 осіб.

[26] Оберучев К. М. (1865—1929) — полковник, російський есер, комісар, а згодом

командуючий Київською військовою округою. Виступав проти автономії України і українізації військ.

[27] Василенко М. П. (1866—1935) — громадський і політичний діяч, історик, педагог і журналіст, належав до ТУПу, згодом — до партії кадетів. В 1917 р.— куратор Київської шкільної округи. Товариш міністра освіти в Тимчасовому уряді.

[28] У Києві Рада робітничих депутатів організувалась 3 березня 1917 р., Рада солдатських депутатів — 9 березня. Протягом усього року вона діяла окремо, збираючись інколи на спільні засідання.

[29] Незлобін П. І. (1884— ?) — належав до партії російських есерів, працював у друкарні. Обраний до Київської Ради робітничих депутатів, очолив її виконком і виконував обов'язки голови до серпня 1917 р.

[30] Таск Є. Я. — солдат, меншовик, присяжний повірений, виконував обов'язки голови виконкому Київської Ради солдатських депутатів до жовтня 1917 р.

[31] Антонович Д. В. (1877—1945) — мистецтвознавець і політичний діяч, член УСДРП, заступник голови Центральної Ради. З 21 грудня 1917 р.— генеральний секретар морських справ.

[32] Крижанівський Ф. І. — кооператор, політичний діяч, член Центральної Ради.

[33] Український національний з'їзд розпочав свою роботу 6 квітня.

[34] Єпископ Никон (1868—1919) — М. Безсонов, член IV Державної думи від Волинської губернії, обстоював право навчання українською мовою. Він же — єпископ Красноярський, під час війни виступав із засудженням російської політики в Галичині. В 1917 р. зняв сан єпископа, повернувся на Україну, був директором Департаменту шкільництва, міністром у справах релігії в уряді Директорії.

[35] «Киевская мысль» — щоденна газета ліберально-буржуазного напряму. Виходила з 30 грудня 1906 р., в 1917 р.— двома випусками — ранковим і вечірнім. Редактором її у той час був меншовик М. С. Балабанов.

[36] Шульгин О. Я. (1889—1960) — політичний і громадський діяч, історик, належав до УПСР, член Центральної Ради і Малої Ради, з липня 1917 р. по січень 1918 р.— секретар міжнаціональних справ, а згодом — міжнародних справ.

[37] Ткаченко М. С. (1879—1920) — член ЦК УСДРП, входив до Центральної Ради і Малої Ради, з листопада 1917 р.— генеральний секретар, а згодом — міністр судових справ.

[38] Садовський В. (1886—1947) — громадський і політичний діяч, економіст, належав до УСДРП, член Центральної Ради і Малої Ради, генеральний секретар судових справ.

[39] Гучков О. І. (1862—1939) — один з організаторів партії октябристів. В 1915—1917 рр.— голова центрального військово-промислового комітету, військовий і морський міністр в першому складі Тимчасового уряду (2 березня — 2 травня 1917 р.).

[40] Довбор-Мусницький Ю. (1867—1937) — генерал царської армії, командир 1-го польського корпусу.

[41] Арогант (польськ.) — нахаба, грубіян.

ОГЛЯДИ

Lubomyr R. Wynar.
MYHAILO HRUSHEVSKY: UKRAINIAN-RUSSIAN CONFRONTATION IN HISTORIOGRAPHY.
Toronto; New York; München, 1988.— 66 p.

Любомир Р. Винар.
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКА КОНФРОНТАЦІЯ В ІСТОРІОГРАФІЇ.
Торонто; Нью-Йорк; Мюнхен, 1988.— 66 с.

Протягом кількох останніх років відкрилася завіса з імені Михайла Грушевського, яке десятиріччями намагалися стерти з нашої пам'яті. Однак, незважаючи на величезну кількість публікацій, присвячених цьому видатному історику, більшість з них має популярний біографічний зміст, і дедалі помітнішим стає брак досліджень методологічного й проблемно-концептуального характеру. Водночас грунтовним вивченням його творчості вже тривалий час займаються в українській діаспорі, зокрема, відомий дослідник професор Кентського університету (США) Любомир Винар. Прикладом його праці на цьому терені є рецензована книга.

У цьому невеликому за обсягом виданні порушується цілий спектр проблем, присвячених становленню історичної концепції в дослідженнях М. С. Грушевського. Зокрема, це стосується зародження українського етносу, ролі Київської Русі у східноєвропейському історичному процесі, формування української державності, литовсько-польського та гетьманського періодів історії України, тобто тих питань, котрі є найбільш актуальними саме на сучасному етапі відновлення повної самостійності Української держави.

Дослідження Л. Винара, розраховане на американських та західноєвропейських студентів, що спеціалізуються із східноєвропейської історії, вмістило, крім розробленої М. Грушевським схеми української та східноєвропейської історії, поданої у викладі автора видання (с. 1—33), також працю цього видатного вченого «Традиційна схема російської історії і проблема раціональної організації східнослов'янської історії» (с. 35—42). У формі історіографічної документації автором подано цілий ряд коментарів до здійснених М. Грушевським дослідів праць західних істориків-спеціалістів із східнослов'янських проблем (с. 43—53). Вміщено також складену Л. Винаром вибрану біобібліографію М. Грушевського (с. 55—64).

Л. Винар грунтовно спростував цілий ряд антиукраїнських тверджень, що належали окремим російським історикам дореволюційної доби. Це стосується насамперед так званої «офіційної схеми російської історії», що базувалася на гіпотезі М. М. Карамзіна про національну єдність руського народу (росіян, українців і білорусів) та спеціальній періодизації російської історії. М. М. Карамзін, а слідом за ним й інші провідні російські історики, зокрема М. П. Погодін, С. М. Соловйов та В. О. Ключевський, твердили, що Київська Русь була першим центром Російської держави, яка пізніше злилася з Володимиро-Суздальським князівством. Згодом же він перемістився до Москви і, на-

решті, до Петербурга (с. 5). М. М. Карамзін вважав це закономірним процесом формування єдиного державного утворення. Однак він не взяв при цьому до уваги цілий ряд геополітичних, етнічних та культурних факторів, які визначали окремішність української народності.

Л. Винар вказав на притаманний М. Грушевському метод критичного аналізу в підході до традиційної схеми російської імперської історіографії, представники якої розглядали українську й білоруську середньовічну історію як складову частину російської національної історії. Перебуваючи на позиціях імперської політики, вони вперто не хотіли помічати відмінностей між російським, білоруським та українським історичними процесами в контексті їх політичного, культурного та соціально-економічного розвитку. Тим часом ці східнослов'янські народи мали свої власні корені. Отже, наголошує Л. Винар, і Володимиро-Суздальська держава не була ні послідовницею, ні спадкоємницею Київської держави (с. 10—11).

Автор звернув також увагу на непримиренну позицію М. Грушевського щодо спроб названих вище російських істориків штучно з'єднувати долі різних народів, що вело до укорочування шляху їх історичного розвитку.

Продовження Київської Русі М. Грушевський справедливо вбачав в існуванні Галицько-Волинської держави XIII—XIV ст. Л. Винар, поділяючи точку зору М. Грушевського на періодизацію, навів у своїй праці шість періодів, на які той поділив український історичний процес (з IV по XIX ст.).

Докладно спинився Л. Винар і на термінології, що застосовувалася М. Грушевським у ході дослідження минулого Київської Русі та України. Зокрема, професор звернув увагу на те, що термін «Україна — Русь» мав символізувати органічний зв'язок між стародавньою, середньовічною та новітньою українською історією.

Не обмежуючись власним аналізом концепцій М. Грушевського стосовно етногенетики східнослов'янських націй, Л. Винар дав оцінку поглядів на вказані вище проблеми та позицію, зайняту щодо них М. Грушевським, з боку широкого кола українських, російських, радянських та західних істориків.

У рецензованій праці показано також процес поступової реабілітації імені Михайла Грушевського в радянській історіографії, розпочатий ще з 1966 р. і продовжений у численних публікаціях протягом 1988 р. (с. 26—38).

Беручи до уваги кардинальну зміну суспільно-політичної ситуації на Україні протягом останніх двох-трьох років, можна сказати, що на даний час книга д-ра Винара якоюсь мірою вже не відповідає існуючим в українській історіографії реаліям. Однак для широкого загалу істориків вона корисна як з інформаційно-пізнавальної, так і з методологічної точок зору.

О. М. СИТНИК (Ужгород)

Одержано 18.02.92.

ДІАЛОГ З ЧИТАЧЕМ

Огляд редакційної пошти

Не зменшується кількість читацьких листів до редакції «Українського історичного журналу» *. В них порушуються найрізноманітніші питання, пов'язані з тематикою та змістом наших публікацій. На адресу редакційного колективу часопису та його авторів висловлюється чимало цікавих, часто емоційних, зауважень і побажань.

Більшості наших дописувачів прийшлися до вподоби ті докорінні зміни, що відбулися в журналі протягом кількох останніх років. Так, викладач історії та суспільствознавства Гайворонської середньої школи № 1 Кіровоградської області, канд. пед. наук А. Резнік висловлює вдячність редакції за публікації, «які при нинішній скруті таки допомагають нам, учителям історії, в роботі». Як приклад він називає статті М. В. Коваля «1941—1945. Україна», Ю. І. Шаповала «Сталінізм і Україна». Слушно звертаючи увагу на ту обставину, що серед читачів часопису багато вчителів, він висловлює конструктивну, на наш погляд, пропозицію: започаткувати «відверту розмову про викладання історії України в школі». Редакція й надалі охоче надаватиме сторінки журналу для публікації матеріалів на допомогу викладачу історії.

Словами подяки «за цікаві і корисні публікації» розпочинається й лист М. Паєва — мешканця с. Новофедорівка Березанського району Миколаївської області. Водночас він нарікає на незручності, що виникають при користуванні матеріалами «Українського історичного журналу», коли вони подаються з продовженням у багатьох номерах. М. Паєву хотілося б виготовити саморобні брошури з таких публікацій, як «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах» В. Антоновича, «Чужинці про Україну» В. Січинського, «Сталінізм і Україна» Ю. І. Шаповала, та ін. Тому він пропонує, «щоб статті починалися на непарних, а закінчувалися на парних сторінках. Коли ж залишатиметься сторінка — півтори, «заповнювати їх другорядною інформацією». Звичайно, це — слушна пропозиція, однак втілення її в життя пов'язане із значними складностями технічного характеру.

Нарікання на публікації матеріалів з продовженням, зокрема, історіографічної спадщини, висловлює у своєму листі й М. Курдибас із Умані. За «Українським історичним журналом» він, як зазначається у листі, стежить від того часу, коли в ньому почали друкувати «Мазепу» М. І. Костомарова. «Невеликий за обсягом твір,— докоряє нам читач,— але в рік не вклалися... Друкуєте праці, ради яких передплачую ваше видання, крихітками, щоб заохотити».

Звісно, якась частка правди у цих словах є, однак не можемо ж ми віддавати перевагу публікаціям виключно праць істориків минулого. Адже своє завдання вбачаємо в тому, щоб журнал був різноманітний за змістом. Коли б вирішилося питання про створення «Бібліотечки «Українського історичного журналу» як щорічного додатку до часопису, де можна було б друкувати історіографічну спадщину визначних, але призабутих сьогодні українських авторів — дослідників та історичних повістярів, дана проблема була б знята. Однак на найближчу перспективу не бачимо іншого виходу, крім того, щоб вміщу-

* Див. попередні огляди читацьких листів у № 1 та 11 журналу за 1990 р.

вати такі матеріали на сторінках журналу з продовженнями, оскільки це відповідає інтересам багатьох шанувальників історії.

Втім, окремі читачі висловлюють щодо цього й інші думки. Наприклад, С. В. Атаманенко з м. Жовті Води на Дніпропетровщині зауважує: «Зараз ми звертаємося до М. Грушевського, В. Антоновича, а де ж наші сучасні українські історики?» Як бачимо, читачам цікаво знати, як відбувається переосмислення нашими вченими тих чи інших історичних подій. Звертаючись до редакції з проханням більше друкувати матеріалів про українське середньовіччя, С. В. Атаманенко закликає авторів журналу «не описувати нашу історію з позицій «молодшого брата» і користуватись не тільки російськими документами, але й польськими».

До редакції надходить чимало листів, у яких висловлюються конкретні пропозиції щодо висвітлення в нашому виданні тих чи інших проблем історичного минулого українського народу. Так, робітник О. Недошовенко з м. Козятина Вінницької області хотів би, «щоб на сторінках «Українського історичного журналу» були подані неупереджені матеріали про УСС та УГА, а також про січових стрільців УНР». Продовжуючи свого листа, він пише: «Зовсім мало відомо про загибель під Крутами студентського куреня січових стрільців, деякі з них поховані в Києві на колишньому Аскольдовому цвинтарі. Десь між Козятином та Махнівкою також полягло багато воїнів УГА, але більшовики тільки й займалися, що фальшували нашу історію». Читачеві з Козятина цікаво було б дізнатися про історію створення Організації українських націоналістів (ОУН) та про життя і долю видатних її діячів: Є. Коновальця, С. Бандери, Р. Шухевича, А. Мельника та ін. Наш дописувач не єдиний, хто пропонує також ознайомити широкий читацький загал з архівами ОУН — УПА.

Співзвучним з попереднім є й побажання, висловлені в листі П. Ю. Синіло із селища Палатки на Харківщині: «Вперше передплатив ваш журнал з наміром хоч трохи краще знати історію України,— чому вона (Україна.— *Ред.*) опинилася в такім незавиднім становищі, що народ її не є господарем на своїй землі. Тому хотілося б перш за все прочитати у журналі чесні публікації про історію української державності в 1917—1927 роках, про громадянську війну на Україні, чому уряд РСФРР порушив суверенітет України, тобто, визнавши УНР, потім вів з нею війну. Дуже добре було б, якби ви почали публікувати працю В. Винниченка «Відродження нації»... Також хотілося б краще знати про історію національного руху в Західній Україні, причому не так однобоко, як це висвітлюється в комуністичних виданнях». З огляду на побажання читачів редакція приступила до підготовки ряду публікацій, а також добірок документів на ці теми. Що ж до праці В. Винниченка «Відродження нації», то, вочевидь, друкувати її на дорогоцінній журнальній площі було б марнотратством. Адже нещодавно з'явилося окреме її видання, яке ще можна придбати у книжкових крамницях.

В. П. Федоренко з м. Краматорська Донецької області пропонує надрукувати в журналі працю ще якогось дореволюційного автора про Мазепу, бо, на його думку, «твір М. Костомарова не дає повного уявлення про цю непересічну особистість». Крім того, цікавить читача постать Степана Бандери, земельна політика більшовиків на Україні тощо.

«Із задоволенням читаю журнал, не те, що раніше»,—відзначає у своєму листі до редакції В. І. Паньків із с. Озеро Немирівського району на Вінниччині. Йому хотілося б знайти у нашому виданні подробиці про події 1941 р. в Україні.

Киянина А. В. Орленка приваблюють у нашому часописі такі розділи й рубрики, як «Маловідомі сторінки історії», «На допомогу викладачу історії», «Історія в особах», «Документи та матеріали». У своєму листі він висловлює побажання редакції більше уваги приділяти

висвітленню сторінок життя і творчості «маловідомих і цікавих істориків минулого та сучасного». Особливо зворушили нас ті рядки в його листі, де він повідомляє про свій намір лишитися передплатником журналу, незважаючи на вкрай мізерну власну платню та різке підвищення цін, у тому числі й на періодику.

А от М. С. Левицький з м. Миколаєва, одержавши 1990 р. вперше наше видання, «великого задоволення не отримав». Та все ж він бажає «Українському історичному журналу» стотисячного накладу. Його побажання редакції — більше уваги приділяти «висвітленню історії України до X ст., а також від XIII до XV ст. і періоду після Богдана Хмельницького».

На одному листі хотілося б спинитись більш детально. Вчитель-пенсіонер М. М. Радічук (м. Нововолинськ) рішуче протестує проти твердження Ореста Субтельного з частково опублікованої в нашому журналі його праці «Україна. Історія» про те, що «з 389 православних церков, які діяли на Волині у 1914 р., у 1939 р. продовжувала функціонувати тільки 51» (Укр. іст. журн.— 1991.— № 12.— С. 116). Він, корінний волинянин, твердить, що «може без особливих труднощів назвати два десятки церков, які в 1939 р. діяли в навколишніх селах (навколо мого рідного села) тодішнього Володимирського повіту. А відома мені тільки частина цього повіту. Всього ж повітів у Волинському воєводстві було 9».

Не погоджується наш читач і з причинами, які, за твердженням Субтельного, призвели до такого катастрофічного скорочення кількості православних церков на Волині. Він пише: «Факти руйнування церков були, але переважно на Холмщині. На Волині ж (на «кресах всходніх») фашистська організація «кракусів» такої сили ще не набрала. Уніатам церкви не передавалися, бо їх (уніатів.—*Ред.*) на Волині, яка до першої світової війни входила до складу Росії, не було. Польські «санаційні» власті, зі свого боку, зовсім не були зацікавлені в ширенні унії, бо це означало б посилення Шептицького й українського націоналізму (про що, до речі, пише і сам Субтельний). Ополячування велось тому через залучення не до греко-католицької, а до римо-католицької церкви. Та й ополячування тут, особливо серед селян, які становили переважну більшість населення, було нікчемно малим. Польські власті почували себе на «кресах всходніх» настільки непевно, що намагалися спертись на православне духовенство — з квітня 1939 р. всі православні церковнослужителі, від дяка до єпископа, крім звичайних церковних доходів, одержували оклади від держави». Історик, наголошує М. М. Радічук, має вдумливо підходити до наявних у його розпорядженні фактів, ретельно й зважено формулювати свої висновки.

О. Н. Щетинін з м. Запоріжжя у своєму листі до редакції зауважує, що ні в 1991, ні в 1992 р. не передплатив наше видання. Йому здалося, що «редакція друкує те, що вважає за потрібне, а не те, що цікавить читачів. За минулий рік я не знайшов у вашому журналі майже нічого, що мене цікавить». А цікавить його демографічна ситуація в Україні XV—XVIII ст., відомості про її адміністративно-територіальний поділ, а також свідчення про маєтності таких магнатських родин, як Острозькі, Збаразькі, Заславські, Синявські, Конецпольські, Сапеги, Радзивілли, та ін. Що ж, ці теми варті спеціальної уваги нашого часопису.

Старший науковий співробітник Дніпропетровського історичного музею ім. акад. Д. І. Яворницького, канд. іст. наук С. В. Абросимова звертає увагу на необхідність детальнішого висвітлення стану досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін. «Бажано було б,— пише вона,— побачити в «Українському історичному журналі» розвідки з нумізматики, палеографії, хронології, сфрагістики, метрології та інших спеціальних історичних дисциплін. Такі статті допомагають нам,

практикам, працювати на науковому грунті, вводити до наукового обігу багатющі різноманітні історичні джерела — невичерпну скарбницю нашого народу».

Не згасає інтерес читачів до такого самобутнього явища в історії України, як козацтво. Так, Ю. П. Заєць із с. В. Раковець Збаразького району на Тернопільщині хотів би прочитати на сторінках «Українського історичного журналу» матеріали про полковника Війська Запорозького Антона Ждановича. А науковий співробітник Генічеського відділу Херсонського краєзнавчого музею Д. О. Варакіна разом зі своїми колегами просить допомоги у висвітленні питання про перебування запорозьких козаків на узбережжі Азовського моря, зокрема, в районі Арабатської Стрілки, а також розповісти про залюдненість Приазов'я в добу середньовіччя та розробку соляних промислів на Сиваші.

Чимало нарікань містить редакційна пошта на адресу зв'язківців. Так, І. Г. Кулик (с. Білка Тростянецького району на Сумщині), зокрема, пише: «Я передплатив «Український історичний журнал». Всі матеріали, які в ньому вміщуються, мені дуже подобаються. Та через безвідповідальне ставлення до своїх обов'язків працівників Тростянецького вузла зв'язку не одержав кількох номерів часопису». Подібних прикладів можна наводити багато, як і непоодиноких, на жаль, фактів відсутності нашого видання у кіосках по продажу газет і журналів. Міністерство зв'язку України дбає тільки про свою власну кишеню. Лише для того, щоб довідатися, наприклад, як іде передплата, редакції необхідно викласти кілька тисяч карбованців. І немає зв'язківцям діла до того, що видання єдиного в Україні історичного журналу обходиться більше двох млн. крб., що грошей на це в Академії наук обмаль...

Всі пропозиції, що їх висловлюють наші читачі, уважно вивчаються. Редакція докладає багато зусиль до того, щоб вони, по можливості, втілилися у життя. Хочеться сподіватися, що завдяки цьому «Український історичний журнал» стане тематично багатшим і буде вам, шановні читачі, добрим порадником у роботі та цікавим співрозмовником у години дозвілля.

РЕДКОЛЕГІЯ

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Е. В. Анисимов.
ВРЕМЯ ПЕТРОВСКИХ РЕФОРМ.
Л. : Лениздат, 1989.— 496 с.

Нова монографія д-ра істор. наук Є. В. Анісімова присвячена дослідженню цікавої й одночасно суперечливої сторінки російської історії — епохи державних реформ Петра І. Проблеми, висвітлювані на сторінках рецензованої книги, неодноразово розглядались як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Проте творчий підхід автора до аналізу багатого фактологічного матеріалу, а також пошук витоків (у далекій ретроспективі) та наслідків великих потрясінь, що випали на долю народів, які населяли Російську державу, — все це робить рецензовану працю оригінальною й актуальною як у науковому, так і суспільно-політичному плані.

Автор монографії відмовляється від малопродуктивного при дослідженні цієї складної проблеми пошуку передумов перелому, який відбувся на території Російської держави в першій чверті XVIII ст. Головну увагу вчений зосереджує на особистості Петра І, в якому вбачає (зразу ж зауважимо, що поділяємо цю думку) каталізатора, який сприяв інтенсифікації перелому, що відбувався у країні, примусив її здійснити гігантський стрибок, у результаті якого Росія пройшла через кілька етапів розвитку, та в значній мірі став першопричиною суспільних потрясінь першої чверті XVIII ст. Такий підхід до проблеми зумовив своєрідну структуру дослідження.

Аналізуючи різноманітні сфери суспільно-політичного, економічного й соціального життя в зазначений період, автор неодноразово повертається до аналізу дій Петра І. Адже розділ, присвячений характеристиці першого російського імператора, становлення і реалізації його як державного діяча, котрий, за влучним виразом Є. В. Анісімова, на зразок античного титана підняв непосильну вагу, не може в повній мірі виявити суті цієї непересічної та разом з тим глибоко суперечливої особистості. Він лише накреслює канву, по якій у наступних розділах монографії висвітлюються різноманітні прояви державного життя й заходи по його перебудові, формується складна мозаїчна картина, що певною мірою відображає позитивні та негативні риси Петра І. Причому саме це зображення не є самоціллю для автора, а швидше — ключем для розуміння епохи і реформ, що її супроводжували.

Є. В. Анісімов прагне дослідити більш-менш повно всі реформаторські дії царя. При цьому перевага віддається насамперед дослідженню нововведень у галузі військового будівництва. Адже саме воно в значній мірі активізувало проведення решти реформ. Успіхи, яких досягли нові збройні сили у Північній війні, викликали у Петра І бажання провести також реформи цивільного правління.

Саме тому в ході реформи останнього переслідувалася мета побудови держави на армійський зразок. Військові потреби викликали необхідність індустріалізації країни, яка проводилася жорсткими методами, а також мілітаризації та одержавлення економіки Росії у цілому. Процес зростання ролі держави в усіх проявах суспільного життя — економічній, соціальній і духовній сферах — мав надзвичайно важливі наслідки не лише для сучасників реформ, а й далеких нащадків. Епоха

Петра, на думку автора, не залишає практично і до цього часу місця для інших, недержавних форм суспільного існування, це — час запуску «вічного двигуна» вітчизняної бюрократичної машини, заснування тоталітарної держави.

Відмічаючи негативні прояви реформаторської діяльності Петра, Є. В. Анісімов підкреслює також позитивні її моменти, що сприяло включенню Росії в загальноєвропейську сім'ю народів. Розглядаючи давню дискусію «слов'янофілів» та «західників» щодо оцінки подій першої чверті XVIII ст., автор прагне аргументувати свою власну позицію, вільну від абсолютизації тих чи інших тверджень. Так, відмічаючи у цілому позитивний характер нововведень, котрі ні в якій мірі не зводили Росію з магістрального шляху її розвитку, а лише значно прискорили просування по ньому, історик порушує питання про їх мету й способи її досягнення. Аналізуючи моральність чи, навпаки, аморальність державної практики в зазначений період, автор звертає увагу на співвідношення цих начал у характері імператора, котрий дивився на людей як на знаряддя, матеріал для реалізації своїх задумів. Надзвичайно показовим у даному відношенні є приклад, наведений у монографії, — лист Петра з театру бойових дій, у якому цар наказує прискорити набір в армію, оскільки, за його словами, «...при сей школе много учеников умирает, того для не добро голову чесать, когда зубы выломаны из гребня» (с. 63). На основі аналізу багатьох фактів з державної політики уряду Петра Є. В. Анісімов робить висновок, що насильство являло собою суть екстраординарних заходів, було зафіксоване у законах, а отже, закладено в основу побудови Російської держави.

Принциповим, на нашу думку, є висновок щодо кінцевого результату «революційних» новацій Петра, котрі (як би це парадоксально не звучало) мали доволі відчутний консервативний характер, оскільки були спрямовані на збереження основних засад традиційного державного режиму, на закріплення і зміцнення кріпосницьких структур.

Великий інтерес для науковців та громадськості України являють собою роздуми автора навколо такої складної колізії вітчизняної історії, як питання про політичний вибір гетьмана І. Мазепи. Історіографія цієї проблеми включає у себе велику кількість праць і, відповідно, оцінок з цього приводу. Розмаїття думок дуже широке: від повної підтримки вчинку гетьмана й прославляння його на цьому грунті до абсолютного несприйняття як зрадника Росії. Радянська історіографія виробила ще один догмат-парадокс — зраду ним інтересів як російського, так і українського народів.

Є. В. Анісімов намагається відійти від одномірної, негативної оцінки гетьмана, характерної для російської історичної літератури, та проаналізувати як суб'єктивні фактори (не вдаючись при цьому до вишукування генетичної закодованості на зраду в особі І. Мазепи), так і об'єктивні, викликані іманентним розвитком російської й української державності, а також характером їх взаємодії. Визначальними при цьому, на думку автора, були не особисті риси характеру українських гетьманів чи взагалі властивості українського національного характеру, а особливості політичного та соціально-економічного розвитку України у межах Російської держави, яка за сто років після знаменитих «Статей Богдана Хмельницького» пройшла шлях від незалежності до ліквідації останніх проявів автономії й перетворення в звичайнісіньку окраїну імперії.

Епоха, яку досліджує автор на сторінках монографії, — період прискорення ходи Української держави по шляху до повної ліквідації державності. Адже Петро з властивим йому деспотизмом в умовах несприятливого розгортання бойових дій у Північній війні мало рахувався з особливостями політичного устрою України, розглядаючи гетьмана лише як привілейованого виконавця своєї волі. Він розпоряджав-

ся матеріальними і людськими ресурсами краю відповідно до потреб Російської держави, не рахуючись з інтересами українського народу. До того ж автор справедливо зазначає, що існувала реальна загроза для України в близькому майбутньому стати територією для реалізації чергової петровської реформи, спрямованої на докорінну зміну всього її політичного устрою.

Викликає, проте, заперечення трактування російським істориком вирішального мотиву політичної переорієнтації І. Мазепи, який він вбачає у боязні гетьмана втратити владу за умови політичного та військового фіаско російського монарха в результаті можливої поразки у Північній війні й шведського вторгнення на Україну.

Невиправданим, на нашу думку, є також ігнорування автором сюжетів, пов'язаних з проведенням урядом Петра державної реформи на Україні в 20-ті роки XVIII ст., котра призвела до ліквідації гетьманства як інституту державної влади у краї та натомість утвердження там при владі царської установи — Малоросійської колегії, підпорядкування українських фінансів загальноімперським потребам тощо.

В цілому авторська концепція реформ першої чверті XVIII ст. і вдало розроблена структура монографії дали змогу Є. В. Анісімову дослідити проблему на широкому суспільно-політичному, економічному, соціальному й культурному фоні, узагальнити та систематизувати як власні наукові пошуки, так і досягнення інших учених, котрі вивчають історію петровських перетворень.

Одержано 20.12.91.

В. М. ГОРОБЕЦЬ (Київ)

В. М. Ричка.

ЗА ЛІТОПИСНИМ РЯДКОМ: ІСТОРИЧНІ ОПОВІДІ ПРО КИЇВСЬКУ РУСЬ.

К., Рад. шк., 1991.— 207 с.

У наш час дуже активно відбуваються процеси національного відродження, відновлюється правда історії нашого народу, постають з небуття забуті імена національних героїв, вчених, діячів науки і культури. Грунтовно поповнить знання рідної історії рецензована праця. Хоча вона адресована учням середніх та старших класів загальноосвітньої школи, це видання стане у пригоді широкому колу шанувальників історичного минулого.

На основі першоджерел, переважно літописних, автор зумів відтворити загадковий світ давньої історії України. Книга знайомить з найрізноманітнішими аспектами суспільно-політичного, економічного та культурного життя Київської держави.

Багато цікавого матеріалу, зокрема, присвячено питанням розбудови стародавніх міст і фортець, розвитку в них ремесла і торгівлі, походженню й соціальному розвитку не тільки східнослов'янських племен, що входили до Київської Русі, а й інших, здебільшого тюркомовних народів — печенігів, половців, татаро-монголів. Достатня увага приділена проблемам державного устрою, земельних відносин. Значний інтерес становить висвітлення діяльності княгині Ольги. Однак не до кінця розкритим залишився зміст впроваджуваних нею реформ. На наш погляд, автор припустився тут прорахунку, адже останні мали далекосяжне значення для Русі. У рецензованому виданні вміщено також цінні матеріали про розвиток освіти у нашій прабатьківщині. З книги читач дізнається, що в Київській Русі функціонувало й проводило величезну просвітницьку роботу майже 10 тис. церков та близь-

ко 300 монастирів. Автор, зокрема, розкриває роль Київської Софії та Києво-Печерського монастиря як центрів освіти й науки.

У книзі розповідається і про міжусобну боротьбу князів, яка призводила до ослаблення держави, і про героїзм русичів під час походів та оборони рідної землі. У цьому зв'язку автору варто було б рельєфніше показати особливості історичного розвитку окремих давньоруських земель-князівств, зокрема Галицько-Волинського. Адже, як зазначається в книзі, останнє «стало своєрідною сполучною ланкою, що зв'язувала процеси формування української феодальної державності у неперервний історичний наступ» (с. 200). Недостатньо уваги приділяється у виданні також висвітленню побуту й звичаїв людності Київської Русі, проблемі етнокультурного розвитку тогочасного суспільства.

Видання вдало доповнюють 59 чорно-білих та понад 30 кольорових ілюстрацій. Це здебільшого мініатюри з літописів, присвячені найрізноманітнішим темам: битвам з ворогами, укладанню миру, поховальним ритуалам, народним ігрищам. На них зображені стародавні храми і фортеці, князі й княгині, грошові одиниці, зброя та прикраси. У «Додатку» наведено літописну оповідь про хрещення Русі та «Повчання» Володимира Мономаха. Все це переносить читача в далекі часи нашої історії, сповненої драматичних подій, слави та героїзму.

Хочеться підкреслити й належний науковий рівень рецензованої праці, що проявляється у вдалому доборі літописного матеріалу, його глибоких коментарях з посиланням на історичні документи та відповідні монографії.

Видавництву «Радянська школа» (нині «Освіта») хотілося б запропонувати видати серію подібних книжок, у яких висвітлювалися б подальші події нашої історії. І видавати їх більшим тиражем, оскільки рецензована праця розійшлася миттєво.

Одержано 15.02.92

І. М. ГУНЬОВСЬКИЙ (Львів)

*СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ ЧЕРНИГОВЩИНА. 1946—1980. СБОРНИК ДОКУМЕНТОВ И МАТЕРИАЛОВ. К. : Наук. думка, 1987.— 290 с. **

У час підвищеної уваги широкої громадськості України до своєї історії особливий інтерес викликають публікації документів і, зокрема, ті, звідки можна довідатися про минуле конкретної області, району, міста, села. Саме до таких видань належить документальний збірник з історії Чернігівщини.

Сучасний період характеризується критичним ставленням до здобутків археографії України за пожовтневий час, що цілком природно. Проте, на превеликий жаль, це часто перетворюється на критиканство та суцільне заперечення будь-якого позитивного значення доробку радянської археографії. Насамперед це стосується періоду так званого «розвинутого соціалізму».

Проте слід, на нашу думку, ретельно й зважено проаналізувати зроблене і використати позитивне. Адже без цього марно сподіватися на те, що й наш час з погляду історіографів майбутнього не перетвориться на суцільну «чорну пляму».

З цієї точки зору рецензований збірник дає підстави для цікавих

* Упорядники: С. М. Мельник (ст. упорядник), В. М. Волковинський, Н. М. Полетун, Л. Ф. Сурабко, В. Д. Фельчевська.

та повчальних спостережень. Видали його у 1987 р., а наступного року, коли історична наука на Україні тільки починала перебудовуватися, на нього з'явилася рецензія в «Архівах України»[1], в якій давалася докладна археографічна характеристика видання. Висновок — звичайний для тих часів — цілком позитивний.

Така оцінка збірника заперечень не викликає. Адже у ньому вміщено документи 9-ти центральних, республіканських, обласних і місцевих архівів, 6-ти — республіканських та місцевих газет. У двох розділах «Відбудова й розвиток народного господарства Чернігівщини, 1946—1965» і «Соціально-економічний та культурний розвиток Чернігівщини, 1966—1980» подані відомості про політичне, економічне, культурне життя області, про соціальне становище трудящих міста й села і т. п. На відміну від аналогічних видань по інших областях тут вміщено цікаві документи з проблем екології, охорони пам'яток історії та культури, про археологічні дослідження на Чернігівщині тощо.

До недоліків, яких можна було б запобігти навіть у часи складання збірника, слід зарахувати подекуди нераціональне використання його площі (є прогалини між документами, коротенькі інформаційні повідомлення, які можна було вмістити в передмові або коментарях), убогість довідкового апарату, незрозуміле «захоплення» упорядників різного роду зверненнями, звітами й рапортами про виконання починів та кампаній, відсутність документів особистого походження і т. п.

Проте нас зацікавила насамперед інформативність збірника, тобто можливість використання опублікованих документів у сучасних умовах. Вміщені в збірнику у великій кількості документи з партійних архівів стосуються найважливіших проблем історії Чернігівщини 1946—1980 рр. Вони неоднозначно свідчать про те, у чиїх руках була влада в області.

Про рівень життя трудівників міста й села вміщено небагато документів, але вони по-своєму досить красномовні. Так, довідка обкому партії (травень 1948 р.) повідомляє «нагору» про «піднесення» серед селянства під час підписки на III Державну позику відбудови та розвитку народного господарства СРСР (с. 32—33). Завідуючий відділом обкому підкреслює, що внаслідок відповідної роботи селяни вносили на позику готівкою. Це сильно хвилювало керівні органи. Адже у селян грошей було обмаль, і сталінське керівництво намагалося отримати саме готівку, а не, приміром, облігації своїх же попередніх позик. Далі йдеться про те, що 160 колгоспників с. Городище Коропського району підписалися на 60 тис. крб., або на 375 крб. кожний. Значення цієї суми буде більш зрозумілим, коли пригадаємо, що в 1951 р. середня оплата одного трудодня на сході Україні становила 1,22 крб. Тобто для сплати позики колгоспнику треба було заробити 308 трудоднів[2]. Такі підрахунки пояснюють, чому на Чернігівщині в 1951 р. 12%, а в 1952 р. 10% колгоспників не виробили встановленого мінімуму трудоднів, бо зароблені гроші все одно йшли на державні позики[3].

Видно і заходи, якими в 1951 р. партійні органи намагалися «підняти» село, — укрупнення колгоспів, введення голів колгоспів у номенклатуру обкому, а бригадирів та завфермами — в номенклатуру райкомів партії, тобто збільшення партійного прошарку серед керівництва колгоспами. Але тут же повідомляються факти, які показують марність цих кампаній. 73% голів колгоспів області у тому ж 1951 р. не мали навіть загальної середньої освіти, а продуктивність праці в господарствах підвищувалася за рахунок перегляду норм виробітку (с. 73).

[1] Велігодський В. М. (Рец.) Социалистическая Черниговщина, 1946—1980. Сб. документов и материалов.— К.: Наук. думка, 1987.— 290 с. // Архіви України.— 1988.— № 1.— С. 71—72.

[2] Центр. держ. арх. громадських організацій України, ф. 1, оп. 30, спр. 3326, арк. 51, 57.

[3] Там же, арк. 57.

У збірнику практично відсутня реальна статистика. Всі дані подаються в процентах до попереднього періоду. Красномовна і відсутність якихось узагальнюючих підрахунків за весь період 1946—1980 рр. Єдиний документ подібного роду — зведення облплану про обсяг капіталовкладень у народне господарство по п'ятирічках — переконує нас у затратності та низькій ефективності останнього.

Інколи на сторінках збірника все ж таки проривається реальна статистика, хоч упорядники і не коментують її. Так, порівняння газетних повідомлень про підсумки переписів 1959, 1970 та 1979 років свідчить, що за цей період населення області зменшилося з 1572,7 тис. чол. до 1501,9 тис. чол., або на 4,5%, а українців — з 1487,1 тис. до 1387,6 тис., або на 6,7%.

Документи подають відомості про реальний стан справ з викладачами у вузах, про «дутість» різного роду починів, про реальну роль профспілок — цього «п'ятого колеса воза» адміністративно-командної системи тощо.

Звичайно, на сторінках збірника ми не знайшли свідчень про недоліки, невирішені проблеми, не кажучи вже про зловживання керівництва чи політичні репресії. В тих документах, які мали змогу використати упорядники, відповідних даних просто не було. Не можна сьогоднішні вимоги висувати до ніби недавніх, але далеких часів. Та й упорядники збірника сьогодні багато чого зробили б по-іншому.

Таким чином, виданням документального збірника з історії Чернігівщини в 1946—1980 рр. зроблено певний внесок у розвиток історичної науки. Справа стоїть лише за тим, щоб належним чином використати закладені в ньому інформаційні можливості. При підготовці у майбутньому подібних збірників з історії областей слід враховувати досвід попередніх. На жаль, поки що це не робиться, і нові публікації[4] документів повторюють старі помилки застійних часів.

Одержано 10.02.92.

І. Д. МАЗУР (Київ),
С. Г. ВОДОТИКА (Київ)

[4] Из истории Новгород-Северского (Документы и материалы).— Чернигов, 1989.— 138 с. (Укладачі: С. М. Мельник (відповідальний укладач), В. П. Коваленко, Н. П. Коваленко, Н. М. Полетун, Л. Ф. Сурабко, О. М. Федірко); Документи і матеріали з історії Чернігова (До 1300-річчя заснування) (Публікацію підготували І. К. Іващенко та Н. М. Полетун) // Архіви України.— 1990.— № 6.— С. 10—16.

О. В. Соколовская.
ГРЕЦИЯ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ.
М.: Наука, 1990.— 209 с.

Дослідження питань міжнародних відносин у зв'язку з подіями першої світової війни має й сьогодні важливе наукове і політичне значення. Особливо, якщо йде мова про такий близький до нас регіон, як Балканський півострів. Тому монографія О. В. Соколовської, в якій вперше докладно розглянуті питання взаємовідносин Греції з Росією, Францією та Англією у зв'язку з такими подіями, як Дарданелльська операція 1915 р., відкриття Салонікського фронту, безпосередній вступ Греції у війну, є актуальною.

О. В. Соколовська опрацювала численні документальні джерела Архіву зовнішньої політики Росії МЗС СРСР, Центрального державного

історичного архіву СРСР, Центрального державного воєнно-морського архіву СРСР та ряду інших. Багато уваги автор приділила російській та зарубіжній (насамперед грецькій) пресі різних напрямів, широко використала спогади, щоденники і листи політичних та військових діячів держав Антанти, Центрального блоку і Греції, публікації.

В радянській історичній літературі взагалі існує дуже мало наукових розробок з нової та новітньої історії Греції. В Україні, яка має давні, традиційні зв'язки з цією країною, зазначений період більш докладно почали вивчати лише із середини 80-х років і, зокрема, в Інституті історії України.

В роки першої світової війни Грецьке королівство виявилося яблуком розбрату між Антантою та Троїстим союзом. Її територія стала плацдармом воєнних дій. В цих умовах імперіалістичні держави намагалися використати грецьку територію, флот та армію у своїх цілях, вдаючися до відвертого політичного, воєнного та економічного тиску, що врешті-решт призвело до національного розколу грецького суспільства, який відчувається й досі.

У книзі грунтовно досліджується становище Греції напередодні та на початку першої світової війни. При цьому автор наголошує на непримиренних суперечностях між цією країною і сусідніми Балканськими державами, зокрема з Туреччиною, а також розкриває зростаючу економічну і воєнно-політичну залежність Грецького королівства від Антанти, головним чином від Великобританії.

У праці відзначається, що внутріполітична боротьба, що розгорнулася в Греції із самого початку війни, віддзеркалювала двобій Антанти і Троїстого союзу, які намагалися залучити на свій бік Грецьке королівство. Вона свідчила також про те, що правлячі кола країни дотримувалися нейтралітету лише для того, щоб у певний момент примкнути до тієї коаліції, яка може перемогти у війні. Це особливо проявилося під час Дарданелльської операції 1915 р. та на Салонікському фронті. Треба відзначити, що автор сумлінно проаналізувала складні дипломатичні відносини держав Антанти та Греції, загострення внутрішньополітичної боротьби в Греції у 1916 р. та позиції з приводу цього Великобританії, Франції та Росії.

О. В. Соколовська докладно розглядає вплив перемоги Лютневої революції в Росії на міжнародну політику і, зокрема, на робітничий, соціалістичний і республіканський рух у Греції. Автор розповідає про численні політичні мітинги на підтримку російської революції, що прокотилися по всій Греції. Їх учасники пропонували шляхи демократичного оновлення суспільства країни.

Використавши нові документальні джерела, автор показує, як революційний рух охопив грецькі колонії у Західній Європі, Африці, Америці й Росії. Демократична громадськість останньої гаряче підтримала республіканські ідеї грецького народу.

Досліджується питання про безпосередню участь Греції у першій світовій війні (червень 1917— жовтень 1918 р.). Автор розповідає про повернення прем'єр-міністра Е. Венізелоса до керівництва Грецією та його прагнення до здійснення «великогрецької програми», про активну дипломатичну діяльність його кабінету по створенню балканського блоку Сербії, Румунії та Греції, конфронтації з центральними державами.

Підводячи підсумки своїх наукових пошуків, О. В. Соколовська докладно розглянула проантантівську позицію Греції на Паризькій мирній конференції, де Е. Венізелос висував претензії на нові території, намагався схилити на свій бік політичних діячів великих держав. Свідченням втягнення Греції в антирадянську інтервенцію під впливом Франції була поява 15 листопада 1918 р. грецького крейсера у Чорному морі, а в лютому 1919 р., під час слухання грецького питання на мирній конференції, чисельність військ королівства на півдні України було

доведено до 1,5 тис., а в березні — до 2 тис. чол. Отже, участю в цих воєнних діях правлячі кола Греції намагалися купити вигідні умови миру. Однак грецькі солдати відмовлялися воювати проти народів нашої країни. Проте це автор висвітлила, на жаль, недостатньо. Водночас добре відомо, що однією з причин такої відмови були давні міцні дружні зв'язки між народами Росії та Греції, які виявилися сильнішими за накази воєначальників.

Авантюристична політика уряду Греції виявилася у підтримці планів західних держав щодо поділу Османської імперії. Однак грецький народ, який зазнавав великих воєнних тягарів, дедалі активніше протестував проти агресивної політики правлячих кіл країни. Врешті-решт «великогрецька програма», яку намагався втілити в життя за допомогою західних покровителів грецький уряд, перестала існувати. Під тиском демократичних сил 25 березня 1924 р. Грецію було проголошено республікою.

Грунтовна монографія О. В. Соколовської не позбавлена і певних недоліків. Одним з них є занадто стислий виклад тем. Зокрема, можна було б докладніше показати суспільно-політичне становище грецького населення у досліджуваний період. Проте зрозуміло, що це зумовлено загальним обсягом монографії.

В монографії О. В. Соколовської досліджуються міжнародні відносини та історичні події на Балканському півострові під час першої світової війни. Її поява, безперечно, дасть поштовх дальшим фундаментальним розробкам з цієї проблематики.

Одержано 01.08.91.

М. В. ЗНАМЕНСЬКА (Київ)

* * *

ОСНОВНІ МАТЕРІАЛИ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІЖВІДОМЧИХ НАУКОВИХ ЗБІРНИКІВ ТА ЖУРНАЛІВ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ (1991 р.)

Вісник Львівського університету: Серія історична. Вип. 26. Єдиним фронтом проти спільного ворога (До 45-річчя перемоги над фашистською Німеччиною). Львів. Васюта І. К. Коренні проблеми історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.; Савинець В. А. Злочини гітлерівців проти народу, науки й культури на Львівщині; Киричук Ю. А., Мороховський В. П. Німецько-фашистська політика депортації в західних областях України; Челак П. П. Роль підпільної преси у зміцненні українсько-польського антифашистського фронту в західних областях УРСР (1942—1944 рр.); Іващук С. О. Спільні дії радянських і польських партизанів з наступаючими частинами Червоної Армії; Ярош Л. В. Визволення Польщі від німецько-фашистських окупантів (взаємодопомога радянських воїнів і польських трудящих); Денисов Я. Я. Патріотично-інтернаціоналістське виховання радянських воїнів в період визвольної місії Радянських Збройних Сил (1944—1945 рр.); Паливода С. С. Нові факти про співдружність радянських і польських патріотів в антифашистському підпіллі Бухенвальда (1941—1945 рр.); Глічов І. О. Друга світова війна. Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу (1939—1945) у шкільному курсі історії (методичні поради); Мірошниченко І. М. З історії ідеологічної роботи в 1-й Армії Війська Польського (1943—1944 рр.).

Проблеми слов'янознавства: Республіканський міжвідомчий науковий збірник. Вип. 40. Історія зарубіжних слов'янських народів. Львів.

Чорній М. В. Радянсько-болгарське співробітництво у вивченні революційної спадщини Д. Благоєва; Мовчан С. П. Розвиток югославської історіографії у 1945—1953 рр.; Стронський Г. Й., Полещук Т. С. Співробітництво радянських та болгарських істориків у 1944—1958 рр.; Татолі Т. В. Участь болгар у революційній боротьбі трудящих України (1900—1914); Трофимович В. В. Соціал-демократія Королівства Польського і польсько-російський революційний союз (1893—1896); Мандрик І. О. Хорватсько-угорські відносини в 60—80-х роках XIX ст. у світлі російських дипломатичних документів; Крикун М. Г. Матеріали розмежувань Речі Посполитої з сусідніми державами на українських землях у 70—80-х роках XVIII ст.; Іващук С. О. Бойові дії радянських партизанських загонів на території Польщі (1942—1944); Бровкін Є. А. Деякі тенденції у зовнішній політиці Польщі в перші роки режиму «санації» (1926—1929); Калчев К. К. Початок проникнення ленінських ідей в Болгарію (1897—1907); Зайцев В. В. Російсько-сербські економічні відносини у 1889—1892 рр.; Зінгер Б. Г. Лондонський протокол 1877 р. та Східне питання напередодні російсько-турецької війни 1877—1878 рр.; Плотнікова Н. І. «Вестник Европы» про балканську політику Росії наприкінці 60-х — на початку 70-х років XIX ст.; Кріль М. М. Вацлав Дундер і Україна; Чорній В. П. Відновлення національної держави і утвердження буржуазно-капіталістичних відносин у Болгарії.

Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 1. Київ. Кульчицький С. В. Х. Г. Раковський на чолі Раднаркому УРСР у перші роки непу (1921—1923); Мовчан О. М. Голод 1921—1923 рр. на Україні; Касьянов Г. В. «Шахтинська справа»; Єрмак О. П. «Ліквідація куркульства як класу»; Марочко В. І. Голод на Україні (1931—1933 рр.): причини та наслідки; Троян М. П. Стахановський рух: новий погляд; Табачник Д. В. Масовий терор проти військових кадрів на Україні наприкінці 30-х років.

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 1. Київ. Головко О. Б. Давньоруcько-польські відносини на початку XIII ст. (Про обставини загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича); Терентьєва Н. О. Грецький просвітитель Євген Булгарис на Україні; Варварцев М. М. Італійська подорож Марка Вовчка: громадсько-політичні аспекти; Попов В. Ж. З історії українсько-австрійських культурних зв'язків (60—80-ті роки XIX ст.); Сохань П. С. М. П. Драгоманов і національно-визвольний рух на Балканах (До 150-річчя з дня народження); Шевченко О. В. Навчання болгарської молоді у духовних учбових закладах України (середина XIX — початок XX ст.); Марушкіна І. І. Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові й українсько-польські наукові зв'язки (1892—1939 рр.); Мандрик І. О. Закарпатська еміграція кінця XIX — початку XX ст.; Степанович Є. П. Польське студентське товариство «Полонія» у Києві; Лещенко О. Л. Події на Україні напередодні та в роки російської революції 1905—1907 рр. очима громадськості США; Павлюченко О. В. Нові архівні документи про допомогу України Сербії та Чорногорії у 1912—1915 рр.; Кулинич І. М. Науково-технічні зв'язки Радянської України і Німеччини (1920—1932 рр.); Держалюк М. С. Іштван Бірман і розвиток металургії на Україні у 1920—1930-ті роки; Гурницький К. І. Українсько-турецькі наукові й культурні взаємини в 1920-х роках: здобутки і втрачені можливості; Павленко В. В. Державне видавництво національних меншостей в УРСР і духовне спілкування українського і болгарського народів.

Архіви України, № 2, 1991. Зінченко Ю. І., Кучер В. І. У рік важких випробувань: свідчать документи; Мітюков О. Г. З історії

архівів України. (Від найдавніших часів до початку XX століття); Пиріг Р. Я. Михайло Грушевський: сторінки біографії (1924—1934 рр.); Мицик Ю. А. Джерела до історії України 1654—1657 рр. у фондах польських архівосховищ; Втрачені пам'ятки Києва; Гісцова Л. З., Демченко Л. Я. Сусідів не вибирають. (Документи Коша Нової Запорозької Січі з історії українсько-татарських зв'язків).

Архіви України, № 3, 1991. 1924 рік: І Всеукраїнська нарада архівних працівників; Савчук В. П. «Справа еміграції до Америки звернула на себе значну увагу...»; Ляхоцький В. П. Листи воєнної доби у фондах державних архівів; Мариновський Ю. Ю. «Сведения о древностях Мошногорского монастыря»; Гісцова Л. З. До портрета П. Калнишевського. (З нагоди 300-річчя від дня народження); Затонський В. Із спогадів про українську революцію; Гирич І. Б. Грушевський — Скрипнику.

Архіви України, № 4, 1991. Шандра В. С. Документи ЦДІА УРСР у м. Києві про М. П. Драгоманова; Ляпунов Ю. П. Повертаються документи; Кислий В. М. Освіта на Західній Україні у 20—30-х роках XX ст.; Міськов О. В. Дорога до Стуса; До 50-річчя трагедії Бабиного Яру; Санцевич А. В. Використання документів особових архівних фондів у краєзнавчій роботі; Як збирати документальні пам'ятки періоду Великої Вітчизняної війни. (Поради краєзнавцю — початківцю); Заруба В. М. Листи Дмитра Дорошенка до Дмитра Яворницького; Гортаючи сторінки «Архива русской революции»; Роман Гуль. Киевская эпопея (ноябрь—декабрь 1918 г.); Болотова Г. В. «Прочитаймо тую славу...»; Втрачені пам'ятки Києва; Самарцев І. Г. До біографії В. Винниченка; Блінда Л. В. «Питання про українізацію ставилися... з усією чіткістю».

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

О. О. Антонова (Канів)

Науково-практична конференція «Канівщина на шляхах виникнення і розвитку козацької держави та проблеми збереження історичних ландшафтів»

6—7 лютого 1992 р. в м. Каневі відбулася науково-практична конференція «Канівщина на шляхах виникнення і розвитку козацької держави та проблеми збереження історичних ландшафтів».

У конференції взяли участь заступник міністра культури України В. Б. Врублевська, голова Всеукраїнської спілки краєзнавців академік АН України П. Т. Тронько, а також науковці, краєзнавці та культосвітні працівники Черкаської області.

Конференцію відкрила заступник міністра культури України В. Б. Врублевська. Вона спинилася на важливій ролі закладів культури в розвитку краєзнавства.

Про практичні аспекти охорони пам'яток історії та культури Канівщини розповів заступник голови Черкаського облвиконкому О. М. Дубовий.

З доповідями «Роль М. С. Грушевського в розвитку історичного краєзнавства», «Українська середньовічна державність: етапи та шляхи розвитку», «Попередники українського козацтва», «Перша козацька столиця Трахтемирів», «Пантеон козацьких гетьманів у Каневі» та «Козацтво в творах Т. Г. Шевченка» відповідно виступили академік АН України П. Т. Тронько, д-р іст. наук В. А. Смолій, канд. іст. наук В. М. Ричка, краєзнавці з м. Канева М. Е. Іщенко, О. О. Антонова та Л. О. Чорна.

У доповідях «Про розробку територіальної комплексної схеми охорони природи м. Канева та Канівського району», «Історико-архітектурний опорний план і зони охорони пам'яток історії та культури м. Канева», «Проблеми збереження й захисту берегової смуги канівських гір від руйнування», з якими виступили начальник АПМІ Інституту КиївНДПІ-містобудування Е. С. Куць, кандидат архітектури Е. Е. Водзинський та начальник Черкаської гідрологічної експедиції В. П. Ткаченко, йшлося про створення туристичної зони та національного історико-природничого парку на Канівщині, а також порушувалися проблеми збереження історичних пам'яток.

Під час роботи конференції її учасники могли ознайомитися з тимчасовими виставками, представленими канівськими історичним музеєм та музеєм народно-декоративного мистецтва.

Конференція завершилася створенням районного відділення Всеукраїнської спілки краєзнавців. Академік П. Т. Тронько вручив квитки першим 35 членам Спілки — активним краєзнавцям Канівщини. Обрано правління та ревізійну комісію районного відділення, накреслено програму роботи на найближчий рік. Обрано комісію по виробленню пропозицій щодо створення Канівського історико-природничого національного парку. Краєзнавчу групу комісії очолив академік П. Т. Тронько.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Малоизвестные страницы истории

Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина *(Продолжение)* 3

Новый взгляд на проблему

Барановская Н. П. Могла ли быть реализованной Продовольственная программа в СССР (размышления историка) 14

Солдатенко В. Ф. Центральная Рада и украинизация армии . . . 26

СООБЩЕНИЯ

История и политика

Сарбей В. Г. Традиции шахтерского Донбасса в историческом процессе демократизации 40

* * *

Круглашов А. Н. *(Черновцы)*. М. П. Драгоманов о российских революционерах начала 70-х гг. XIX ст. 47

Зубарь В. М. О римской военной организации в Таврике во второй половине II ст. н. э. 57

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

Наседкина Л. Д. Греческие национальные сельсоветы и районы в Украине (вторая половина 20-х — 30-е годы) 64

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Кульчицкий С. В. Центральная Рада. Образование УНР *(Окончание)* . . 73

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

Новикова Е. А. В. К. Пискорский 95

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Раскулачивание в УССР *(Продолжение)* 103

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Бар М., Заленский А. Война утраченных надежд: украинское самостийницкое движение в 1939—1945 гг. 116

ПОИСКИ И НАХОДКИ

Сигидин М. В. *(Ивано-Франковск)*. О гибели Данила Нечая 123

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Гамрецкий Ю. М. О «Воспоминаниях» Д. И. Дорошенко 130

Дорошенко Дмитрий. Мои воспоминания о недавнем прошлом (1914—1918) 131

ОБЗОРЫ

Сытник А. Н. *(Ужгород)*. Л. Винар. Михайло Грушевський: Українсько-російська конфронтація в історіографії 143

ДИАЛОГ С ЧИТАТЕЛЕМ

Обзор редакционной почты 145

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Горобец В. Н. Е. В. Анисимов. Время петровских реформ 149

Гуневский И. Н. *(Львов)*. В. М. Ричка. За літописним рядком . . . 151

Мазур И. Д., Водотыка С. Г. Социалистическая Черниговщина. 1946—1980 153

Знаменская М. В. О. В. Соколовская. Греция в годы первой мировой войны 154

* * *

Основные материалы республиканских межведомственных научных сборников и журналов исторического профиля (1991 г.) 156

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Антонова О. О. *(Канев)*. Научно-практическая конференция «Каневщина на путях возникновения и развития казацкого государства и проблемы сохранения исторических ландшафтов» 159

НОВІ КНИГИ

Август-91 : Сб. — М. : Политиздат, 1991.— 272 с.

Алексеев А. Ю., Мурзин В. Ю., Ролле Р. Чертомлык: Скиф. царский курган IV в. до н. э.— К. : Наук. думка, 1991.— 413 с.

Архив русской революции : В 22 т. Т. 9—10.— М. : Терра: Политиздат, 1991.— 304, 321 с.

Берлинский М. Краткое описание Киева: Репринт. воспроизв. изд. 1820 г.— К. : Час, 1991.— XIII, 206 с.

Болховитинов Н. Н. Россия открывает Америку, 1732—1799. — М. : Междунар. отношения, 1991.— 301 с.

Вернадский В. И. Письма Н. Е. Вернадской, 1889—1892.—М.: Наука, 1991.—320 с.

Витте С. Ю. Избранные воспоминания, 1849—1911 гг.— М. : Мысль, 1991.— 719 с.

Дашевская О. Д. Поздние скифы в Крыму.— М. : Наука, 1991.— 141 с.

Иллюстрированная хронология истории Российского государства в портретах : Репринт. изд.— СПб.: ПТО «Печатный двор», 1991.— 131 с.

История и историки.— М. : Наука, 1990.— 440 с.

Кавторин В. В. Первый шаг к катастрофе: 9 янв. 1905 г. Свободное размышление строго по документам.— СПб.: Лениздат, 1992.— 428 с.

Каталог бон и дензнаков России, РСФСР, СССР, окраин и образований, 1769—1927.— М. : Союзбланкоиздат, 1991. — 128 с.

Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей.— М. : Мысль, 1991.— 618 с.

Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: Репринт. воспроизв. изд. 1873—1888 гг.: В 7 вып. Кн. 2. Вып. 4—5. М. : Книга, 1991.— 537 с.

Локкарт Р. Г. Б. История изнутри : Мемуары британского агента.— М. : Новости, 1991.— 319 с.

Медведев Р. Личность и эпоха : Полит. портр. Л. И. Брежнева: Кн. 1.— М. : Новости, 1991.— 335 с.

Мишанич О. В. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців : ст.-літ. нарис.— Ужгород: Карпати, 1991.— 62 с.

Народное хозяйство СССР в 1990 г. : Стат. ежегодник.— М. : Финансы и статистика, 1991.— 750 с.

Проезжая по Московии: Россия XVI—XVII вв. глазами дипломатов.— М. : Междунар. отношения, 1991. — 367 с.

Протоколы Президиума Высшего Совета Народного Хозяйства. Дек. 1917 г. — 1918 г. : Сб. документов. — М. : Наука, 1991.— 351 с.

Россия первой половины XIX в. глазами иностранцев.— СПб. : Лениздат, 1991. — 719 с.

Рютин М. На колени не встану.— М. : Политиздат, 1992.— 351 с.

Скажи, Дробицкий яр: Очерки. Воспоминания. Документы. Стихи.— Х. : Прапор, 1991.— 202 с.

Скрынников Р. Г. Государство и церковь на Руси XIV—XVI вв. : Подвижники рус. церкви. — Новосибирск : Наука, 1991. — 395 с.

Соловьев С. М. Сочинения : В 18 кн. Кн. 7.— М. : Мысль, 1991.— 701 с.

Суханов Н. Н. Записки о революции: Т. 2. Кн. 3—4. — М. : Политиздат, 1991. — 399 с.

Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII — первой пол. XIX вв. : От рукописи к книге.— М. : Наука, 1991.— 288 с.

Троцкий Л. Д. Уроки Октября (с приложением критических материалов 1924 года).— СПб. : Лениздат, 1991.— 366 с.

Українці в зарубіжному світі.— К. : Наук. думка, 1991.— 139 с.

Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.— К. : Либідь, 1991.— 638 с.

Федичев Р. Август 1991: Хроника путча.— М. : Глобус, 1991.— 32 с.

Химинець Ю. Закарпаття — земля української держави : Нотатки з іст. Закарпаття. — Ужгород: Карпати, 1991. — 143 с.

Черчилль У. Вторая мировая война : Кн. 3. Т. 5—6. — М. : Воениздат, 1991. — 702 с.

Шанский Д. Н. Французская историография феодальной России.— М. : Изд-во МГУ, 1991.— 172 с.

Шкуро А. Г. Записки белого партизана.— М. : Издат. группа «ЭНИОИНТУ» : Типогр. изд-ва «Правда», 1991.— 159 с.